

गोपाल-देशिक-श्राद्ध-प्रयोगः①

gopAla-deshikaH

गोपाल-देशिक-शास्त्र-प्रयोगः①

1. अँ

2. ०१ प्रतिज्ञादि

1. उपवीत-नियमः

3. ०२ पूर्वद्युः

1. प्राविसद्धता

2. निमन्त्रणम्

4. ०३ होमात् प्राक्

1. शास्त्रदिने सिद्धता

2. पुनर्-निमन्त्रणम्

3. पाक-स्नपनादि

4. माध्याह्निकादि

5. पाद्यादि

6. औपसनाग्नि-सिद्धता

7. अनुज्ञा

8. सङ्कल्पः

5. ०४ होमः

1. पूर्वाङ्गम्

1. अग्निप्रतिष्ठा

2. पात्रसादनादि

3. आज्य-निर्वापादि

4. दर्वी-संस्कारः

5. परिधि-स्थापनादि

6. आधारः

7. आज्यभागौ

2. आवाहनम्

1. वैश्वदेवम्

2. पैतृकम्

3. वैष्णवम्

3. अन्नाहुतयः

4. आज्याहुतयः

5. स्विष्टकूत्

6. अहविष्यहोमः

7. लेपकार्यम्

8. उत्तराङ्गम्

1. परिधिप्रहरणम्

2. संसावः

3. प्रायश्चित्ताहुतयः

4. व्याहतिहोमाः

5. पूर्णाहुति-प्राणायामौ

6. परिषेचनम्, प्रणीताविमोक्षः

7. उपस्थानानि

6. ०५ भोजनम्

1. आसनम्

2. पाद-प्रक्षालनम्

1. मण्डले

2. प्रक्षालनम्

3. आसन-दानम्

4. अर्चनम्

5. पात्रस्थापनम्

6. परिवेषणम्

1. अर्द्धम्

2. प्रदक्षिणीकरणम्

3. ब्रह्म-भावनम्

7. अभिमर्शः:

1. कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः
2. देव-पात्रे

8. समष्टिदत्तम्

9. परिषेचनादि

10. शुश्रूषा-नियमाः

11. श्रावणम्

12. तृप्ति-प्रश्नाः

13. प्रकिर्दानम्

14. अथवा विकिरदानम्

15. उत्तरापोशनं

16. रोचनम्

17. निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च

18. स्वधा-वाचनादि

19. उपस्थानम्

20. आशीर्वचनम्

21. धन्यता

7. ०६ पिण्डप्रदानविधिः

1. दर्भासन-कल्पनम्

2. मार्जनम्

3. पिण्ड-स्थापनम्

4. अर्चनादि

5. तिलोदकम्

6. तर्पणम्

7. परिषेचनम्

8. पात्र-वर्तनम्

9. प्राशनम्

10. पिण्ड-दानानि

8. ०७ उत्तरकर्म

9. ०८ अभिश्रवणमन्त्राः

1. ०१ सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्

2. ०२ पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्

3. ०३ एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्

4. ०४ त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्

5. ०५ तस्माद्विराङ्गजायत विराजो - अनुष्टुप्

6. ०६ यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्

7. ०७ सप्तास्यासन् परिधयः

8. ०८ तं यज्ञम् - अनुष्टुप्

9. ०९ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भूतम् - अनुष्टुप्

10. १० तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्

11. ११ तस्मादक्षा अजायन्त - अनुष्टुप्

12. १२ यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्

13. १३ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू - अनुष्टुप्

14. १४ चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्

15. १५ नाभ्याम् - अनुष्टुप्

16. पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः

17. १६ यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्

18. उत्तरनारायणानुवाकः

19. नारायण-सूक्तम्

20. विष्णु-गायत्री

21. विष्णु-सूक्तम्

22. राक्षोघ्नमन्त्रौ

1. आह्वानम्

2. युद्धप्रार्थना

3. उपासकसौभाग्यम्
4. प्रतिज्ञा
 1. किरणकीर्ति:
 5. प्रतिज्ञानुवर्तनम्
 6. रक्षोहाग्निध्यानम्
23. महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः
 1. English translation:
24. ३२. सौमधक्ष-मन्त्राः
25. ३३. एकविंशतिरात्रः
 1. परिचयः
 2. फलम्
 3. ग्रहविचारः
 4. फलम्
26. ३४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः
 1. ग्रहप्रामुख्यम्
 2. स्तोमाः
 3. ग्रहाऽतिग्राह्याश्च
 4. सौर्योऽतिग्राहाः
 5. सप्तत्वम्
 6. उत्तर-पक्ष-ग्रहाः
 7. विश्वकर्मणो ग्रहः
 8. आदित्य-ग्रहः
 9. ग्रहणक्रमः
 10. उक्थ्यम्
27. काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्)
28. नाचिकेतोपाख्यानम्
29. नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधिः
30. त्रिसुष्ठुर्मन्त्राः
 1. ४८
 2. ४९
 3. ५०
31. ३१. अन्नसूक्तम्
10. ०९ निमन्त्रितैर् जपाः
 1. १. दोग्धी जपः :-
 2. २. नियोगानन्तरं निषङ्खणी
 3. ३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्
 1. द्युव्यः अश्वावी
 2. परिहाराः
 3. सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः
11. Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा
 1. Goals ध्येयानि
 1. संस्कृतानुवादः
 2. Contribution दानम्

ॐ①

Source: TW1

श्रीगोपालदेशिकैरनुगृहीतः श्राद्धप्रयोगः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

त्रय्य-अन्त-सूरि-सिद्धान्त-
दुग्ध-सिन्धु-सुधाकरम् ।
आत्रेय-गोत्र-पद्मार्कं
श्री-गोपाल-गुरुं भजे ॥

1. <https://archive.org/details/Vaishvadeva/prayogamAIA/page/n132/mode/1up>

०१ प्रतिज्ञादि①

तात्पर्य-दर्शनं गृह्ण-
प्रयोग-व्याकृतिं पुनः ।
सुधी-विलोचनं वैद्य-
नाथीयाख्य-निबन्धनम् ॥

प्रयोग-दर्पणं चापि
समीक्ष्य शाङ्क-कर्मणः ।
पुंसां सुखेन बोधार्थ
प्रयोगोऽत्र विलिख्यते ॥

▼ अवधेयम् (दण्ड नोटम्)

अवधेयम् - अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता । मातुश्राद्धे - संकल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्यप्रकारः विद्वत्पुरोहितमुखादवगान्तव्यः । एवं मातामहादिश्राद्धे अन्यार्थं क्रियमाणे च ॥

उपवीत-नियमः②

प्राणायामाचमनयोर् अग्नेश्वैव मुखे तथा ।
आघारयोस् तत्-समिधोः स्विष्टकृद्-याज्यभागयोः ॥
प्रायश्चित्त-स्तोत्र-सूक्त-जपेषु परिवेषणे ।
हुतशिष्टान्नतोऽन्यस्याभिश्रवण-नमस्ययोः ॥
प्रदक्षिणानुवर्जन-विसर्ग-स्वागतेषु च ।
सौमनस्य-प्रार्थनयोः स्वस्ति-वाचनके तथा ॥
विप्राणां दक्षिणादाने पिण्डाद्वाणे तथैव च ।
प्रत्युत्थाने चोपवीतम् एतेष्व अन्यत्र नैव तत् ॥

०२ पूर्वद्युः①

प्राक्सिद्धता②

पित्रोः प्रत्याब्दिकश्राद्धदिनात्पूर्व
 त्रिंशद्दिनेषु पञ्चदशसु वा,
 अत्यन्ताशक्तौ त्रिषु दिनेषु वा
 परान्नं क्षैरं च वर्जयित्वा,
 श्राद्धदिनात् पूर्वदिने
 दन्तधावन-तैलाभ्यज्जनादि वर्जयित्वा
 मध्याह्न एव वस्त्रशोधनादि कृत्वा,
 आतपे शुष्कीकृत्य,
 श्राद्धप्रदेशं गोमयादिना उपलिप्य,
 तत्र भोजनादि वर्जयित्वा,
 रात्रौ सायम्-औपासनं कृत्वा,
 कृतसायम्-आशान् श्वित्रादि-दोष-रहितान् यथोक्त-गुण-सम्पन्नान् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रणम्③

शीलवृत्तादि-गुण-सम्पन्नानां शारीरक-बन्धूनाम् अन्येषां च समवाये
 दूरस्थान् अपि अन्यान् एव गुणवतो निमन्त्रयेत् ।
 अन्यस्य निर्गुणत्वे
 सगुणं बन्धुं निमन्त्रयेत्;
 उभयोः निर्गुणत्वे बन्धुम् एव निमन्त्रयेत् ॥

[[103]]

तत्-प्रकारः - प्रथमं **उपवीती** - देवार्थे ब्राह्मणान् पादाव् उपसंगृह्य,

श्वः श्राद्धं भविता,
 तत्र आहवनीयार्थं
 भवद्धिः प्रसादः करणीयः

इति देवार्थे द्वौ एकं वा निमन्त्र्य,

अक्रोधनैः शौचपरैः
 सततं ब्रह्मचारिभिः ।
 भवितव्यं भवद्धिश्व
 मया च श्राद्धकारिणा ॥

इत्यादिना

इतः प्रभृति
 अध्वग्मन+आयास--ौषधादि-भक्षण--प्रतिग्रह+अध्ययन-
 भारवहन--असम्भाष्य-सम्भाषण--
 परहिंसा-कलहादि-वर्जन--पुरस्-सरं
 ब्रह्मचर्य-शौचादि-युक्तैः भवद्धिर् भवितव्यम् ॥

इति निमन्त्रित-नियमांश् च आवेद्य - 'अविघ्नेयं रजनी यदि, तथास्तु' ॥ इति प्रत्युक्तः

प्राचीनावीती,
 एवमेव पित्र्यर्थे, पितामहार्थे, प्रपितामहार्थे, च त्रीन्,
 सर्वार्थे एकं वा निमन्त्र्य,

उपवीती, विष्वर्थे च एकं निमन्त्र्य,

स्वयमशक्तौ शिष्यादिमुखेन वा निमन्त्र्य,

तैः साकं रात्रौ उक्त-नियम-विशिष्टः स्थित्वा,

०३ होमात् प्राक्①

श्राद्धदिने सिद्धता②

श्वः दन्त-धावनं वर्जयित्वा,
नद्यां स्नात्वा, सन्ध्यादि कृत्वा,
श्राद्ध-देशं महा-नसादि च गोमयेन +उपलिप्य,
सौवर्णरजततामादीनि मृन्मयानि वा भाण्डानि सम्पाद्य,
शुद्धोदकेन मृन्मयानि, अन्यानि च यथायथं संशोध्य,
श्राद्धप्रदेशे सोपकरणे तिलान् प्रकीर्य,
श्राद्धोपकरणानि अभ्युक्षणेन सम्प्रोक्ष्य

निमन्त्रित-ब्राह्मणान् गृहम् आनीय,
सुप्रक्षालित-पाणिपादान् आचान्तान् आसनेषु +उपवेश्य,
गन्धपुष्पाक्षतादिभिर् अभ्यर्च्य,

[[104]]

पुनर्-निमन्त्रणम्②

पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकं
"गोत्रस्य शर्मणः पित्रादेः अद्य श्राद्धं भविष्यति..."
इत्यादि-विशेष-युक्तं पूर्ववत् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रिताश् च ब्राह्मणः निमन्त्रणानन्तरं 'आ ब्रह्मन्' इति दोष्टीं,
मध्याह्ने 'भवता क्षणः कर्तव्यः' इति नियोगानन्तरं
'नमस्सहमानाय, नमो दुन्दुभ्याय च' इति निषङ्गिणीं,
परिवेषणकाले 'किंडस्विदासीत्' इति ब्रह्मोद्यां च जपेयुः॥

[[106]]

पाक-स्नपनादि②

अथ शास्त्रोक्तप्रकारेण विहितपदार्थानां पाकं कुर्यात् ।
अथ द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं
निमन्त्रित-ब्राह्मणेभ्यः ताम्रेण पात्रेण
प्रत्येकं तैलं मधूकान्यदुर्दर्तनं, स्नानं, स्नानीयं, दन्तधावनकाष्ठं च दत्वा,
अभ्यङ्गनिषिद्ध-तिथिषु आमलकं दत्वा,
तस्यापि निषेधे यथोचितं स्नानीयं दत्वा,
आत्म-पुत्र-शिष्यादि-मुखेन वा स्वयं वा अभ्यन्त्य,
स्नापयित्वा,
स्वयं च स्नात्वा,
कौपीनं परिधानं उत्तरीयं च धृत्वा,
तान् अपि धारयित्वा,

माध्याह्निकादि③

धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृत-माध्याह्निक-सन्ध्यः,
अकृत-वस्त्र-निष्ठीडनः,
भगवद्-आराधनं कृत्वा,
श्राद्धार्थात् अन्येनान्नेन वैश्वदेवं
चतुरो यज्ञांश् च पचनाग्नौ कृत्वा,
अ-कृत-ब्रह्म-यज्ञश्चेत् - तम् अपि कृत्वा,

श्राद्धोपयुक्त-पदार्थन् समीपतो निधाय,
स्नातान् आहूय आगतान् -

पाद्यादि②

उपवीती - प्रत्येकं प्रत्युथाय "स्वामिनः! स्वागतम्" इति उक्त्वा,

स्वामिनः!
मार्ग-गति-मन-उपहति-शुद्ध्य-अर्थम् इदं पाद्यं,
इदम् आचमनीयम्

[[107]]

इति दत्वा,
अनन्त-गरुडादिभ्योऽन्यत् निवेद्य,
तेभ्यो अनिवेदितं भगवन्-मात्र-निवेदितं हविः:
तन्-मात्र-समर्पितं पाद्य-गन्ध-पुष्पादिकं च परिकल्प्य,

औपसनाग्नि-सिद्धता②

कृत-प्रातर्-औपासनश् चेत्
आत्म-समिद्-आरोपणे लौकिकाग्नौ उपावरुह्य,
अ-कृत-प्रातर्-होमश् चेत्
तम् अपि यथावत् कृत्वा,
द्विर् आचम्य,

अनुज्ञा②

प्राचीनावीती,

ओं
समस्त-सम्पत्-समवाप्ति-हेतवः
समुच्चितापत्-कुल-धूम-केतवः ।
अपार-संसार-समुद्र-सेतवः
पुनन्तु मां ब्राह्मण-पाद-पांसवः ॥

उपवीती, - 'देवेभ्यो नमः';
प्राचीनावीती, 'पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो नमः';

उपवीती, 'विष्णवे नमः' (इति तिलाक्षतैः यथार्हम् अभ्यर्थ्य)

प्राचीनावीती,

स्वामिनः!
अस्मिन् दिवसे ... गोत्रं.. शर्माणं (मम) पितरम् उद्दिश्य
प्रत्याद्विक-श्राद्धं कर्तु-कामोऽस्मि।

एतद्-देशकालयोः,
अस्मिन् गेहे वर्तमानानां पक्वापक्वानां पदार्थानां श्राद्धाहृता,
अस्या भूमेः, अस्य क्षेत्रस्य गया-तुल्यता,
मम च पितुः श्राद्धकरणे अधिकार-सम्पद् अस्तु

इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु

(इति प्रार्थ्य)

"तथास्तु; अधिकारसम्पदस्तु" - इत्यनुगृहीतः;

उपवीती -

श्राद्धभूमि गयां ध्यात्वा
ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

प्राचीनावीती -

वस्वादींश् च पितृन् ध्यात्वा
ततः श्राद्धं प्रवर्तये ॥

इत्युच्चार्य

"प्रवर्तये" इत्यनुज्ञातः

[[108]]

सङ्कल्पः②

उपवीती - दर्भेष्वासीनः, दर्भान् धारयमाणः,
त्रिः प्राणान् आयम्य,
गुरु-परम्पराम् अनुसन्धाय
इष्टदेवतां च प्रणम्य ध्यात्वा,

प्राचीनावीती

हरिर् ओं, तत्, श्रीगोविन्द
अस्यां पुण्यतिथौ ।
... गोत्रस्य .. शर्मणः मम पितुः श्राद्धं करिष्ये

इति संकल्प्य ("कुरुष्व" - इत्य् अनुज्ञातः) -

कृतज्य करिष्यामि भगवन्
नित्येन भगवत्-प्रीत्य्-अर्थेन
महा-विभूति-चातुरात्म्य-भगवद्-वासुदेव-पादारविन्दाचर्चनेन
पितुः श्राद्धेन
भगवत्-कर्मणा भगवन्तं वासुदेवम् अर्चयिष्यामि ।

भगवतो बलेन, भगवतो वीर्येण, भगवतस् तेजसा भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म करिष्यामि, भगवतो वासुदेवस्य ।

इति मन्त्रम् अनुसन्धाय,

देवताभ्यः पितृभ्यश्च
महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै
नित्यम् एव नमो नमः ॥

इति श्लोकं (त्रिः) सङ्कीर्त्य सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

भगवान् एव स्वनियाम्य-स्वरूप-स्थिति-प्रवृत्ति-स्वशेषतैकरसेन मया
स्वकीयैश् चोपकरणैः स्वाराधनैक-प्रयोजनाय
परमपुरुषः सर्वशेषी स्व-शेष-भूतम् इदं पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धाख्यं कर्म
स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारयति ।

[[109]]

1. आवाहन-अर्घ्य-संकल्प-
पिण्डान्न-त्याग-तर्पणे ।
अक्षय्यासनयोः, पाद्ये,
गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ॥

०४ होमः①

पूर्वाङ्गम्②

अग्निप्रतिष्ठा③

अग्निप्रतिष्ठा

प्राचीः पूर्वम् उदक्-सँस्थं
 दक्षिणारभ्मम् आलिखेत् ।
 अथोदीचीः पुरःसँस्थं
 पश्चिमारभ्मम् आलिखेत् ॥

अवाक्-करोऽभ्युक्ष्य,
 तृणं निर्ऋत्यां निरस्य,
 अप उपस्पृश्य,

व्याहृतीभिः अग्निं प्रतिष्ठाप्य,
 उत्सृज्यते ऽवोक्षण-तोयशेषं प्राक्तोयम्।
 अन्यत् निदधाति,
 उदग् वा ।

ये पार्थिवासः पितरो ये अन्तरिक्षे
 ये द्विवि ये वा मृतां बभूवः ।
 ते अुस्मिन् युजे समंवयन्ताम् ॥

इति सव्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणतो भुवं स्पृष्ट्वा,

अग्निम् इदध्वा, परिसमूह्य,
 अग्निं प्राग्-आदि + अप्रदक्षिणं परिस्तृणाति -
 दक्षिणाग्रैः पित्रेषु; दक्षिणान् अधरान्; उत्तरान् उत्तरान्;
 उत्तरेणाग्निं प्राग्-अग्रान् दर्भान् संस्तीर्य।

पात्रसादनादि③

एकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति -
 दर्वीम् आज्य-स्थालीं, वैकडकर्तीं प्रोक्षणीं, प्रणीतीम्,
 इधम्, उपस्तरणार्थ-दर्वीं, बर्हिंश् च।
 दक्षिणम् इधम्, उत्तरं बर्हिः, हविःपात्रम्, अ-हविः-पात्रं (=??) च प्रयुज्य,
 समौ अच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेश--मात्रौ पवित्री-कुरुते;
 तृणं काष्ठं वा अन्तर्धाय छिनन्ति ।

अप उपस्पृश्य, पवित्री-कृत्य, पात्राणि संस्पृश्य,

प्रोक्षणीम् आदाय, अपरेणाग्नि निधाय,
 पवित्रान्तर्हितायाम् अप आनीय,
 उत्तान-पाण्योर् अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां त्रिर् उत्पूय,

उत्तानानि पात्राणि त्रिः प्रोक्ष्य,
 विस्त्रस्येधम् अपि,

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते प्रणीतिपात्रे अप आनीय,
 पूर्ववत् त्रिरुत्पूय,
 समं प्राणैर् हृत्वा,
 उत्तरेणाग्निम् अन्येषु दर्भेषु सादयित्वा,

आज्य-निवापादि③

पवित्रम् आदाय,
आज्य-स्थाल्यं निधाय,
दर्भे: प्रच्छाद्य,
ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य,
आज्यं विलीनम् अपि विलाप्य,

[[110]]

अपरेणान्मि पवित्रान्तर्हितायां आज्य-स्थाल्याम् आज्यं निरुप्य,
उदीचोऽङ्गारान् निरूह्या,
परिस्तरण-पात्र-सादनयोर् मध्ये तेष्व अधिश्रित्य,

एकेन तृणेन ज्वलता अवद्योत्य,
बहिर् निरस्य,

द्वे दर्भाग्रे तृणं काष्ठं वा +अन्तर्धाय प्रच्छिद्य,
अप उपस्पृश्य,
प्रक्षाल्य,
(आज्ये) प्रत्यस्य,

अथोमुखाभ्यां ज्वलदभ्यां तृणाभ्यां त्रिः पर्यग्नि कृत्वा,

निरूढाग्निश्_(=??) चेत् तत्रैव निक्षिप्य -
नो चेद् अन्यत्र निक्षिप्य,
(आज्यपात्रम्) उदग् उद्घास्य,
अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्या,
दर्भास्तृते पश्चिमे निधाय,
उदग्-अग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनर्-आहारं प्रागारम्भं प्रागपवर्गं त्रिर् उत्पूय,

पवित्र-ग्रन्थिं विसस्य,
अप उपस्पृश्य,
प्राग्-अग्रम् अग्नौ प्रहरति ।

दर्वी-संस्कारः③

येन जुहोति, तद् अग्नौ प्रतितप्य, जुहूम्

"वाचं प्राणम्" इति
जुहूम् अग्नैर् अन्तरतो ऋष्याकारं_(=पुनः पुनः) प्राचीं,
मध्यैर् बाह्यतः प्रतीचीम्,
मूलैर् दण्डम् ५

इत्य-आदि-प्रकारेण प्रत्येकं समृज्य,
पुनः प्रतितप्य,
प्रोक्ष्य, निधाय,
दर्भान् अद्धिः संस्पृश्य
अग्नौ प्रहरति ।

परिधि-स्थापनादि③

परिधीन् परिदधाति -
स्थविष्ठो मध्यमः,
अणीयान् द्राघीयान्_(=दीर्घतरः) दक्षिणार्थ्यः,

अणिष्ठो हसिष्ठ उत्तराध्यः -

एवं परिस्तरणान्तः सर्वान् परिधीन् परिधाय -

उपवीती -

द्वे आघारसमिधौ मध्यमं परिधिम् उपस्पृश्य

दक्षिणम् उत्तरम् अग्नौ आदधाति ।

प्राचीनावीती - परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि तूष्णीं समन्तम् अप्रदक्षिणं परिषिद्ध्य, इध्यमाज्येनाभ्यज्य [[ध्म??]],

अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिक-श्राद्ध-होम-कर्मणि

ब्रह्मन्! इध्म आधास्ये ।

इति ब्राह्मणम् अनुज्ञाप्य,

दक्षिणहस्तेन सर्वाणि +इध्म-काषाणि युगपत् अग्नावाधाय -

आघारः③

उपवीती - इतर-दव्या आज्यम् आदाय,

उत्तरं परिधि-सन्धिम् अन्ववसृत्य,

'प्रजापति' मनसा ध्यायन्

आघारम् आघारयति - 'प्रजापतय इदं न मम' ।

दक्षिणं परिधिसन्धिम् अन्ववसृत्य

'इन्द्रं' मनसा ध्यायन्

आघारम् आघारयति - 'इन्द्रायेदं न - मम'

इति उद्देशत्यागं कृत्वा,

[[111]]

आज्यभागौ③

'ओम् अग्नये स्वाहा' इति उत्तराध-पूर्वार्थ (अग्नय इदं न मम) इति,

'ओं सोमाय् स्वाहा' इति दक्षिणपूर्वार्थ (सोमाय इदं न मम) इति,

'ओम् अग्नये स्वाहा' (अग्नय इदं न मम) इति,

'ओं भूर्भुवुसुवुस्वाहा' (प्रजापतय इदं न मम) इति च मध्ये जुहोति ।

सर्वत्र दर्वीं मध्यमानामिकाहुष्टैरेव धृत्वा

देवतीर्थेन जुहोति ॥(5)

आवाहनम्②

वैश्वदेवम्③

उत्थाय स-यव-हस्तः,

'विश्वान् देवान् आवाहयिष्वे' इति वैश्वदेविक-ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,

'आवाहय' इत्यनुज्ञातः -

अग्नेर् उत्तरतः,

युग्मेषु दर्भेषु प्राङ्गुखः

विश्वदेवाश् शृणुते"मैं ह"वं मे

ये" अन्त"रिक्षे य उप द्य"वि ष्ट" ।

ये" अग्नि-जिह्वा" उत" वा य"जत्रा

आस"द्यास्मि"न् बर्हिषि मादयध्वम् ॥

आगच्छन्तु महाभागा
विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये अत्र विहिताश् श्राद्धे
सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्राभ्यां

... गोत्रस्य शर्मणः पितृः
प्रत्याब्दिकश्राद्धे पुरुर्वार्द्रव-संज्ञकान्
विश्वाख्य-दक्ष-प्रजापति-दुहितुर् उत्पन्नान् देवान् आवाहयामि

इत्यावाह्य

"(उक्तानां) विश्वेषां देवानां सयवम् इदमासनम्"
इति ऋजु-दर्भ-द्वयं साक्षतं दत्वा,

देवतीर्थेन यवोदकम् उत्सिज्जति १

[[112]]

पैतृकम् ③

प्राचीनावीती -

अग्नेर् दक्षिणतस् त्रिभिः (सप्तभिर्वा) दर्भैः कृतं
भुग्नं दक्षिणाग्रं निधाय,

सतिल-हस्तः

"पितृ-पितामह-प्रपितामहान् आवाहयिष्ये"
(इति पूर्ववद् आपृच्छ्य)
'आवाहय' (इत्य् अनुज्ञातः)

आयांत पितरस् सोम्या
गंभीरैः पुथिभिः पूर्व्यैः ।
प्रुजाम् अुस्मभ्यं ददतो_(=ददत + उ) रुयिज् चं
दीर्घायुत्वं चं शृतशारदं च ॥

... गोत्रस्य शर्मणः पितृः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
... गोत्रान् शर्मणः वसु-रुद्रादित्य-स्वरूपान्
अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहान् आवाहयामि'

इति तिलैः पितृतीर्थेन आवाह्य,

सुकृदाच्छिन्नं बुहिर् ऊर्णी-मृदु ।
स्यौनं पितृभ्यंस् त्वा भराम्य अुहम् ।
अस्मिन् सौदन्तु मे पितरस् सोम्याः ।
पितामुहाः प्रपितामहाश् चानुगैस् सुह ॥३३॥

इति सतिलं भुग्नं दक्षिणाग्रं पितृतीर्थेनैव,

... गोत्राणां शर्मणां ... वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणाम् अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां स-तिलम् इदम् आसनम्

इति दत्वा

ऊर्जु वहन्तीर् अुमृतं घृतं
पयः कीलालं परिसुतम्।
स्वधा स्थं तुर्पयत मे पितृन् ॥३४॥

इति पितृतीर्थेन२ तिलोदकं उत्सिज्जते ॥

वैष्णवम्③

३. उपवीती - विष्णव्-अर्थब्राह्मणम् अपि पूर्ववत् आपृच्छ्य,
अनुज्ञातः

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह"स्त्रीष्ठीष्ठा पुरुषःः।

सहसाक्षः "सह"सपात्।

स" (वक्ष्यमाणा विराज) भूमिं विश्वं तो वृत्वा"।

अ"त्यतिष्ठद दशाङ्कुल"म् । १

(मुख-मूर्धोर् अन्तरं दशाङ्कुलम् वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

... गोत्रस्य शर्मणः पितुः प्रत्याद्विकश्राद्धे
श्राद्ध-संरक्षकं श्रीविष्णुम् आवाहयामि

इति आवाह्य,

पुरुष एवेऽ सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यंम् । उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नैनातिरोहंति ॥ [[TODO:परिष्कार्यम्??]]]

"विष्णोर् इदम् आसनम्",

इति ऋजु-दर्भ-द्वयं साक्षतं पूर्ववत् दत्वा,

यवोदकं उत्सिच्य,

अन्नाहुतयः②

प्राचीनावीती -

"उदध्रियताम्, अग्नौ च क्रियताम्" इति ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,
"काममुदध्रियतां, काम् अमग्नौ च क्रियताम्" इति विसृष्टः;

हविः-पात्रे भगवन्-निवेदिताद् अलवणात्
पक्वापक्वात् सर्वस्मात् किञ्चित् किञ्चिद् उद्भूत्य,

अ-हविः-पात्रे सलवणात् व्यञ्जनादिकात् किञ्चित् किञ्चित् उद्भूत्य

अग्नेर् उत्तरतः प्रतिष्ठितम् अभिघार्य,
सौकर्यार्थं पुरतो वा निधाय,
दव्याम् उपस्तीर्य हविषः,
द्विर् अवदाय (३ वत्सानां त्रिर् अवदाय),
पुनर् अभिघार्य,
अवदानान्य् एकीकृत्य

'यन्मे पद्यतां' .. शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा

इत्यादि-क्रमेण षड् आहुतीः
वामेन हविःपात्रं स्पृशन्
कृष्णायां मध्ये वा हुत्वा,
प्रत्येकं उद्देशत्यागं कृत्वा ॥

तत्प्रकारः,

यन् मैं माता प्रलुलोभु चरुत्य् अननुव्रता,
तन् मे रेतः प्रिता वृद्धक्ताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु)।
आभुर् (←आभवतीति) अन्यो (बलेर् दूरम्) ऽवंपद्यताम्। (२५)
अमुष्मै (←नामनिदेशः) स्वाहा।।

| ... शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

यास् तिष्ठन्ति, या धावन्ति,
या आद्रोच्चीः (=कूलादिच्छी:) परित्स्थुषीः ।
अद्विद् विश्वस्य भृत्यभिर्
अन्तर् अन्यं पितुर् दंधे, (२५)
अमुष्टै (=नामनिर्देशः) स्वाहा ।

| ... शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

यन् में पितामुही प्रलुलोभु चरत्य् अनंनुव्रता,
तन् मे रेतः पितामुहो वृङ्कताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु)।
आभुर् (=आभवतीति) अन्यो (बलेर दूरम्) अवंपद्यताम्।
अमुष्टै (=नामनिर्देशः) स्वाहा ।

| ... शर्मणे अस्मत् पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

अन्तर् दंधे पर्वतैर्
अन्तर् महां पृथिव्या ।
आभिर् द्विग्भिर् अनुन्ताभिर्
अन्तर् अन्यं पितामुहाद् दंधे
अमुष्टै स्वाहा ।

| ... शर्मणे अस्मत् पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

यन् में प्रपितामुही प्रलुलोभु चरत्य् अनंनुव्रता,
तन् मे रेतः प्रपितामुहो वृङ्कताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु)।
आभुर् (=आभवतीति) अन्यो (बलेर दूरम्) अवंपद्यताम्।
अमुष्टै (=नामनिर्देशः) स्वाहा ।

| ... शर्मणे अस्मत्रपितामहाय स्वाहा ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

अन्तर्दंध ऋतुभिर्
अहोरात्रैश् चं (काल) सुन्धिभिः ।
अर्धमासैश् चु मासैश् च+
अन्तर् अन्यं प्रपितामुहाद् दंधे
अमुष्टै (=नामनिर्देशः) स्वाहा ।

| ... शर्मणे अस्मत्रपितामहाय स्वाहा ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

[[115]]

पूर्ववद् उपस्तीर्य,
द्विर् अवदाय,
अभिघार्य दर्वीम् अनुत्सृजन् -

उपवीती, हवि: प्रत्यभिघार्य,
प्राचीनावीती - सकृद् अभिघार्य

ये चेह पितरो ये चु नेह
याँश् चं विद्या याँ उं चु न प्रं विद्या ।
अग्ने तान् वेत्यु यदि
ते जांतवेदुस् तयां प्रत्यं (→प्रत्यया = प्रदत्तया) स्वधयां मदन्तु
स्वाहा ।

इति हुत्वा, 'ज्ञाताज्ञातपितृभ्य इदं न मम',

आज्याहुतयः②

आज्याहुतयः

‘स्वाहा पित्रे’ इत्यादि षडाज्याहुतीर् जुहोति ॥
पञ्चानां पिता देवता, अन्तिमस्य कव्यवाहनोऽग्निः ॥

तत्-प्रकारः -

१. स्वाहां पित्रे । (पित्र इदं न मम)
२. पित्रे स्वाहां । (पित्र इदं न मम)
३. स्वाहां पित्रे । (पित्र इदं न मम)
४. पित्रे स्वाहां । (पित्र इदं न मम)
५. स्वुधा स्वाहां । (पितृभ्य इदं न मम)
६. अुग्नये कव्यवाहनाय स्वुधा स्वाहां । (अग्नये कव्यवाहनाय इदं न मम)

स्विष्टकृत्②

उपवीती -

दव्याम् उपस्तीर्य
प्रधानाहुत्य-अधिकम् उत्तरार्थात् सकृत् अवदाय (पञ्चावत्ती चेत् द्विरवदाय),
द्विर् अभिघार्य,
'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहां' इत्य्
असंसक्तम् इतराभिर् आहुतिभिर् उत्तर-पूर्वस्यां जुहोति ।
(अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ।

[[116]]

अहविष्यहोमः②

प्राचीनावीती

दव्याम् उपस्तीर्य,
अहविष्यं सकृत् अवदाय,
अभिघार्य,
उत्तर-भस्मनि अग्नौ 'स्वाहा'कारेण जुहोति; (हुतदेवताभ्य इदं न मम) ।

लेपकार्यम्②

आज्य-स्थालीम् उत्तरतः, प्रधान-दर्वी दक्षिणत, इतरन् मध्ये कृत्वा,
उत्तरतः पूर्वास्तीर्णे पात्र-सादनार्थं बर्हिः सर्वम् आदाय,
प्रधान-दव्याम् अग्रम् - इतरस्यां मध्यम् - आज्यस्थाल्यां मूलम्
एवं त्रिर् अकृत्वा,

तृणम् एकं प्रज्ञातं (पाञ्चतो??) निधाय,

प्रधान-दव्या दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मूलं निधाय,
सव्यं निरस्य,
दक्षिणं तिर्यज्जं धारयित्वा,
अग्रम् उद्यम्य प्रहृत्य,
मध्यम् उद्यम्य प्रहृत्य,
मूलम् उद्यम्य प्रहृत्य,
तृणं प्रहृत्य,

तर्जन्या अग्ने त्रिर् निर्दिश्य,
अग्निम् अज्जलिना अभिमन्त्र्य,
दक्षिण-हस्तेन भूमिं स्पृष्ट्वा

उत्तराङ्गम्②

--

परिधिप्रहरणम्③

मध्यमं परिधिं प्रहृत्य,
इतरौ पाणिभ्याम् आदाय
उत्तरार्थस्याग्रम् अङ्गारेषु +उपोहति,
दक्षिणम् उपरि कृत्वा प्रहरति ।

संसावः③

दक्षिण-वाम-हस्ताभ्यां प्रधानाप्रधान-दर्वीभ्याम् आज्यम् आदाय
प्रधानोत्तरया दर्वा सँसावं जुहोति । ('स्वाहा') वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सँसावभागेभ्य इदं न मम ।

प्रायश्चित्ताहुतयः③

उपवीति - प्राणान् आयम्य

... अस्मिन् मम पितुः (प्रत्याब्दिक) श्राद्ध-होम-कर्मणि
मन्त्र-तन्त्र-देवता-विपर्यास-न्यूनातिरेक-स्वराक्षर-भ्रंष-प्रायश्चित्तार्थ
सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर होष्यामि,
प्राणायामञ्च करिष्ये

इति सङ्कल्प्य

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ओं भू॒र् भु॒वस् सु॒वस् स्वा॒हा॑ ॥
(प्रजा॑पतय इदं॑ न॑ म॑म) ॥१॥

अ॒ना॒ज्ञा॒त्य॑ य॒द् आ॒ज्ञा॒तम् ।
यज्ञ॑स्य क्रिय॑ते मि॒थु॑ ।
अ॒ग्ने॒ त॒दस्य कल्पय॑ ।
त्व॑ हि॒ वे॒त्थ॒ यथात्थ॒म् । पु॒रुषसम्मितो यज्ञः॑ ।
यज्ञः॑ पु॒रुषसम्मितः॑ ।
अ॒ग्ने॒ त॒दस्य कल्पय॑ ।
त्व॑ हि॒ वे॒त्थ॒ यथात्थ॒म् । य॑त्पाकत्रा॑ म॑नसा॑ दीन॑दक्षा॑न॒ ।
यज्ञ॑स्य॑ मन्व॑ते॑ म॑र्त्साः॑ ।
अग्नि॑ष्ट॒द्वो॑ता॑ क्रतु॒वि॑द् विजान॑न् ।
य॑जिष्ठो॑ देवाँ॑ ऋतुशो॑ यज्ञाति॑ ॥११५॥ त्व॑न्॒ नो॑ अग्ने॑ व॑रुणस्य॑ विद्वा॑न्॒
देव॑स्य॑ हे॑डो॑ (=क्रोधो॑) ऽव॑ यासिसीष्ठा॑ (=यक्षीष्ठा॑) ।
य॑जिष्ठो॑ व॑त्तिमश॑ शो॑शुचानो॑ (=देवी॑प्रायमानः॑)
वि॑श्वा॑ द्वे॑ षाँसि॑ प्र॑ मुमुग्ध॑ अस्म॑त्॒ ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम) स॑ त्व॑न्॒ नो॑ अग्ने॑ ऽवमो॑ (=मूलभूतो॑) भव॑+ऊती॑ (त्वा॑)
(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम) ("अग्नि॑वरुणमो॑ देवतानां॑ विष्णुः॑ परमः॑" इति॑ ब्राह्मणम्)
ने॑दिष्ठो॑ (=अत्तिकतमा॑) अस्या॑ उष॑सो॑ व्यृष्ट॑ (=व्युषायाम्) ।
अ॑व॑ यक्षव॑ नो॑ व॑रुण॑, र॑राणो॑
वीहि॑ (=खाद) मृडीक॑ (=सुखयितारं॑ [हविः॑]) सुह॑वो॑ न॑ एथि॑ ।
(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

व्याहृतिहोमाः③

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(ओं॑) भू॒स् स्वा॒हा॑ ॥ (अग्न॑य॑ +इदं॑ न॑ म॑म)

(ओं) भु"वस् स्वा"हा ॥ (वाय"व +इदं" न" म"म)

(ओं) सु"वस् स्वा"हा ॥

(सू"र्याय +इदं" न" म"म)

(ओं) भू"र भु"वस् सु"व स्वा"हा ॥

(प्रजा"पतय +इदं" न" म"म)

पूर्णाहुति-प्राणायामौ③

ॐ विष्णवे स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥११॥

इति पूर्णाहुतिः

प्राणायामः ।

[[118]]

परिषेचनम्, प्रणीताविमोक्षः③

प्राचीनावीती,

तृष्णीम् अप्रदक्षिणं परिषेचनं, प्रणीतावोक्षणम् ।

प्रणीतिपात्रं पश्चान् निधाय,

प्रणीतासु अपः अविच्छिन्नधारया आनीय,

'प्राच्य' इत्यादिक्रमेण (प्राच्यां, दक्षिणायां, प्रतीच्याम्, उदीच्याम्, ऊर्ध्वायां, भूमौ)

प्रतिदिशं सकृत् व्युत्सिष्य,

सुमुद्रं वः प्रहिणोमि

स्वां योनिम् अपि गच्छत ।

अच्छेदः प्रजया भूयासुं

मा परा सेच्चि मत् पयः ॥ (9)

आत्मानं प्रोक्षयेत् ॥

उपस्थानानि③

उपवीती - ब्रह्मोद्घासनम्।

"अग्ने नयेति" उपस्थानम् ।

अ"ग्ने न"य सुप"था राये" अस्सा"न्

वि"श्वानि देव वयु"नानि_(=ज्ञानानि) विद्वा"न् ।

युयोध्_(=अग्नय) अूस्मज्-ज्ञुहुराण"म्_(=कुटिलकारि) ए"नो

भू"यिष्टान् ते न"म-उक्तिवै विधेम ॥

(अग्नये नमः)

▼ मूल-प्रस्तुतिः

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं

भक्तिहीनं हुताशन ।

यद्भुतं तु मया देव

परिपूर्णं तदस्तु ते ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

प्रायश्चित्तान्य् अशेषाणि
तपः कर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषाम् अशेषाणां
कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

(कृष्ण कृष्ण कृष्ण ॥)

इत्युक्त्वा, प्रणम्य अभिवाद्य,

प्राचीनावीती -

पिता पितामहश् चैव
तथैव प्रपितामहः ।
मम तृप्तिं प्रयान्त्व अद्य
होमाप्यायित-मूर्तयः ॥

स्वामिनः! अद्यानुष्ठिते मम पितुः (प्रत्याब्दिक)-श्राद्ध-होम-कर्मणि
मन्त्रलोपे क्रियालोपे द्रव्यलोपे नियमलोपे सत्य अपि
सर्व यथाशास्त्रानुष्ठितं भूयाद् इति भवन्तो ऽनुगृह्णन्तु

इति प्रार्थना ।
"तथाऽस्तु" इति प्रतिवचनम् ॥

[[119]]

१. सर्व देवतीर्थेन देवोपचारं दद्यात् ।

२. पितृपचारं सर्व पितृतीर्थेन कुर्यात् ।

३.

'हविषो मध्यात् अङ्गुष्ठ-पर्व-मात्रम् अवदानं
तिरश्चीनम् अवद्यति_(=कर्त्यति) ।
पूर्वात् द्वितीयम् अनूचीनं चतुर्-अवत्तिनः_(=अवदातारः) पश्चाधर्त्,
तृतीयं पञ्चावत्तिनः'

इति प्रकारेण वदाय

०५ भोजनम्①

आसनम्②

उपवीति -

वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा

.... गोत्रस्य शर्मणः पितुः श्राद्धे
पुरुरवार्द्धवसंजकानां विश्वेषां देवानाम् इदम् आसनम्

इति सयवम् ऋजु-दर्भ-द्वयं दक्षिण-पार्श्वं दत्वा,
पुनरपो दत्वा,

.... गोत्रस्य.... शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
विश्वदेवार्थं भवता क्षणः कर्तव्यः

इति दक्षिणेन दक्षिण-हस्तं निर्-अङ्गुष्ठं गृहीत्वा
ऋजु-दर्भ-द्वयं दत्वा निमन्त्र्य,
"ओं तथा" इति प्रत्युक्ते,
'प्राप्नोतु भवान्' इति वदेत् -
'प्राप्नवानि' इति प्रतिवचनम् ।

प्राचीनावीती -

एवं पित्रादीन् भुग्न-दर्भ-दान-पुरस्सरं वृणुयात् ॥

पाद-प्रक्षालनम्②

मण्डले③

गृह-द्वार-समीपतो भवनस्य अग्रतः
संमार्जितायां गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ
गोमय-सहित-गोमूत्रेण
+उत्तरे देवानां पाद-प्रक्षालनार्थं
चतुर्-अश्रं वितस्ति-प्रमाणं उदक्-प्लव-मण्डलं कृत्वा,

मध्ये षड्-अङ्गुलम् अन्तरालं विहाय,
दक्षिणे पितृणां पाद-प्रक्षालनार्थे
वर्तुलं वितस्ति-प्रमाणं दक्षिणाप्लव-मण्डलं कृत्वा,

दर्भैः साक्षतैः सतिलैश् च क्रमेण,
मण्डलयोः परिस्तरणं कुर्यात् ।

देवतार्थं सर्वम् उपवीती -
पित्र्यं सर्वं प्राचीनावीती कुर्यात् ।

प्रक्षालनम्③

उत्तरे साक्षतान् पूर्वाग्रान् युग्मान् कुशान् बहून्,
दक्षिणे सतिलान् दक्षिणाग्रान् भुग्नान्
आसनार्थं नाम-गोत्रोच्चारण-पूर्वकं विन्यस्य,

उत्तरे सपुष्पगन्धैः अक्षतैरभ्यर्च्यं
दक्षिणे गन्ध-तिलैर् अभ्यर्च्यं,

दैविक-ब्राह्मणं मण्डल-समीपत उपवेश्य,
आदित्याभिमुखम् आसने उपविश्य,
गो-घृत-मिश्र-गोमयेन पाद-पृष्ठम् अनुलिप्य,

शं" नो देवी"रभि"ष्टय
आ"पो भवन्तु पीत"ये ।
शं" यो"र्_(अ/मिश्रणाय) अभि" सवन्तु नः ॥ ०४ ॥

इति मन्त्रेण,
स-पुष्पाक्षत--स-दर्भाग्राभिर् अद्विः

[[120]]

१ 'विश्वे देवाः ।
इदं वः पाद्यं स्वाहा'

इति देवानां पाद्यं समर्प्य,

ओं
समस्त-सम्पत्-समवाप्ति-हेतवः
समुथितापत्-कुल-धूम-केतवः ।
अपार-संसार-समुद्र-सेतवः
पुनन्तु मां ब्राह्मण-पाद-पांसवः ॥

इति पादौ गुल्फ-पर्यन्तं मण्डले प्रक्षालयेत्।

कराव् अपि कूर्पर-पर्यन्तं क्षालयित्वा
हस्तौ प्रक्षाल्य,

प्राचीनावीती -
दक्षिणे पित्र्यं ब्राह्मणं पूर्ववत् उपवेश्य,
गोमयेन अनुलिप्य

शन् नौं द्वेवीर् अभिष्टये ।
आपौं भवन्तु पीतये ।
शय्योर् अुभि संवन्तु नः ।

इति मन्त्रेण,
स-तिल-पुष्पादर्भाग्र_(नज् विवक्षितम्??)-गन्धाभिर् अद्विः पूर्ववत्

गोत्रादियुक्तस्य श्राद्धे गोत्राः शर्मणः
.... रूपाः
पितृपितामहप्रपितामहाः इदं वः पाद्यं
स्वधा

इति पितृतीर्थेन समर्प्य
पूर्ववत् प्रक्षाल्य,

उपवीति विश्वे देववत्
विष्णोर् अपि कुर्यात्।

पित्र्यं सर्वम् उपचारम्
आसीनः, सर्वं जान्व आच्य (आसन-व्यतिरिक्ते),
मन्त्रान्ते स्वधा-शब्दम् अपि +उक्त्वा कुर्यात् ।

दैवं सर्वम्
आसीनः, दक्षिणं जान्व आच्य (आसन-व्यतिरिक्ते)
स्वाहान्तं कुर्यात् ।

आचमनात् पूर्वम् अनर्हत्वात्
नात्र पादोदक-ग्रहणम् ॥

आसन-दानम्②

पादौ प्रक्षाल्य,
मण्डलोत्तरे आचम्य
तान् अपि आचामय्य

[[121]]

प्राचीनावीती

अपंहता असुरा रक्षाँसि
पिशुचा ये क्षयन्ति पृथिवीम् अनुः ।
अुन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतुः मनः ॥ उद्दृताम् अवर उत्तप्तरास
उन् मध्यमाः पितरः सोमियाः सः
असुं य ईयुर् अवृका ऋतज्ञा स्
ते नो अवन्तु पितरो हवेषु

इति भुक्ति-देशे तिलान् सिकतांश्च प्रकीर्य -

उपवीती - वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा,

.. गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः श्राद्धे
पुरुरवाद्रसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां भोजनस्थाने
इदम् आसनम्

इति +आसनार्थं सयवम् ऋजु-दर्भ-द्वयं दत्वा,

आसनं सव्येन अभिमृश्य
दक्षिणेन ब्राह्मण-जानु+अवलम्ब्य
'आस्यताम्' इत्युक्त्वा उपवेशयेत् ।

(देवान् प्राङ्मुखान्,
पितृन् उद्धुखान् प्राग्-अपवर्गान्
(पश्चान्मुखान्?) दक्षिणापवर्गान् वा +उपवेशयेत् आचारात् ॥)

अर्चनम्②

अर्चत प्र"+अर्चत (नरः)
प्रियमेधासो (=प्रियमेध-सम्बद्धाः) अर्चत ।
अर्चन्तु पुत्रका उत"
पुरं न धृष्टु" (=धर्षणशीलः) +अर्चत ॥

इति मन्त्रेण 'इदं वो अर्चनं'

(देवानां दक्षिणपादे, सव्यपादे,
दक्षिणजानुनि, सव्यजानुनि,
दक्षिणांसे, सव्यांसे,
मूर्धिं च, क्रमेण अर्चयेत् ।)

गन्धंद्वारां दुराधुष्टुं नित्यपुष्टां करुषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

[[122]]

... गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे पुरुरवाद्रव-संज्ञक-विश्वदेवाः !
यथा-भागशः अमी वः सकुड्कुम-कर्पूरागरु-चम्पक-पद्मक-मिश्रा गन्धाः

इति दद्यात् ।

(देवब्राह्मणोपचारं सर्वम् उद्घुखः कुर्यात् ।
पित्र्यं दक्षिणामुखः कुर्यात् ।)

ओषधयः प्रतिमोदध्वम्
एनुं पुष्पांवतीः सुपिप्पुलाः ।
अयं वौ गर्भं ऋत्वियः
प्रत्नं सुधस्थुम् आसंदत् ॥

इति मन्त्रेण
पूर्ववत् 'इमानि पुष्पाणि, श्रीतुलसीदलानि च' इति दद्यात् ॥

धूर् (=धूस्त्वं हिंसको इन्निः) असि ।

('एष वै धुर्योन्निः' (तै.ब्रा. 3.2.4) इति ब्राह्मणम्)

धूर्त् (=नाशय) धूर्वन्त्म् (=हिंसकं)
धूर्व् (=नाशय) तं योऽस्मान् धूर्वति ।
तन् धूर्त् यव॑ वृयन् धूर्वामः । त्वन् द्वेवानांमसि ।

ग्राण-तृप्त्य-अर्थम् अयं वो धूपः ।

उद्दीप्यस्व जातवेदो
अपूर्णन् निर्विति मम ।
पुश्चंश्च महाम् आवंहु
जीवनंज् चु दिशोऽदिश ॥

'अवलोकनार्थम् अयं वो दीपः'

यु"वा सुवा"सा: प"रिवीत (यूप) आ"गात्
स" उ श्रे"यान् भवति जा"यमानः ।
तं" धी"रासः कव"य उ"न्नयन्ति
स्वाध्योऽ॒ (=सु+आ+धियः) म"नसा देवय"न्तः (देवकामः) ॥

आच्छादनार्थम् इदं वस्त्रं
(अभावे यज्ञोपवीतं, दर्भन् वा)
पवित्रार्थम् इमौ दभौ ।
'शेषोपचारार्थं इसे अक्षताः' इति पूर्ववद् अर्चयेत् ॥

प्राचीनावीती -

(एवमेव पितृणाम् आसनार्थं भुग्न-दर्भन्,
मूर्धिं, सव्यासे, दक्षिणांसे च
सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि,
सव्यपादे, दक्षिणपादे च
तिलैर् अर्चनम् ।)

[[123]]

गन्धंद्वाराम् इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ॥

उपवीती -

विश्वेदेववत् विष्णोर् अर्चनम् ।

पात्रस्थापनम्②

आचम्य,
घृत-मिश्रेण गोमयेन, प्रणवेन चतुर्-अश्र-मण्डलं कृत्वा,
पात्रेषु जलं निसाव्य,

हस्तेन संमृज्य,
पुनः प्रक्षाल्य,
'इदं भोजन-पात्रासनम्' इति दर्भन् निधाय,
मण्डलेषु देवादि-क्रमेण पात्राणि, उपपात्राणि च निधाय
(प्रधानपात्रे उपपात्रम् आज्य-पात्रादिकं च न निक्षिपेत्)

परिवेषणम्②

पात्रेषु आज्यम् उपस्तीर्य,
प्रथमं हुत-शिष्टम् अन्नं पितृपात्रे प्राचीनावीती -
देवतीर्थेन परिविष्य,

(ततः क्रमेण सर्वत्र +उपवीत्य् एव
देवानाम् उद्घुखः, पितृणां दक्षिणामुखः)

पितृन् ध्यायन्,
अन्न-पायस-सूपापूप-क्रमेण दर्व्य-आदि-द्वारा स-पवित्र-हस्ताभ्यां परिविष्य,

उपवीति -

'रक्षोघ्नमन्त्रपठनं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

तैत्तिरीयारण्यकम् ॥
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥
अथ स्वाध्यायब्राह्मणं काठकशेषमारभ्यते ।
उक्तं च -

स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं
काठके पठितो विधिः ।

इति ।

ऋषिर्ब्रह्मा स्वयम्भूर् नाम ।
तत्र "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यादौ यज्ञोपवीतविधानार्थोऽयम् अनुवाकः[दः] ।
एतेनैव सिद्धे "निवीतं मनुष्याणां" इत्यादि-विधानं
तद्-भ्रेषे श्रौतप्रायश्चित्तार्थम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सहृ वै देवानाज् चासुराणाज् च युज्ञौ प्रतंताव् आस्तावैँ
"वृयैँ स्वर्गलङ्घोकम् एन्द्यामो, वृयम् एन्द्याम्" इति।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1सह वा इति ॥ सह वै यज्ञौ प्रततौ आरब्धौ आस्तां देवानामसुराणां च वयं स्वर्गं लोकं स्वामित्वेन एष्याम इति कृत्वा । यदा देवानां प्रवृत्तिरासीत् तदा असुराणामपि वयं स्वर्गं लोकमेष्याम इत्यासीत् । एवमन्योन्याभिभवेनैव यज्ञौ युगपदास्ताम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

ते ऽसुरास् सुन्नह्य सहसैवाचरन् ।
ब्रह्मचर्येणु तपांसैव देवाः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र तेऽसुराः सन्नह्य कतोत्साहाः कृतसन्नाहाः सहसा भुजबलमात्रैव आचरन् यागमारब्धवन्तः । ते देवास् तु ब्रह्मचर्यात्मना तपसा इत्थम्भूता एव यथोक्तं यज्ञमाचरन् । ब्रह्म व्रतं शास्त्रीयो नियमः यज्ञोपवीतीत्यादि, तस्य चरणं ब्रह्मचर्यम् । 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति यत् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तेऽसुरा अमुह्युँस्, ते न प्राजानुँस्, ते पराऽभवन्, ते न स्वर्गलँ लोकमांयुन्।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततस् ते असुरा अयथोक्तमाचरन्तो अमुह्यन् वैचित्यमगमन् । मुह वैचित्ये । ततो न किञ्चित् कर्तव्याकर्तव्यम् अजानन् । ततश्चैव ते पराभवन् विनष्टा अभवन्, प्रारब्धकर्मफलालाभो विनाशः । ततस् ते स्वर्गं लोकं नायन्न गताः । अय गतौ ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्रसृतेनु वै यज्ञेन देवास् स्वर्गलँ लोकम् आयुन् ।
अप्रसृतेनासुरान् पराभावयुन् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2अथ कीदृशः पुनस्त्य यज्ञः येन देवास्स्वर्गं लोकमायन् यद्रहिताश्वासुरा: पराभवन् ? अत्राह - प्रसृतेनेति ॥ प्रसृतेन प्रकृष्टसरणेन प्रशस्तगमनेन यज्ञेन इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं गताः, नप्रसृतेन प्रसृतविपरीतेन यज्ञेनेष्वतोऽसुरान् पराभावयन् । नप्रसृतमप्रसृतं नलोपाभावश्छान्दसः । असुराः पराभूता इत्यर्थः ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्रसृतो हु वै यज्ञोपवीतिनो युज्ञो,
अप्रसृतो उनुपवीतिनः ।
यत्किञ्च च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्य् अधीते
यज्ञेत एव तत् ।
तस्माद् यज्ञोपवीत्य् एंवाधीयीत
याजयेद् यज्ञेत वा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3कः पुनस्तर्हि प्रसृतो यज्ञ इत्याह - यज्ञोपवीतिनो यज्ञः प्रसृतः प्रसृतगुणकः । यज्ञोपवीतस्य लक्षणमिदानीमेव वक्ष्यते । अनुपवीतिनो उयज्ञोपवीतिनः यज्ञोपवीतिविपरीतस्य यो यज्ञः सोऽप्रसृतः प्रसृतगुणरहितः । 'देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति श्रुतेर् यज्ञोपवीतस्य यज्ञसाधनत्वात् तद्वत् यज्ञः प्रसृतः, इतरस्साधनवैकल्येन अयज्ञत्वादप्रसृतः ।

तस्माद् यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीतवान् अधीते अध्ययनेनार्थमवबुध्यते तत्त्वेन यज्ञेत एव, न केवलमयमधीते नार्थं जानाति, अपितु यज्ञेत एव । तस्माद्यज्ञोपवीत्येव अध्ययनं यज्ञेत याजनं च कुर्याद् यज्ञस्य प्रसृत्यै प्रसृतगुणकत्वाय ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

युज्ञस्य प्रसृत्यु
अजिनवृँ वासो वा
दक्षिणत उपुवीय
दक्षिणं बाहुम् उद-धरुते,
इवं धर्ते सृव्यम्
इति यज्ञोपवीतम् एुतद् एुव ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4अथ कथं नाम यज्ञः प्रसृतस्यादिति - अजिनं वासो वेति द्रव्यविधिः । अथ यज्ञोपवीतस्य लक्षणमाह - दक्षिणत उपवीय देहस्यदक्षिणमर्धमुपवीय उपच्छाद्य । व्येज् संरवणे, ल्यपि सम्प्रसारणे 'हलः' इति दीर्घः । स च न सर्वात्मना उपच्छाद्यः, अपि तु प्रागन्तावीतं दक्षिणमर्धं कृत्वा दक्षिणं बाहुमुद्धरते उपरि करोति सृव्यम् अवधते अधस्तात्करोति स्थापयति इत्येतद् यज्ञोपवीतं यज्ञसाधनमुपवीतं देवसम्बन्धीत्यर्थः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

विपरीतं प्राचीनावीतं
सवृँवीतं मानुषम् । । ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं यथा सव्यत उपवीय सव्यं बाहुमुद्धरते अवधत्ते दक्षिणमिति । सज्जेयं 'प्राचीनावीती निर्वपति' इत्याद्यर्थम् । अन्वर्थं चेयं सज्जा, प्राचीनस्य उपवीतस्य आवीतम् आवेषनरूपं विपरीतात्मकत्वादिति । तेन पित्र्यमुक्तं भवति दैवविपरीतत्वात्पित्र्यस्य । संवीतं समं वीतम् अंसद्यावलम्बनेन वीतं संवीतम् । उभावपि बाहू यत्राधः क्रियते तत् संवीतं मानुषं मनुष्याणां स्वं भवति ॥

[[124]]

▼ मूल-प्रस्तुति:

रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाके तपोग्रंम् अतिष्ठन्त ।
तान् प्रजापतिर् वरेण्योपामन्त्रयत ।
तानि वरं अवृणीत - "आदित्यो नो योद्धा" इति ।
तान् प्रजापतिर् अब्रवीद् - "योधंयुध्वमि" ति ।
तस्माद् उत्तिष्ठन्तु ह वा तानि रक्षांस्यादित्यय् योधंयन्ति यावदस्तुमन्वगात् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ स्वाध्यायात्माभावित्वादादावेव सन्ध्योपासनविधिं तावदाह - रक्षांसीति ॥ पुरोऽनुवाके पूर्वस्मिन्काले । अनु पश्चादुच्यत इत्यनुवाकः । इत्थं पूर्वमासीदिति यस्सर्वदाऽनूच्यते स कालः पुरोऽनुवाकः, पुराकल्प इति यावत् । तत्र रक्षांसि हवा हवार्थं युद्धार्थं 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या आकारः । यद्वा - हवेति निपातसमुदायः प्रसिद्धकृथः । वैशब्दसमानार्थो वा हवाशब्दः । तपो ऽग्नं श्रेष्ठं तीव्रम् अतिष्ठन्त आस्थितवन्तः । आस्थाने तिष्ठिर्वर्तते । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा - 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तीव्र तपः प्रकाशितवन्तः । अन्तर्भवितण्यर्थोऽयम् । तपसश्च अनुष्ठेयत्वेनाज्ञीप्यमानत्वात् 'श्लाघहुङ्गस्थाशपां ज्ञीप्यमानः' इति चतुर्थ्यभावः । अन्य आह - पुरोऽनुवाकः प्रातरनुवाकः । तेन चानिष्टोमो लक्ष्यते - यज्ञे वर्तमानास्तपः कृतवन्त इति । अपर आह - पूर्वस्यां दिश्यनूच्यमाने देशे पुरोऽनुवाके कुरुक्षेत्रे इति । अथ तान् तानि रक्षांसि । लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा - शेर्लोपेऽपि नुम् प्रवर्तते । प्रजापतिर् वरेण देयेन उपामन्त्रयत वरं वृणीधमिति रहस्युपच्छन्दितवान् । अथ तानि वरमवृणीत अवृणत । वर्णव्यत्ययेन ईकारः । वचनव्यत्ययो वा । वरमाह - आदियो नोऽस्मान् योद्धै योधयेत् वयं च तं योधयेम इति । प्रजापतिश्च अब्रवीद् योधंयुधमिति । युधेलोऽपि शपो लुकि 'छन्दस्युभ्यथा' इति तिङ्ग आर्धधातुकत्वाद्दृणः । टेरेत्वे 'वैतोऽन्यत्र' इत्य् ऐकारे कृते संहितायामायादेशे 'लोपशाकल्यस्य' इति लोपः । ष्यन्तादेव वा लेटि पूर्ववदार्धधातुकत्वेन णिलोपः । 'बुधयुधनश' इति परस्मैपदं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यो मन्यते 'अस्तु' इत्यथाहारेण आदित्योऽस्माकं योद्धाऽस्त्विति, तस्यापि संहितायां गुणाभावाय यतितव्यमिति नाश्वासः । यस्मादेवं वरमलभन्त तस्माद्वरबलेन उत्तिष्ठन्त - उर्ध्वकर्मत्वेन परस्मैपदं - उद्यन्तमादित्यं तानि रक्षांसि योधयन्ति । हवेति व्याख्यातम् ।

यावदस्तुमन्वगाद् यावति कालेऽस्तं गच्छति तदाऽपीत्यर्थः । अस्तं यन्तं च योधयन्तीत्युक्तं भवति । छान्दसो लुङ् ॥

अर्थम्④

▼ मूल-प्रस्तुति:

तानि ह वा एुतानि रक्षांसि
गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2इदानीं तेषां रक्षसां शान्तिं विदधाति - तानि तथा युध्यमानानि रक्षांस्य एतानि गायत्र्या साविज्या अभिमन्त्रितेनाम्भसा ऊर्ध्वं विक्षिप्तेन शाम्यन्ति । तस्मात्तथा कुर्यादिति विधिः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तदु ह वा एुते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सुन्ध्यायांड
गायत्रिया ऽभिमन्त्रिता आपं ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ।
ता एुता आपो वृजीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तदु ह वै तस्मादेव हि खल्व एते ब्रह्मवादिनः ब्रह्मणो वेदितारो ब्राह्मणादयः पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्तः सन्ध्याथां प्रातः गायत्र्या आभिमन्त्रिता आपे ऽपः - विभक्तिव्यत्ययः - ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । उपलक्षणत्वात्सायं प्रत्यङ्गुखा इत्यवगम्यते । ता एता आपो वृजीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहा मन्देहनामानं रक्षसां - "सुपां सुलुक्" इति षष्ठ्या आकारः - तेषां रक्षसां स्वभूते अरुणनाम्नि द्वीपे प्रक्षिपन्ति पातयन्ति ।

प्रदक्षिणीकरणम्④

▼ मूल-प्रस्तुति:

यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति, तेन पाप्मानम् अवधून्वन्ति।

▼ भट्टभास्कर-टीका

यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति दक्षिणप्रारम्भमावर्तन्ते तेन पाप्मानम् आत्मस्थम् अवधून्वन्ति ।

ब्रह्म-भावनम्④

▼ मूल-प्रस्तुति:

उद्यन्तम् अस्तयुँ यन्तम् आदित्यम् अभिध्यायन्
कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सुकलं भुद्रम् अंश्रुते -
असाव् आदित्यो ब्रह्मेति -
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति-
य एववृँ वेदे ।२।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्माद् उद्यन्तमस्तंयन्तज्चादित्यमभिध्यायन् आभिमुख्येन चिन्तयन् कुर्वश्च प्रदक्षिणं विद्वांश्च असावादियो ब्रह्मेत्य् असावेवादित्यः परम्ब्रह्मेति ब्रह्मादित्योरभेदम् आदित्येन चात्मन ऐक्यं जानन् ब्राह्मणः सकलं भद्रं कल्याणम् अश्रुते न केवलं स्वर्गादिकमेव, अपितु सकलं कल्याणम् । अथ य एवं वेद सोऽपि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ब्रह्मणा ऐक्यं प्रतिपद्यते, किं पुनस्स्वर्गादि सकलं भद्रमश्रुत इति । यद्वा - असावादित्यो ब्रह्मेति विद्वान् तेन चादित्येनात्मन ऐक्यात् स्वयमपि ब्रह्मैव आदित्यः सन् कुर्वन् आचरन् एवं विशिष्टमादित्योपस्थानम् आचरन् सकलं भद्रमश्रुते अपवर्गमपि प्राप्नोति । अथ य एवं वेदिता सोऽपि ब्रह्माप्येति प्राप्नोति ॥
इति द्वितीये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इति जपित्वा,
अन्नम् अभिधार्य,

आभिमर्शः②

पितृपात्रेषु कूप्तान् अन्नादीन् सर्वान्
प्राचीनावीती -
दक्षिणामुखः सव्यं जान्व् आच्य,
"एष ते तत" इति यथालिङ्गम् अभिमृशेत् ।
असम्भवतां मन्त्रावृत्तिः ।

कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः③

(कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः २)

एष ते ततु (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरंस्वान्।
यावान् अग्निश् च पृथिवी चु तावत्य् अस्य मात्रा।
तावंतीन् त पुतां मात्रान् ददामि।
यथा ऽनिर् अक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं मह्यौ (→मम) पित्रे ऽक्षितो ऽनुपदस्तः स्वधा भंव तां त्वं स्वधां तैस् सुहोपंजीवु, +र्चस् ते महिमा।

एष ते प्रपितामहृ (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरंस्वान्।
यावान् वायुश् चान्तरिक्षञ् चु तावत्य् अस्य मात्रा।
तावंतीन् त पुतां मात्रान् ददामि।
यथा वायुर् अक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं मह्यौ (→मम) पितामहायाक्षितोऽनुपदस्तः स्वधा भंव।
तां त्वं स्वधां तैस् सुहोपंजीवु, सामानि ते महिमा।

एष तेऽपितामहृ (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरंस्वान्।
यावान् आदित्यश्च द्यौश्च तावत्पर्य मृत्रा।
तावतीन् त पुतां मात्रान् ददामि।
यथां ऽदित्योऽक्षितोऽनुपदस्त (जपक्षयरहितः), एवं महूं प्रपितामुहायाऽक्षितोऽनुपदस्तः स्वधा भंव।
तां त्वं स्वधां तैस् सुहोपंजीवु, यजूषि ते महिमा ॥ (19)

[[125]]

देव-पात्रे③

अथ देव-पात्रे उद्ग-मुखः

उपवीती

दक्षिणं जान्व आच्य,
स-व्याहृतिक-गायत्रा प्रोक्ष्य

(ओं भूर्गुवस्सुवः । इति अन्नं प्रोक्ष्य ओं तत्स्वितुवर्णेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥)

। देवं सवितः प्र सुंव ॥

इति प्रदक्षिणं परिषिद्ध्य,
(विश्वेदेवहस्ते शुद्धोदकं दत्वा,)

(हे अन्न -) पूष्टिवी ते पात्रं,
द्यौर् अंपिधानम्।
ब्रह्मणस् त्वा मुखें जुहोमि।
ब्राह्मणानान् त्वा प्राणापृनयोर् जुहोमि।

भुक्तवतोऽनुवज्य प्रदक्षिणीकृत्य
द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य

(भुज्जानानामपि तृप्तिरस्त्वित्याह -) अक्षितम् असि।
मैषां क्षेष्ठा (क्षी क्षये) अमुत्रा (परलोके) ऽमुष्मिलं लोके (च ब्राह्मणानाम्) ।

इति सव्येन पात्रमालभ्य दक्षिणेन ब्राह्मणहस्तं गृहीत्वा, अन्नं सर्वं स्पर्शयित्वा

इदं वृं वि"ष्णुर् (अन्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना) वि" चक्रमे
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा" नि" दधे पदंम् ।
(तैर् आथारैर् जगत्) स"म् ऊढम् अस्य पाँसुरे" (ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे]) ॥

। विष्णो! हव्यं रक्ष

इति अन्ने अ-नख-द्विजाङ्गुष्ठ-प्रदेशं प्रवेश्य,
द्विज-वामाङ्गुष्ठ-तर्जनी-मध्यमाभिः पात्रं स्पर्शयित्वा,

[[126]]

.... गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
पुरुरवाद्र्वसंज्ञकाः ! विश्वेदेवा देवताः!
इदम् अन्नं ब्रह्मा,
अयं च ब्राह्मणो ब्रह्मा,
अहञ्च ब्रह्मा।
इयं च भूर् गयाऽक्षय-वट-च्छाया।
अयञ्च ब्राह्मणः आहवनीयार्थे।
इदं च पात्रं स्वर्णमयम्।
इदं च अन्नम् अमृतमयम्।
अयञ्च भोक्ता ब्राह्मणो गदाधरः।
पुरुरवाद्र्व-संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य
इदं इदं इदं हव्यं स-व्यञ्जनं स-परिकरज् च परिविष्टम्

आतृप्ते: परिवेष्यमाणं च।
स्वाहा नमः!
न मम!

इति यवोदकेन देवतीर्थेन दद्यात् ।

गयायाम् अक्षयवटच्छायायां
.... क्षेत्रे.... दिव्यविमान-च्छायायां ...
नायिकासमेत ... श्री स्वामि-सन्निधौ
श्रीविष्णु-पादे दत्तं,
गयायां दत्तम् अस्तु ।
पुरुरवाद्रव-संज्ञक-विश्वेदेवेभ्यः ॥

इति अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं नखान्यप्रदेशे निवेश्य,

(एवं पित्र्ये)

प्राचीनावीती

.... विष्णो! कव्यं रक्ष

इति विशेष-युक्तं दक्षिणामुखः
पितृणां ... गोत्र-नाम-रूप-पुरस्सरं दद्यात् ॥

अयं च ब्राह्मणः पितृपितामहप्रपितामहार्थं,
इदज्य पात्रं रजतमयं
... गोत्रेभ्यः शर्मभ्यः ... रूपेभ्यः
.... पितृपितामहप्रपितामहभ्यः
इदम् इदम् इदं कव्यं ...
स्वधा नमः॥
न मम॥

इति विशेषयुक्तं पितृतीर्थेन दद्यात् ॥

देववत् विष्णोश्च कुर्यात् । 'विष्णुर्देवता.... अयं च ब्राह्मणः विष्णवर्थे ... ' इत्यादिर् विशेषः ॥

[[127]]

समष्टिदत्तम्②

समष्टिदत्तम्

पितृ-देवतयोर् मध्ये भुवं संशोध्य,

भुग्नं निधाय,

प्राचीनावीती -

दक्षिणामुखः सव्यं जान्य् आच्य,

यज्ञेश्वरो हव्य-समस्त-कव्य-

भोक्ता ऽव्ययात्मा हरिर् ईश्वरो ऽत्र ।

तत्-सन्निधानाद् अपयान्तु सद्यो

रक्षांस्य् अशेषाण्य् असुराश् च सर्वे ॥

एको विष्णुर् महद्-भूतं

पृथक् भूतान्य् अनेकशः ।

त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा

भुड्कते विश्व-भुग् अव्ययः ॥

इति +उच्चार्य

अनेन... गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
पितृ-श्राद्ध-रूप--भगवद्-आराधनोपक्रमेण
(उपवीती) पुरुरावाद्रव-संज्ञक-विश्वेदेव-रूपी
(प्राचीनावीती) वसु-रुद्रादित्य-स्वरूप-संज्ञक+अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामह-रूपी
(उपवीती) - श्राद्ध-संरक्षक-श्री-विष्णु-रूपी
(प्राचीनावीती) -
सर्वाकारो भगवान् स देवः श्रीजनार्दनः प्रीयताम्

इति सयवतिलोदकं (दर्भेषु) दद्यात् ।

गयायाम् अक्षयवट-च्छायायां
सत्य-ब्रत-क्षेत्रे (=काज्चीपुर्यम्) पुण्य-कोटि-विमान-च्छायायां
पेरुन्देवी-नायिका-समेत--श्री-देवादि-राज-स्वामि-पादारविन्दयोर् दत्तम् ।

"स्वामिनः! अच्छिद्रं जायताम्" इति प्रार्थना ।
'अस्त्व अच्छिद्रम्' इति प्रतिवचनम्

पिता पितामहश्चैव
तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या
यन् मयैतद् उदीरितम् ॥

परिषेचनादि②

क्रमेण मन्त्रेण परिषेचनं कारयित्वा,
आपोशनम् अपि कारयित्वा

[[128]]

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्राणे निविष्टे ऽमृतंज्जुहोमि।
शिवो मा ऽविशाऽप्रंदाहाय।
प्राणायु स्वाहा॑ ।

अुपाने निविष्टे ऽमृतंज्जुहोमि।
शिवो मा ऽविशाऽप्रंदाहाय।
अुपानायु स्वाहा॑ ।

व्याने निविष्टे ऽमृतंज्जुहोमि।
शिवो मा ऽविशाऽप्रंदाहाय।
व्यानायु स्वाहा॑ ।

उदाने निविष्टे ऽमृतंज्जुहोमि।
शिवो मा ऽविशाऽप्रंदाहाय।
उदानायु स्वाहा॑ ।

सुमाने निविष्टे ऽमृतंज्जुहोमि।
शिवो मा ऽविशाऽप्रंदाहाय।
समानायु स्वाहा॑ ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय । (48)

इति जपन् प्राणाहुतीः कारयित्वा,

१. ३ गायत्री
२. ४ मधु-त्रयज् च जपित्वा

स्वामिनः! यथासुखं जुषध्वम् ।

श्रीपुंसूक्ते, वैष्णवान्, पैतृकान्, राक्षोघ्नान्, अन्यांश्च पवमानान्,
इतिहासपुराणानि च
भवतो भुज्जानान् यावच्-छक्यं श्रावयिष्ये

इत्युक्त्वा,

"श्रावय" इत्यनुज्ञातः;

स्वामिनः! सनक-सनन्दनादि-समधिक-माहात्यशालिनो यूयं
अस्मिन् कैड्कर्ये वात्सल्यातिशयेन समागताः।
स्वामिनाम् अनुगुणं कैड्कर्यनुगुणं च
पदार्थादिक सम्पादयितुम् अशक्तः,
सम्पादितवांश् चास्मि।
सम्पादितेषु च भगवन्-निवेदितेषु
+अपेक्षितं यथाशास्त्रम् आनीय, भुक्त्वा,
वयं संरक्षणीयाः

इत्युपचारान् उक्त्वा

शुश्रूषा-नियमः②

"स्वयम् अनवेक्षमाणो ददामी" ति कथनं,
रोदनं, कूरभाषणम्, अन्-ऋत-भाषणं,
पदा अन्नस्पर्शनावधूननं, क्रोधेन दानं,
स्विन्न-गात्रतया ब्राह्मण-पुरोऽवस्थानं,
ब्राह्मणान् प्रति हविर्-गुण-प्रश्नः, (5)
त्वरया परिवेषणम् इत्यादि-वर्जितः,
इङ्गितादिभिर् अपेक्षितं ज्ञात्वा
परिवेषणं कारयेत् ॥

भोक्ता च

अधिक-परिवेषणे हस्त-संज्ञया निषेधः;
तथैव अपेक्षितानयनं,
मुख-चालन-हुङ्कारादिना अपेक्षानपेक्षयोर् असूचनम्,
भोज्य-पात्रे +आज्य-पात्रं निक्षिप्य अभोजनम्,
खादित-शेषस्य भोजन-पात्रे अनिक्षेपः,
मन्त्रानुच्चारणं,
दात्रा पृष्ठत्वे ऽपि हविर्-गुणानां हस्त-संज्ञयाऽपि +असूचनं,
मौनं,
"साङ्घुष्टाङ्घुलीभिर्"

इत्यादि-नियम-युक्तः:

इन्द्रियचापल्यं, परान्नावलोकनं,
हुङ्कारं, भू-तलात् पात्रस्योद्धरणं,
हस्तेन पात्रस्य मोचनम्,
उत्तर-वासो-बहिर्-भूत-कक्षः,
पीतावशिष्ट-पानं, खादितावशिष्टापूप-फलादि-पुनः-खादनं,
मुखेन +अन्न-धमनं,
ष्ठीवनं, बहु-भाषणम्,
अतिमिताशनम्, अति-भोजनं,
लवणापेक्षा,
दधि-क्षीर-क्षौद्र-सक्तु-घृत-पायसानाम् अवशेष-करणम्,
अन्येषां किञ्चिद् अप्य् अनवशेष-करणम्

इत्यादिवर्जितः
यावद्-अपेक्षं भुज्जीत ।

[[130]]

श्रावणम्②

सतां बन्धू-आदीनां दक्षिणा-दान-पुरस्सरं तत्-सहितः,
स्वयम्-अशक्तौ तन्-मुखेन वा,

१. गायत्रीं त्रिः,
 २. श्रीसूक्तम्, ३. पुंसूक्तम्,
 ४. अद्भ्यस्सम्भूतः, ५. सहस्रशीर्ष देवं,
 ६. विष्णुगायत्रीम्, ७. विष्णोर्नुकम्,
 ८. तदस्य प्रियम्,
 ९. कृष्णष्वपाजः, १०. रक्षोहणः,
 ११. उशन्तस्त्वा, १२. आपूर्यस्स्थामा,
 १३. असावादित्यः, १४. सन्ततिर्वा,
 - १५, १६, १७. अयं वाव इति त्रयोनुवाकाः,
 - १८, १९, २०. ब्रह्म मेतुमाम् इत्यादित्रयम्, [^11]
 २१. अन्नसूक्तम्,
 २२. इतिहासपुराणादीनि इत्यादि श्रावयेत् ॥
- (अभिश्रवणमन्त्राः पु. १४४-१५५ द्रष्टव्याः ॥)

तृप्ति-प्रश्नाः②

भोजनान्ते अन्नादिकं पात्रे परिकल्प्य,

| स्वामिनः ! भगवन्निवेदितेषु किमपेक्षितम्?

इति पृष्ठा, "सर्वं सम्पूर्णम्" इत्युक्ते,
कर्ता

(गायत्रीं) ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्संवितुवरीण्युं भर्गों द्वेवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । [[TODO:परिष्कार्यम्??]]

(मधुत्रयम्)

मधु वातां ऋतायुते
मधुं क्षरन्ति सिन्धंवः ।
मादधीर् नस् सन्त्व् ओषधीः ॥

मधु नक्तंम् उतोषसि
मधुमत् पार्थिवृं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान् नो वनुस्पतिर्
मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
मादधीर् गावौ भवन्तु नः ॥

| (ओं मधु मधु मधु ॥)

अ"क्षन्_(=भुक्तवन्तः), अ"मीमदन्त हृ॒ अ"व प्रिया" अधूषत_(=अकम्पयन् / =वक्तुम् अशक्तुवन्) ।
अ"स्तोषत_(=अस्तुवन्) स्व"भानवो वि"प्रा
न"विष्ण्या मती" (त्या), (अतो रथे) यो"जा_(=योजय) न्ति" इन्द्र ते ह"री ॥

इति च जपित्वा

[[132]]

१. उपवीती -

पुरुरवार्द्ववसंजकाः विश्वेदेवाः! (मधु) वस् सम्पन्नम्?

इति पृष्ठवा, 'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते,

'विश्वेदेवाः! तृप्तास् स्थ?' इति पृष्ठवा, 'तृप्तास्स्मः' इति प्रत्युक्ते,

२. (पित्रादीनप्येवं पृष्ठवा)

प्राचीनावीती -

वसुरुद्रादित्य-स्वरूप+अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!
(मधु) वस्सम्पन्नम् ?

इति पृष्ठवा, 'सुसम्पन्नम्' इत्युक्ते,

'पितृ-पितामह-प्रपितामहाः ! तृप्तास्स्थ?' इति पृष्ठवा, 'तृप्तास्स्मः' इति प्रत्युक्ते, -

३. (विष्णुम् अपि पृष्ठवा)

उपवीती -

श्राद्ध-संरक्षक-श्री-विष्णो ! (मधु) ते संपन्नम्?

इति पृष्ठवा, 'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते,

'श्रीविष्णो! तृप्तोऽसि?' इति पृष्ठवा, 'तृप्तोऽस्मि' इति प्रत्युक्ते,

प्रकिर-दानम्②

पितृ-देवयोर् मध्ये प्राचीना-वीती भुग्नं निधाय,

सव्यं जान्व आच्य

तिलोदकं पितृ-तीर्थेनोत्सिच्य,

स-व्यञ्जनम् अन्नं द्रवी-कृतं हस्त-द्वयेनाऽऽदाय,

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा

ये वा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु

तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति पितृ-तीर्थेन प्रकिरेत् ॥

[[133]]

अथवा विकिरदानम्②

प्रथम-वृत-वैश्वदेविक-ब्राह्मण-सन्निधौ

कस्मिंश्चित् पात्रे स-यवान् युग्मान् दर्भान् संस्तीर्य,

१. असोमपाश् च ये देवा

यज्ञ-भाग-विवर्जिताः ।

तेषाम् अन्नं प्रदास्यामि

विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इति देवतीर्थेन

उपवीती उदगपर्वा विकिरेत् ।

२. पितृणां पुरतः पात्रे सतिलं भुग्नं निधाय,

प्राचीनावीती

अ-संस्कृत-प्रमीता ये
त्यागिन्यो याः कुल-स्त्रियः ।
दास्यामि तेभ्यो विकिरम्
अन्नं ताभ्यश्च च पैतृकम् ॥

इति प्रत्यग्-अपवर्गं पितृ-तीर्थेन विकिरेत् ।

३. उपवीती

असंशयो भवेद् विष्णुः
मोक्ष-साधनम् अव्ययम् ।
पितृणाज् च वरं श्रेष्ठं
विकिरान्नज् च वैष्णवम् ॥

इति देववत् विष्णोश्च विकिरेत् ।

प्राचीनावीती प्रकिरवत् भुग्ने,

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा
ये वा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन पिण्डेन
तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

(इति पिण्डं दद्यात्)

[[134]]

उत्तरापोशनं②

उपवीती - आचम्य,
'विश्वेदेवाः! अमृतापिधानमसि' /

प्राचीनावीती
'पितृपितामहप्रपितामहाः ! अमृतापिधानमसि' /

उपवीती - 'शाद्वसंरक्षकविष्णो! अमृतापिधानमसि' - इत्य-आदि-क्रमेण
उत्तरापोशनं कारणित्वा,
पितृ-पूर्व हस्त-प्रक्षालनादिकं दत्त्वा,
स्वयं शिष्यादि-मुखेन वा पात्राणि चालयेत् ।

आपिण्ड-निधानात् भुक्ति-मण्डल-शोधनं न कारयेत् ।(5)

रोचनम्②

आचान्तेषु स्वयम् आचम्य,

१. "विश्वेदेवाः! रोचयतेति ब्रूत" इत्युक्त्वा, "रोचयत" इति तैरुक्ते,

२. **प्राचीनावीती**, "वसु-रुद्रादित्य-स्वरूप-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः! 'स्वदितम्' इति ब्रूत" इति पृष्ठ्वा, "स्वदितम्" इत्युक्ते,

३. **उपवीती**, "शाद्व-संरक्षक-श्रीविष्णो ! 'स्वस्त्य-अस्तु इति ब्रूहि' इति पृष्ठ्वा, 'स्वस्त्यस्तु' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती, 'सर्वे स्वस्त्य अस्तु इति ब्रूत!' इत्युक्त्वा,
सर्वे: 'स्वस्त्य अस्तु' इति प्रत्युक्ते,

४. **उपवीती** -

... गोत्रस्य... शर्मणः मम पितुः शाद्वे
पुरुरवाद्र्वसंज्ञकानां विश्वेषां देवानाम् अक्षयम् अस्तु ।

हस्ते जलं दत्वा

अस्त्व् अक्षय्यम्

(एवम् अन्ययोः, पितृभोक्तरि प्राचीनावीती)

४. सर्वेषां हस्ते जलं दत्वा
"अस्त्व् अक्षय्यम्" इति सर्वैरु उक्ते

[[135]]

निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च②

१. "इदं वस् ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ।"

.... गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पुरुरवार्द्ववसंज्ञकः विश्वेदेवाः!

२. प्राचीनावीती

... गोत्रस्यशर्मणः मम पितुः श्राद्धे
वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!
इदं वस्ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ।

३. उपवीती -

.... गोत्रस्यशर्मणः मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे,
श्राद्धसंरक्षकश्रीविष्णो! इदं ते ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ॥

स्वधा-वाचनादि②

प्राचीनावीती,

"पितृ-पितामह-प्रपितामहाः! स्वधां वाचयिष्ये" ।

इत्युक्त्वा, 'वाच्यतां स्वधा' इति प्रत्युक्ते,

"पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्" इति पृष्ठ्वा,
'अस्तु स्वधा' इति प्रत्युक्ते,
'ओं स्वधा' इति पात्र-स्थं सतिलं जलं पितृ-तीर्थेन अधो-मुखं निनीय,
पात्रम् अधोमुखं कृत्वा,

वैश्वदेविकान् उपवीती - 'विश्वे देवाः ! प्रीयन्ताम्' इत्यापृच्छ्य,
'प्रीयन्तां विश्वदेवाः' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती

स्वामिनः! ... गोत्रं ... शर्मणं पितरम् उद्दिश्य
मया कृतमिदं श्राद्धं,
यथा-शास्त्रानुष्ठितं, गया-श्राद्ध-फलदम्, अक्षय्य-तृप्तिकरं, भगवत्-प्रीणनं च भूयाद्
इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु

इति प्रार्थ्य,

यथा-शास्त्रानुष्ठितं, गया-श्राद्ध-फलदम्, अक्षय्य-तृप्ति-करं, भगवत्-प्रीणनम् अस्तु

इति प्रत्युक्ते,

[[136]]

पिण्डार्थं प्राशनार्थं च उद्भृत्य,
 'अन्नशेषः किं क्रियताम्' इति प्रश्नः ।
 'इष्टैः सह भुज्यताम्' इति प्रत्युक्तिः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां
 वेदाः सन्ततिरेव नः ।
 श्रद्धा च नो मा व्यपगात्
 बहु देयज्य नोऽस्तु ॥
 अन्नज्य नो बहु भवेद्
 अतिर्थीश्च लभेमहि ।
 याचितारश् च नस् सन्तु
 मा च याचिष्म कज्जन ॥

इति उपवीती प्रार्थ

भोक्तारः -

दातारो वोऽभिवर्धन्तां
 वेदाः सन्ततिरेव वः ।
 श्रद्धा च वो मा व्यपगात्
 बहु देयज्य वोऽस्तु ॥
 अन्नज्य वो बहु भवेद्
 अतिर्थीश्च लभध्वम् ।
 याचितारश् च वस् सन्तु
 मा च याचध्वं (छन्दः??) कज्जन ॥

इति प्रत्युक्ते

प्राचीनावीती - अधोमुखं (स्वधापात्रं) उत्तानं कृत्वा,

उपस्थानम्②

(उपस्थानम्)

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

18षट्क्रिंमस्कारैरूपतिष्ठते - नमो व इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो व~ पितरो रसांय । [पितरो नमो वः ।],

▼ Keith

Homage to your taste, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यजुषज्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो व~ पितरश् शुष्मांय (पितरो नमो वः),

▼ Keith

homage to your birth, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

शुष्मो बलम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमौं व~ पितरो जीवाय । [पितरो नमौं वः!],

▼ Keith

homage to your life, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

जीवः प्राणः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमौं व~ पितरस् स्वधायै । [पितरो नमौं वः!],,,

▼ Keith

homage to your [5] custom, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

स्वधा अन्नम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमौं व~ पितरो मुन्यवै । [पितरो नमौं वः!],,,

▼ Keith

homage to your anger, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

मन्युर्दीप्तिः, क्रोधो वा ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमौं व~ पितरो घृरायं ,
पितरो नमौं वः ।

▼ Keith

homage to your terrors, O fathers; O fathers, homage to you.

▼ भट्टभास्कर-टीका

घोरः कूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थते । हे पितरः युष्मभ्यं नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्ष्या नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः - पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

य पुतस्मिलैँ लोके स्थ युष्माँस्तेऽनु ।

▼ Keith

Ye that are in that world, may they follow you;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितूलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्रधाना भवन्तु । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्रयं व्यपदिशति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यैऽस्मिलैँ लोके मान् तेऽनु ।

▼ Keith

ye that are in this world, may they follow me.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्रधाना भवन्तु ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

य एतस्मिलैँ लोके स्थ युयन् तेषावूँ वसिष्ठा भूयास्त ।

▼ Keith

Ye that are in that world, of them be ye the most fortunate;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये यूयमेतस्मिन् लोके स्थ तेषां पितृणां यूयं वसिष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यैऽस्मिलैँ लोके ऽहन् तेषावूँवसिष्ठो भूयासम् ।

▼ Keith

ye that are in this world, of these may I be the most fortunate.

▼ भट्टभास्कर-टीका

यैऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'ऐः' इति टिलोपः ॥

[[137]]

स्वादु-षुःसदः पितरों वयो-धाः
कृच्छ्रे-श्रितः शक्तीवन्तो गभीराः।
चित्रसैना ऽइषु-बला ऽअमृद्धाः (अयोध्या:
सुतो (अथिक) वीरा ऽउरवौ व्रात-साहा: ॥४६ ॥ ब्राह्मणासः पितंरः सोम्यासः
शिवे नो द्यावां-पृथिवी ऽअनुहसां।
पृष्ठा नः पातु दुरिताद् ऋता-वृधो
रक्षा माकिर् नो ऽअुघर्षेंस ऽईशत ॥४७ ॥ (इषोः पुच्छे) सुपुर्ण वंस्ते (आच्छादयति), मुगो ऽअंस्या दन्तो
(शल्ययोजने) गोभिः सन्नद्धा, पतति प्रसूता।
यत्रा नरः सं चु वि चु द्रवान्ति
तत्रास्माभ्युम् इषवः शर्म यँसन् ॥४८ ॥(५)

▼ मूल-प्रस्तुति:

अष्टाव् अष्टाव॒न्येषु धिष्ठिय॑षूपं दधाति ।
अष्टाशोफा॒ षुश्वर॑, पृश्नेवाव॑ रुन्धे ।
षष्माजूलीये , षड्वा ऋतवः ।
ऋतवृx खलु वै देवा॒ पितरः ।
ऋतनेव देवान्पितृन्प्रीणाति ॥ [55]

▼ भट्टभास्कर-टीका

14अष्टाविति ॥ एकां याजुषीम् । सप्त च लोकंपृणा: ।
 अन्येषु धिष्येषु आग्नीध्रीयादिषु षडिति । एकां याजुषीं पञ्च लोकंपृणा: ।
 ऋतव एव खलु पितृरूपेण वर्तन्ते । तस्माद् उभयान्प्रीणातीति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे एकादशोनुवाकः ॥

इत्य् उपस्थाय -

उपवीती - प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्योत्थाय,

आशीर्वचनम्②

आशीर्वचनम्

भोक्तारः -

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(हे यजमान)
 अुप्निर् आयुष्मान्,
 स वनुस्-पतिंभिर् आयुष्मान्,
 तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ्ग करोमि ।

सोमु आयुष्मान् स ओषधीभिर् [आयुष्मान् तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ्ग करोमि ।]

(हे यजमान) यज्ञ [आयुष्मान्], स दक्षिणाभिर् आयुष्मान्, [तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ्ग करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायुष्मत्, तदब्राह्मणैरायुष्मत्, [तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ्ग करोमि ।]

(हे यजमान) देवा आयुष्मन्तः।
 तैऽमृतेन [+आयुष्मन्तः] [तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ्ग करोमि ।]

पितरु आयुष्मन्तुस् ते स्वधयाऽयुष्मन्तुस्, तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ्ग करोमि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अनिरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुष्जयते । सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

इति आशीर्वचने कृते,
 श्रीपाद-तीर्थ गृहीत्वा,

धन्यता②

दक्षिणाभिः सम्पूज्य,

[[138]]

▼ मूल-प्रस्तुतिः

धन्या वयं भवत्पाद-
 रजः पूतम् इदं गृहम् ।
 अनुग्रहश् च युष्माभिः
 कृतोऽस्मासु दयालुभिः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

पत्र-शाकादि-दानेन
कलेशिता यूयम् ईदृशाः ।
तत्-कलेश-जातं चित्तेषु
विस्मृत्य क्षन्तुम् अर्हथ ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

मन्त्र-हीनं क्रिया-हीनं
भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः ।
श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु
प्रसादात् भवतां मम ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अद्य मे सफलं जन्म
भवत्-पादाब्ज-वन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्वे
याता वोऽनुग्रहात् दिवम्

इत्युपचारान् उत्त्वा,
पादौ निपीड्य

वा"जेवाजे ऽवत वाजिनो! नो
ध"नेषु, विप्रा! अमृता! ऋत-ज्ञाः ।
अस्य" म"धः पिबत माद"यधं
तृप्ता" यात पथि"भिर् देव-या"नैः ॥

इति प्रतिब्राह्मणम् उक्त्वा,

१. प्राचीनावीती - 'उत्तिष्ठत पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!'
२. उपवीती - 'उत्तिष्ठत विश्वे देवाः!'
३. 'उत्तिष्ठ विष्णो!''

इति विसृज्य प्रणम्य,
प्रदक्षिणी-कृत्य आगच्छेत् ।

[[139]]

विसृष्टाश्च ब्राह्मणाः,

▼ मूल-प्रस्तुतिः

वामुद्वेवायु नमो
ज्येष्ठायु नमः
(श्रेष्ठायु नमो)
रुद्रायु नमः
कालायु (कालायु) नमः
कलं-विकरणायु नमो
बलं-विकरणायु नमो
(बलायु नमो)
बलं-प्रमथनायु नमुस्
सर्वं-भूत-दमनायु नमो
मुनोन्मनायु (←स्वरः?? व्युत्पत्तिः?) नमः । (59)

▼ स्वरोहः

तत्पुरुषग्रहणे -

वामुदेवायु नमों ज्येष्ठायु नमः श्रेष्ठायु नमों रुद्रायु नमः कालायु नमः कलविकरणायु नमों बलविकरणायु नमों बलायु नमों बलप्रमथनायु नमः सर्वभूतदमनायु नमः।

▼ सायण-टीका

उत्तरवक्त्रप्रतिपादक मन्त्रमाह--- उत्तरवक्त्ररूपो वामदेवस्तर्यैव विग्रहविशेषा ज्येष्ठादिनामतकाः। एते च महादेवपीठशक्तीनां वामादीनां नवानां पतयः पुरुषाः। तेभ्यो नवभ्यो नमस्कारोऽस्तु॥

▼ मानसतर्गङ्गीकृत् - टिप्पनी

The vAmadeva mantra of the pa~nchabrahma-s is the mantra of the 11 rudra-s. It names a total of 11 rudra-s, an ancient number associated with the rudra-s. The shatapatha brAhmaNa of the shuklayajurveda gives a different list of rudra-s, 9 in number. Notably, this number is important in the later tAntriKa tradition (e.g., navAtman bhairava and the navAtman mantra of the early Urdhvatasrotas; 9^2 also underlies the structure of the vyomavyApin mantra).

9 female forms of these rudra-s are the 9 shakti-s of the central maNDala of shiva in both the dakShiNasrotas and Urdhvatasrotas. They are arranged as an ogdoad in an 8-petalled lotus around sadAshiva or svachChanda-bhairava, with manonmanI as the shakti in the center alongside shiva.⁽⁴⁾

However, some texts, like the saiddhAntika texts, kiraNa and parAkhya, list 9 rudra-s. These are extracted from the original 11 of the vAmadeva mantra parallel to the 9 shakti-s of rudra:

1. vAmadeva; 2. jyeShTha; 3. rudra; 4. kAla; 5. kalavikaraNa (kalAkShepa); 6. balavikaraNa (balakShepa); 7. balapramathana; 8. sarvabutasdamana; 9. manonmana

The corresponding Šaktis extracted from this mantra include all but shreSTha and bala, suggesting that the drAviDapATha could be the older one. - GA

The parAkhya tantra, which lists slightly different variants (in brackets) of some of these rudra-s mentions explicitly that they reside with the respective shakti-s.

The sAdhaka of the nine-bIja navAtman invokes the 9 rudra-s on padmapITha-s blossoming in the chidabdhiH.

But analysis of the pa~nchabrahma-s from various sources shows that the vAmadeva yajuSh is polymorphic across different traditions:

The 9-name version:

We believe this variant goes back to the late kR^iShNa-yajurveda itself. Although the bodhAyana-s follow the taittirIya shruti, they have their own mantrapATha and prayoga with variants. They have a rite known as the pa~nchabrahma-nyAsa, which gives the vAmadeva mantra with 9 names:

vAmadevAya namo jyeShThAya namo rudrAya namaH kAlAya namaH kalavikaraNAya namo balavikaraNAya namo balapramathanAya namaH sarvabhUtadamanAya namo manonmanAya namaH ||

The 9 names are used for the rudra-sarvopachAra-pUjA in the bodhAyana prayoga.

This 9-name version of the brahma-mantra was inherited by some siddhAnta-tantra-s, e.g., 1. kAlottara, which specifies it for several prayoga-s. 2. nishvAsa-kArika. The system of 9 rudra-s and 9 shakti-s is clearly derived from the bodhAyana variant. The invocation of the rudra-shakti-s specified by the female forms of the alternating names in the mantra is already seen in the bodhAyana prayoga.

The 8-name version:

OM vAmadevAya namo jyeShThAya namo rudrAya namaH kAlAya namaH kalavikaraNAya namo balapramathanAya namaH sarvabhUtadamanAya namo manonmanAya namaH ||

This is specified by the second adhyAya of the pAshupatasUtra-s. Some saiddhAntika-s prescribe this instead of the 9-name version. For example, it is explicitly provided by the deshika-s j~nAnashiva and vimalashiva, and mahArAja bhojadева paramAra in their respective prayoga manuals.

A corrupt version of the 8-name version is also provided by the pa~ncharAtra vaiShNava sanatkumAra tantra.

The 7-name version:

OM vAmadevAya jyeShThAya namo rudrAya cha namaH | kalavikaraNAya namo balapramathanAya namaH | sarvabhUtadamanAya shrImanonmanAya namaH ||

This version is found in the sanatkumArIya pa~nchabrahma (siddha-shaMkara) tantra. Above is the version in the printed text. Its quasi-metrical variant is seen in a prayoga based on it:

vAmadevAya jyeShThAya namo rudrAya cha namaH |
namaH kalavikaraNAya balapramathanAya |
namaH sarvabhUtadamanAya manonmanAya cha ||

The more common 11, 9, and 8 name variants probably emerged early and existed side by side, depending on the theological principle onto which they were mapped.

(इति मन्त्रं जपेयुः)

1. अक्षयासनयोष् षष्ठी,
द्वितीयाऽऽवाहने स्मृता ।
अन्नदाने चतुर्थी स्यात्,
शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

2.

अवधेयम् -
अस्मिन् प्रयोगे पितृशाद्वरीतिः प्रदर्शिता ।
मातुश्श्राद्धे - सङ्कल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्य-प्रकारः विद्वत्-पुरोहित-मुखाद् अवगन्तव्यः ।
एवं मातामहादि-शाद्धे अन्य् आर्थे क्रियमाणे च ॥

इति +अभिनव-देशिकाः ।

३. १. ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्संवितुवरिण्यं भर्गो द्वेवस्यं धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयांत् ॥

४. २. मधु वातां ऋतायुते मधुं क्षरन्ति सिन्धावः । मादधीर्नसुन्त्वोषंधीः ॥ मधु नक्तंमुतोषसि मधुमुत्पार्थिवँ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पुता ॥
मधुमान्नो वनुस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गवो भवन्तु नः ॥ (ओं मधु मधु मधु ॥)

०६ पिण्डप्रदानविधि:①

पिण्डप्रदानम्

दर्भासन-कल्पनम्②

अथ अग्ने: पश्चात्
प्राणान् आयम्य,

प्राचीनावीती,

...अस्यां पुण्यतिथौ गोत्रस्य... शर्मणः मम पितुः श्राद्धान्ते
श्राद्धीय-पिण्ड-प्रदानं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य,
मधु-सर्पिस-तिल-युतान् पिण्डान् षड् आनीय,
पुष्प-धूपादिभिर् अभ्यर्च्य,
द्वेधा दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य,

मार्जनम्②

पूर्वेषु दर्भेषु -

मार्जयन्त्वां मम पितरौ, मार्जयन्त्वां मम पितामुहा मार्जयन्त्वां मम प्रपितामुहाः ।

अपरेषु दर्भेषु -

मार्जयन्त्वां मम मातरौ, मार्जयन्त्वां मम पितामुह्यौ, मार्जयन्त्वां मम प्रपितामुह्यः ।

इति च स-तिला अपः पितृतीर्थेन,
त्रिः दक्षिणापवर्गं निनीय,

[[140]]

पिण्ड-स्थापनम्②

एतत्तें तताऽसौ(←नामनिर्देशः), ये च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तें पितामहाऽसौ(←नामनिर्देशः), ये च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तें प्रपितामहाऽसौ(←नामनिर्देशः), ये च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तें मातर् असौ(←नामनिर्देशः), याश् च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तें पितामह्य् असौ(←नामनिर्देशः), याश् च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।
एतत्तें प्रपितामह्य् असौ(←नामनिर्देशः), याश् च त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

पूर्वेषु

एतत्तें तत! ...गोत्र! शर्मन् !

इत्यादिना अवाचीन-पाणिः पिण्ड दत्त्वा,
'ये चु त्वामनुं' इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

एतत्तें पितामह! ... गोत्र! ... शर्मन् !

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये चु त्वामनुं' इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

एतत्तें प्रपितामह! ...गोत्र! ... शर्मन्!

इत्यादिना अवाचीनपाणि: पिण्डं दत्त्वा,
‘ये चु त्वामनु’ । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अपरेषु

| पुतर्ते मातः! गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि(ङ्क)!

इत्यादिना अवाचीनपाणि: पिण्डं दत्त्वा, ‘याश्वृ त्वामनु’ इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

| एतर्ते पितामहि! ...गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि!

इत्यादिना अवाचीनपाणि: पिण्डं दत्त्वा, ‘याश्वृ त्वामनु’ । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

| पुतर्ते प्रपितामहि! ... गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि!

इत्यादिना अवाचीनपाणि: पिण्डं दत्त्वा, ‘याश्वृ त्वामनु’ । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अर्चनादि②

गन्ध-पुष्प-धूप-दीपादिभिर् अभ्यच्य (सुमङ्गलीमृत्याव् एव ताभ्य इति केचित्) ,

भक्ष्य-भोज्य-फलादिकं पक्वापक्वं सर्वम्,

(अ-निवेदने तद्-भोजन-निषेधात्)

पिण्ड-देवताभ्यो निवेद्या,

तिलोदकम्②

पिण्ड-पात्रे तिलोदकम् अभिपूर्य तेन,

[[141]]

पूर्वेषु दर्भेषु

मार्जयन्त्वा मम पितरों, मार्जयन्त्वा मम पितामुहा मार्जयन्त्वा मम प्रपितामुहाः ।

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय,

उत्थाय,

अपरेषु दर्भेषु -

मार्जयन्त्वा मम मातरों, मार्जयन्त्वा मम पितामुह्यों, मार्जयन्त्वा मम प्रपितामुह्यः ।

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय,

तर्पणम्②

उत्थाय,

१. "ये चु वोऽत्र ये चास्मास्व आशौसन्ते" इति पितृपिण्डान्

२. "याश्वृ वोऽत्र याश्वास्मास्व आशौसन्ते" इति मातृपिण्डान्

१. "ते चं वहन्ताम्" इति पितृपिण्डान्

२. "ताश्वं वहन्ताम्" इति मातृपिण्डान्

१. "तृप्यन्तु भवन्तः" इति पितृपिण्डान्

२. "तृप्यन्तु भवत्यः" इति मातृपिण्डान्

"तृप्यतु तृप्यतु तृप्यत ॥" इति उभयांश्च उपस्थाय

पिता पितामहश् चैव
तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन
मया दत्तेन भूतले ॥

इत्युक्त्वा

परिषेचनम्②

सव्यं जान्व आच्य,

पुत्रान्पौत्रानुभि तृप्यन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।
स्वुधां पितृभ्यो अमृतं दुहान् आपो देवीरुभ्याँस्तर्पयन्तु ॥ [[TODO:परिष्कार्यम]]

[[142]]

इति स-तिलोद-पात्रेण सव्योत्तर-पाणिभ्यां पितृतीर्थेन
अप्रदक्षिणम् अविच्छिन्नाभिः अद्विः परिषिद्ध्य,

पात्र-वर्तनम्②

होमाथर्णनि पिण्डाथर्णनि च पात्राणि न्युब्ज्य,
'तृप्यंत् तृप्यंत् तृप्यंत्' इति त्रिरनवानम् आवृत्य,
प्रोक्ष्य,
पात्राणि च द्वन्द्वम् अभ्युदाहत्य,

प्राशनम्②

सर्वस्माद् अन्नात् किञ्चित् किञ्चित् आदाय
उपवीती -

प्राणे निविष्टेऽमृतं जुहोमि ।
ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥

इति ग्रासमात्रं प्राश्य, आचामेत् ॥

पिण्ड-दानानि②

पुत्रकामनायां मध्यपिण्डं ।

आधंत् पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसजम् ।
यथेह पुरुषोऽसंत् । (शु.य. २-३३)

इति मन्त्रेण,
अरोगिण्यै पुत्र-जनन-योग्यायै दद्यात् ॥

ततः पिण्डान् ब्रह्मचारिणे,
गोभ्यो वा दद्यात्-
अप्सु वा प्रक्षिपेत् ॥

1.

अुपां त्वौषंधीनाँ रसं प्राशयामि ।
भूतकृतं गुर्भं धंस्त्व ।

इति वैदिकसार्वभौमाः ।
'वीरं मे दत्त पितरः' इति पत्न्यै दत्त्वा, पत्नी प्राङ्मुखी प्राशीयात् - आश्वलायनः ।

'यथेह पुरुषः स्यात्' इति छन्दोगाः । "यथायम् अरपा असत् ।" (शाखान्तरे) ।

०७ उत्तरकर्म①

एवं श्राद्धं कृत्वा,
सात्विकत्यागं कृत्वा,
उक्त-नियमादि-युक्तः स्थित्वा,
परेद्युः श्राद्धाङ्ग-तर्पणमपि कुर्यात् ॥

॥ इति पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥

[[143]]

०८ अभिश्रवणमन्त्राः१

॥ अभिश्रवणमन्त्राः ॥

१. गायत्री (पु. १३२),

त् सवितु॒र् वे॑रेण्यं॑ (गीय)॑
भे॒र्गो॑ (=भर्जनम्) देवे॑ स्य॑ धीमहि॑ (← धा॑ धारणे॑ / धै॑ ध्याने॑ / धी॑ आराधने॑) ।
धि॑ यो॑ यो॑ नः प्रचोद॑ यात्॑ ॥
(परो॑-रजसे॑ इसा॑ वद॑ ओ॑ ३म्॑ ॥)

▼ प्रे॑ चो॑ दे॑ या॑ त्-स्वे॑ रः॑

प्रे॑ + चु॑ दे॑ + णि॑ चे॑ उ॑ दा॑ त्तः॑ + शे॑ पे॑ अ॑ नु॑ दा॑ त्तः॑ पि॑ त्त्वा॑ त्॑ + [ले॑ टे॑ → आ॑ टे॑ + ति॑ पे॑ अ॑ नु॑ दा॑ त्तः॑ पि॑ त्त्वा॑ त्॑] ।

प्रा॑ नु॑ दा॑ त्तः॑ त्वं॑ ति॑ डे॑ न्ते॑ स्यो॑ दा॑ त्तः॑ वे॑ त्त्वा॑ त्॑। ते॑ च्चे॑ ये॑ त्का॑ रे॑ से॑ द्वा॑ वा॑ त्॑।

२. श्रीसूक्तम् (पु. २८)

▼ मानसतराङ्कणीकृत्-परिचयः

The celebrated shrI sUkta has spread widely beyond its original role in the vedic gR^ihya liturgy and prayoga-s of the vedic vidhAna-s. Its earliest occurrences are seen in the khila of the R^igveda and the bodhAyana and vaikhAnasa mantra pATha-s of the kR^iShNa yajur veda. It is also related to the ShaShThI sUkta of the mAnava gR^ihya sUtra. The tantric literature also mentions it—the most prominent mention is in the lakShmI tantra (LT 36.121-140 and LT 50.1-237). LT50.1-2367 gives a detailed account of the pA~ncharatric prayoga of the shrI sUkta in worshiping lakShmI. The lakShmI-ratna kosha is another text providing its deployment in the worship of shrI. In the kAdividya stream of shrI-kula tradition a saMpuTikaraNa of the sUkta and the pa~nchadashI (and other bIja-s like mAya, shrI, kAma, vANI and tripurashekharAnta) is a favored mode of deployment. The shrI sUkta has even been retained by the bauddha nAstika-s and this tradition was until recently alive in Nepal and Bhutan.

The pure vedic form of both the yajurvedic and R^igvedic traditions are no longer commonly practiced, especially in South India. Instead, what one has is a vulgate that is widely used in the drAviDa, Andhra and karnATa countries. It may be recited in a pseudo-yajurvedic form without following the rules of yajurvedic phonetics (e.g. hirANYavarNAM harinIM suvarNa ... instead of the correct yajuSh form: hirANYavarNA{\m+} harinI{\m+} suvarNa ... as is specified, for example, in the bodhAyana mantra pATha) or in a form typical of R^igvedic recitation.

Original R^ivedic version is often termed the kAshmIra-pATha because it appears to have been retained in those regions.

भूसूक्तम् (पु. ७२)

("स्वाहा॑ ॥ भूम्या॑ इदं॑ न मम॑" इति॑ त्यागः॑ ।)

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

१अथ पुनराधेयमन्त्राः । तत्र गार्हपत्य आधीयमाने सर्पराजीस्तिसोनुवर्तयति - भूमिर्भूम्नेति॑ ॥

भूमिर् भूम्ना॑ (=बहुत्वेन), द्यौर् वरिणा॑ (=उरुत्वेन), इन्तरिक्षम्॑ महित्वा॑ (असि॑)। (पुरा॑ वृषभराशौ॑ खे॑ यथा॑) **उपस्थेय**॑ ते॑ देव्य॑ **अदितेय**॑ (सूर्यः॑ खे॑ यथा॑)
इनिम्॑ *अन्नादम्॑ अन्नाद्याया॑ (=अन्नाद-हिताया॑) **श्शदंधेय**॑ ॥

▼ Keith

(Thou art) earth in depth, sky in breadth, atmosphere in greatness;
In thy lap, O goddess Aditi, Agni
I place, food-eater for the eating of food.

▼ भृत्यभास्कर-टीका

प्रथमोपरिषद्धृती, अन्त्यस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे देवि अदिते अखण्डिते भूमे । आहवनीयो भूमित्वेन सूयते । भूम्ना बहुत्वेन विपुलत्वेन त्वं भूमिरेवासि । द्यौर् असि त्वं वरिणा उरुत्वेन । ताद्गम्यात्तिच्छब्द्यम् । अ[म?]कारलोपश्छान्दसः । अन्तरिक्षमसि माहित्वा माहात्म्येन । व्यज्जनविपर्ययः । सर्वत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । महित्वशब्दात्तृतीयाया आकारो वा । अत्र तवोपस्थे उत्सङ्गे गार्हपत्यात्मनि अनिमन्नादमन्नस्य हविषोत्तरां अन्नाद्याय अन्नादनसामर्थ्यात्मिकायै ऋद्धृत्यै आदधे स्थापयामि । पचाद्यचि अन्नादः । इतरत्र छान्दसो भावे यत् । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्त उपस्थशब्दः । मरुदूधादित्वाद्वा ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

2द्वितीया - आयमिति गायत्री ॥

आ ऽयं गौः (→गमनशीलो अनिस् सूर्यो वा, पुरा वृषभाशिष्यः) पृश्चिर् **अक्रमीद** **असंदन्** (→असदत् इति शाकले) मातरं (भूमि, खे रोहिणीं च) पुरः । पितरं (द्यौः) च, **प्र-यन्त्** सुवः (→स्वः इति शाकले) ॥

▼ Keith

The spotted bull hath come
And reached again the mother

And the father, faring to the heaven.

▼ भृत्यभास्कर-टीका

इदानीमादित्यात्मना सूयते - अयम् अग्निः गौर् आदित्यात्मा गच्छतीति गौः गमनशीलः पृश्चिः शुक्लवर्णः आदित्यानामै[मै]व वा । आक्रमीत् अयमेवादित्यात्मना विश्वम् आक्रामतीति ।

प्रकर्षणाविच्छेदेन गच्छन् सुवः शोभना रतिः । छान्दसौ लुड्लडौ ।

आक्रम्य च मातरं भूमिम् असनन् भूमौ मातरि शान्तोभूत् । पितरं दिवं प्रयन् प्रकर्षण गच्छन् सर्वतो ज्वलन् धूमज्वालाभ्यामभ्रं लिहन् सुवः पितृस्थानीये दिवि स्वरतिरभूत् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

3तृतीया - त्रिंशदिति गायत्री ॥

(दिने मुहूर्त, मासे दिनानि वा) त्रिंशद् **धामु वि रांजति** (आदित्यात्मा इन्निः), (रोहिणी स्तुतिर् वा) **वाक्** (सूर्य-)पंतङ्ग-गायं **शिश्रिये** (→धीयते इति शाकले) । प्रत्य(कूलम्) अस्य **वहु** द्युभिः ॥

▼ Keith

Thirty places be ruleth;
Speech resorteth to the bird
Bear it with the days.

▼ भृत्यभास्कर-टीका

त्रिंशद् धामानि स्थानानि विराजति प्रकाशवद् भवति । उभयत्रापि वचनव्यत्ययः । त्रिंशन मुहूर्ता उच्यन्ते । [पञ्चदशाह्नः]पञ्चदश रात्रेः ।

तेषु वाक् शिश्रिये सिषेवे आश्रिता पतङ्गाय पतङ्गः आदित्यः । यथा 'ऋग्भिः पूर्वाह्ले दिवि देव इर्यते' इति या स्तुतिलक्षणा वाक् तेषु सर्वेष्वपि मुहूर्तेषु पतङ्गं श्रिता । कर्मणि चतुर्थी ।

तस्मात्तादृशः महानुभावः आदित्यात्मा त्वं प्रत्यस्य प्रति-कूलं यत्प्रकृतं तवोद्वासनं तद् अस्य विसृज बुद्धौ मा कृथाः । 'ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह' इति प्रतिशब्देन प्रतिकूलमुच्यते । ततः प्रसन्नो भूत्वा वह हर्वीष्यस्माकं द्युभिः दिनेदिने । अधिकरणानां साधकतमत्वविवक्षया तृतीया; यथा

'स्थाल्या पचति' इति । 'ऊडिदम्' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'दिवो झल्' इति प्रतिषेधः । अस्मिन्व्याख्याने तिङः परत्वाद्वहेत्यस्य निघातो दुर्लभस्यात् । अथ ब्रूमः - एवं महातेजाः पतङ्गः अस्य प्रतिवह प्रतिरूपतया वर्तस्व द्युभिः तेजोभिः । अन्वादेशत्वादस्येति सर्वानुदात्तः ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

4आहवनीये तिसोनुवर्तयति । तत्र प्रथमा - अस्येति गायत्री ॥

अस्य (विशूब-सूर्यात्मिनो ऽन्ने:) प्राणाद् **अंपानुत्य्**, (वृषभराशेरु) **अन्तश् चरति** रोचना (→ रोहिणी दीप्तिर् वा) । व्यंख्यन् (=प्रकाशयन्) महिषस् (वृषभराशौ सूर्यः, भुव्य अस्मि:) सुवः (→दिवम् इति शाकले) ॥

▼ Keith

With her inspiration from his expiration,
She wandereth between the worlds;
The bull discerneth the heaven.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अपानतीति प्रथमपादान्तः । अस्यान्ने: रोचना दीप्तिः रोचनशीला । 'अनुदात्तेतश्च' इति युच् । अन्तश् शरीरेषु चरति । किं कुर्वती प्राणात् प्राणनव्यापारात् अनन्तरम् अपानती अपाननव्यापारं कुर्वती । जीवानां ऊर्ध्वगमनं प्राणनं, अधोगमनम् अपाननम् । जीवश्श्वासवायुः ।

किञ्च - महिषः महति शरीरे सीदति । 'सदिरप्रते:' इति षत्वम् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा - महतेष्ठिषचि लिङ्गव्यत्ययः । महनीया सुवः शोभना रोचना व्यंख्यत् विचष्टे प्रकाशते जीवानामन्तः । छान्दसौ लुङ् । 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिनाङ् । 'उदात्तस्वीरतयोः' इति संहितायामडागमः स्वर्यते ।

अन्य आहुः - अस्यान्ने: सुवः आदित्यात्मिका रोचना दीप्तिः प्राणादुदयात् अपानती अस्तं गच्छन्ती अन्तः द्यावापृथिव्योर् मध्ये चरति । महत्यन्तरिक्षे सीदति । व्यंख्यत् प्रकाशयति च द्यावापृथिव्यौ । एवं महानुभावं त्वामादधामीति ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

5द्वितीया - यत्त्वेत्यनुष्टुप् ।

यत् त्वां [10] क्रुद्धं **परोवपं** (=उद्वासितवान् अस्मि), मन्युना यद् अवर्त्या । सुकल्पं अन्ने तत् तवु, (यतः पुनराधाने) पुनः **त्वोदींपयामसि** ॥

▼ Keith

If thee [1] in anger I have scattered,
In rage or through misfortune,
That of thee, O Agni, be in good order,
Again thee we relight.

▼ भट्टभास्कर-टीका

तवेति तृतीयपादान्तः ॥ यत् येन कारणेन ऋद्ध्यभावेन क्रुद्धो ऽहं त्वामपि परोवप परोपत्वान् उद्वासितवानस्मि । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वाभावः । 'यद्वत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावे 'तिङ्ग चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् समाप्तश्च । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

मन्युना शोकेन परीतो ऽहम् अवर्त्या दारिद्र्येण पाप्मना वा यत्त्वां परोवप विनाशितवान् हे अग्ने तदपि तव प्रसादात् सुकल्पं शोभनकृतिकमेव भवति । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'युष्मदस्मदोर्डसि' इति तवशब्द आद्युदात्तः । अतस्त्वां पूर्वदेवोद्दीपयामसि उद्धपामः । 'इदन्तो मसि' ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

6अथ तृतीया - यत्त इत्यनुष्टुप् ॥

यत् तें मन्यु-परोपत्स्य पृथिवीम् अनु **दध्वुसे** (←ध्वस) । आदित्या विश्वे तद् देवा वसंवशं च **सुमाभरन्** ॥

▼ Keith

Whatever of thee scattered in rage
Was spread over the earth,
That the Adityas, the All-gods
And the Vasus gathered together.

▼ भृत्यास्कर-टीका

ते तव मन्युपरोप्तस्य मन्युना हेतुना मयोद्वासितस्य । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत् तेजः पृथिवीम् अनुदध्वसे धस्तं पृथिवीम् अनुप्रविश्य वा नष्टं बभूव तदादित्या विश्वे देवा वसवश्च समाभरन् समाभरन्तु । 'हग्रहोः' इति भत्वम् ॥

[[68]]

मुदिनीं देवीं वृसुन्धरा स्याद्वसुंदा देवीं वासवीं ।
ब्रह्मवृच्छसः पितृणाँ श्रोत्रं चक्षुर्मनः ॥

देवीं हिरण्यगर्भिणी देवीं प्रसूवरी (/ प्रसोदरी) ।
रसने (/ सदने) सृत्यायने सीद ॥

सुमुद्रवंती सावित्री हुनो देवीं मुह्यज्ञीं (/मुह्यज्ञां)।
महीं (/मुहों) धरणी मुहोव्यविष्टा (मुहोध्यतिष्ठा/ मुहोव्यविष्टा)
शुङ्गे-शृङ्गे यज्ञे-यज्ञे विभीषणीं ॥

इन्द्रपत्नी व्यापिनीं सुरसरिदिह ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सरसिज इह) ।
वायुमतीं जलशयनी श्रियन्धा ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - स्वयंधा)
राजा(यों) सृत्यन्तो (/न्धो[जो]) परिमेदिनी ॥ श्वो परिधत्तं गायु(श्वोपरिधत्तु परिगाय / [अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सो परिधत्तंगाय)

विष्णुपूर्तीं महीं देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।
लक्ष्मीं प्रियसंखीं देवीं नुमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥

ॐ धुनुर्धरायै विद्यहं
सर्वसिद्ध्यै चं धीमहि ।
तन् नौं धरा प्रचोदयांत् ॥
(स्वाहां ॥ धुनुर्धराया इदं न मम)

शृण्व "न्ति श्रोणा"म् अमृ"तस्य गोपा"म् ।
पु"ण्याम् अस्या उ"पशृणोमि वा"चम् ।
मही"न् देवीवैं वि"ष्णु-पत्नीम् अजूर्या"म् (=अज्ञराम्)
प्रती"चीम् एनाँ हवि"षा यजामः ।

(स्वाहां ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम) ॥

त्रेधा" वि"ष्णुर् उरु-गायों (गेवा) वि"चक्रमे ।
मही"न् दि"वम् पृथिवी"म् अन्त"रिक्षम् ।
त"च् छ्रोणै"ति (अत्र) श्र"वं (=कीर्तिम्) इच्छ"माना ।
पु"ण्यैं श्लो"कर्यै य"जमानाय कृणवती" ॥

(स्वाहां ॥ विष्णुव इदं न मम) ॥

नीलासूक्तम् (पु. ६९)

("स्वाहां ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम" इति त्यागः) ।

ओं ॥

(स्तोमं त्रयस्त्रिंशु! भुवनस्य पत्नि!
विवंस्वद्-वाते! अुभि नौं) गृणाहि ।

▼ विस्तारः (द्वं नोद्यम्)

मध्ये॒त्र॒च॑ आरम्भः??

स्तो^० म त्रयस्-त्रिंशो! भु^०वनस्य पत्नि! वि^०वस्वद्-वाते! अभि^० नो **गृणाहि**^० (← गृ शब्दे)। घृत^०वती^० (→ अग्नि) सवितर! आ^०धिपत्यै^० प^०यस्वती
र^०न्तिर॑^० (← रम्य) (इयम्) **आ^०शा नो अस्तु** ।

धृवा^० दिशाव॑ विष्णु-पत्न्य॑ अ^०-घोरा,
अस्ये^०शाना स^०हसो, या^० मनो^०ता^० (← मनस् + ऊता)।
बृ^०हस्-प^०तिर^० मातरि^०श्वोत^० वायु^०स^०
सन्धुवाना^० (ऽऽधु कम्यने) वा^०ता अभि^० नो गृणन्तु ।

विष्णो^० दिवो^०, धरु^०ण^० पृथिव्या^०,
अस्ये^०शाना ज^०गतो, वि^०ष्णु-पत्नी ।

३. पुरुषसूक्तम् (पु. ७१)

▼ सायण-भाष्यम्

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्च षष्ठं सूक्तम् ।
नारायण नामर्षि॒र
अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।

अव्यक्त-महद्-आदि-विलक्षणश् चेतनो यः पुरुषः
'पुरुषाश् च परं किंचित्' (क. उ. ३. ११) इत्य-आदि-श्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता ।

तथा चानुक्रान्तं--- सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

१ अथ पुरुषानुवाकः - सहस्रशीर्षयादि ॥
आनुष्टुभस्सर्वोऽनुवाकः, विशेषो वक्ष्यते ।
अग्नौ पुरुषाकृतौ चीयमानायां
पुरुषशिर उपहितस्य शिरः कृत्वा
पुरुषाकृतिम् उपहितां
पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते ।

पुरुषमेधे च

'पशून् उपाकृतान् दक्षिणतोऽवस्थाप्य
ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचा अनुशंसति ।
अथ नारायणाभ्याम् उपस्थानं'

इत्यादिषु विनियोगः ।

अयम् उत्तरश् चानुवाकौ नारायणाख्यौ,
नारायणाख्येन ऋषिणा दृष्टौ ।

आश्यां च पुरुषाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
उक्तं च - आत्मनि पुरुषावस्थे प्रपञ्चप्रविष्टः पुरुषः, उत्तीर्णः परमात्मेति ।
पुरुषसूक्तमिति चैनं बहूचा आहुः ।

अथ 'सहस्रशीर्ष देवम्' इत्यपरो नारायणानुवाको भविष्यति,
यत्र परमात्मा प्रणवाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
तस्य अग्न्य-आदि-श्रौत-पुरुषवत् कर्म-सम्बन्धाभावाद् इहानाम्नानम् ।

▼ Jamison Brereton

90 (916)
Purusā

Nārāyaṇa

16 verses: anuṣṭubh, except triṣṭubh 16

This is one of the best-known and most influential hymns of the Ṛgveda. Its central symbol is the púruṣa, the “man,” “person,” or “human being.”

On the surface, this hymn tells of the sacrifice of a giant man, from whose parts the world was created. The theme of creation through a cosmic sacrifice is widespread, but this hymn is not simply the retelling of an ancient tradition. The púruṣa here serves as a symbol of the sacrifice itself, which especially in the middle Vedic tradition is a locus of creative power. The púruṣa is thus similar to the later divine figure Prajāpati, who in the Brāhmaṇas personifies the sacrifice.

Indeed this late hymn represents a verse commentary on the sacrifice that prefigures the prose commentaries of the Brāhmaṇas.⁽⁵⁾

This hymn is also notable because it is the only Ṛgvedic mention of the four varṇas, the hierarchical division of the social order that forms the theoretical basis for the caste system. One reason that the hymn may have been included in the Ṛgveda to provide a Ṛgvedic charter for such a division of society.

The identity of the Man and the sacrifice is established in the opening verse, for his thousand heads, eyes, and feet recall Agni, the sacrificial fire, and his macro cosmic equivalent, the Sun (cf. Brown 1931: 109–10). The Man comprehends the earth and extends beyond it. As Mus (1968: 549) has pointed out, the “ten-fingers’ breadth” by which he exceeds the world measures from the Man’s hairline to his mouth.⁽⁴⁾ The Man’s mouth represents speech, which marks the boundary between the imperceptible world of thought and the perceptible world created by speech.⁽⁵⁾

His mouth is also associated with eating, and in verse 2 the Man rises beyond the world “through food,” that is, by making the world his food. In later texts the “eater” is the master and the “eaten” is one who benefits the master (cf. Rau 1957: 34–35). The image may therefore reflect the Man’s dominance over the world.⁽⁴⁾ See also X.125, in which the mouth is similarly both the locus of speech and the locus of eating.

This theme of dominance or rule continues also in verse 5 in the mutual generation of the Man and the Virāj. The word virāj can mean either “brilliant” or “ruling, rule.” The latter is the more likely sense here, and therefore this word connects the hymn to Vedic ideals of the king, who in his consecration encompasses the world in a similar way that the Man does here (Proferes 2007: esp. ch. 3). Since the term virāj is grammatically feminine, it complements púruṣa, which is masculine in grammar and connotation.⁽⁴⁾

The Man is the “offering” (vs. 6), the sacrificial victim (vs. 15), but more especially he is the sacrifice itself that the gods, the Sādhyas, and seers performed (vs. 7). Through this sacrifice the elements of subsequent sacrifices emerged: the “clotted-mixture” (vs. 8), the verses, chants, meters, and sacrificial formulae (vs. 9), and the sacrificial animals (vs. 10). The parts of the sacrifice also became the three upper varṇas (vss. 11–12): his mouth the brahmins, masters of knowledge and speech; his arms the rulers, the possessors of power; and his thighs the freemen or clansmen, who are the productive support of society. These three classes form parts of the sacrifice because they can participate in the sacrifice. The śūdras or “servants” are not part of the sacrifice but rather emerge from the feet of the Man, a symbol of their low social status and their exclusion from the sacrifice. Finally, the elements of the cosmos and gods themselves come forth from the sacrifice (vss. 13–14). This primeval sacrifice thus establishes the “first foundations” for the performance of the sacrifice or even for the ritual, social, divine, and visible worlds more generally (vs. 16ab), and it creates access to heaven (16cd).

The identity of the Sādhyas (in vss. 7 and 16) is not clear. Their name means "those to be brought to success," and they appear to be ancient sacrificers whose proper ritual performance has "perfected" them and who have attained god-like status or the status of gods.(4)

▼ रङ्गनाथः

१ ९० नारायणः । पुरुषः । अनुष्टुप् १६ त्रिष्टुप्

01 सहसंशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्⑥

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह"सा (~अनन्त)शीर्षा पु"रुषः।

सहसाक्षः" सह"सपात् ।

स" (वक्ष्यमाणां विराजं) भू"मिं विश्व"तो वृत्वा" ।

अ"त्यतिष्ठद् दशाङ्गुल"म् । १

(मुख-मूर्धोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

सुहसंशीर्षा पुरुषः सहसाक्षः सुहसंपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः:
- ऋषिः - नारायणः:
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

सह"संशीर्षा पु"रुषः

सहसाक्षः" सह"सपात्

स" भू"मिं विश्व"तो वृत्वा"

अ"त्य् अतिष्ठद् दशाङ्गुल"म्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

púruṣah ← púruṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásraśīrṣā ← sahásraśīrṣan- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahasrākṣāḥ ← sahasrākṣā- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásrapāt ← sahásrapad- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhúmim ← bhúmi- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

viśvátaś ← viśvátaś (invariable)
{}

vṛtvā ← √vṛ- (root)
{}

áti ← áti (invariable)
{}

atiṣṭhat ← √sthā- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

daśāṅgulám ← daśāṅgulá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

सुहसंशीर्षा । पुरुषः । सुहसूऽअुक्षः । सुहसंऽपात् ।
सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अतिै । अतिष्ठृत् । दशूऽअङ्गुलम् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *sahasraśīrṣā* ← *sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

-
- *sahasraśīrṣā* ← *śīrṣā* ← *śīrṣan*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “head; śīrṣan [word].”

-
- *puruṣāḥ* ← *puruṣa*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “man; man; Puruṣa; pumvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

-
- *sahasrākṣāḥ* ← *sahasra*
 - [noun], neuter
 - “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

-
- *sahasrākṣāḥ* ← *akṣāḥ* ← *akṣa*

- [noun], nominative, singular, masculine
 - "eye; akṣa [word]; hole."
-

- *sahasrapāt* ← *sahasra*
 - [noun], neuter
 - "thousand; one-thousandth; sahasra [word]."
-

- *sahasrapāt* ← *pād*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "pād [word]; foot."
-

- *sa* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *bhūmīm* ← *bhūmim* ← *bhūmi*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - "floor; earth; Earth; real property; region; pr̥thivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point."
-

- *viśvato* ← *viśvatas*
 - [adverb]
 - "everywhere; around; about."
-

- *vṛtvāty* ← *vṛtvā* ← *vṛ*
 - [verb noun]
 - "surround; accompany; cover; cover; obstruct; check; spread; envelop."
-

- *vṛtvāty* ← *ati*
 - [adverb]
 - "very; excessively; beyond; excessively."
-

- *atiṣṭhad* ← *atiṣṭhat* ← *sthā*
 - [verb], singular, Imperfect
 - "stay; stand; situate; exist; [in]; resist; endure; put; soak; be; stop; adhere; get stale; concentrate; grow; trust; wake; consociate; last; dwell; lie; stand; stop."
-

- *daśāṅgulam* ← *daśa* ← *daśan*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "ten; tenth; daśan [word]."
-

- *daśāṅgulam* ← *aṅgulam* ← *aṅgula*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "finger; finger."

▼ रङ्गनाथः

सहस्रशीर्षा- अनन्तशिरस्कः । सहस्राक्षः- अनन्तदृक् । सहस्रपात्- अनन्तगतिः । पुरुषः- अन्तर्यामी । पुरि शेते इति पुरुषः । पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति ब्राह्मणे । पुराणः । पूर्वमेवाहमिहासमिति ब्राह्मणे । सः- असौ पुरुषः । भूमिम्- पृथिवीमदितिं प्रकृतिम् । विश्वतः- सर्वतः । वृत्ता- व्याप्त । दशाङ्कुलं अत्यतिष्ठत्- तामतिक्रम्यापि व्यवस्थितः ॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराङ्गाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्ता परिवेष्य दशाङ्कुलं दशाङ्कुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्कुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्विहरपि सर्वतो व्याप्त्यावस्थित इत्यर्थः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अत्र पुरुषाख्या पेक्षितावरणस्थानीयं देहविशेषं महापुरुषस्य निरूपयति - सहस्रशीर्षा अनेकशिरस्कः । 'शीर्षज्ञन्दसि' इति शीर्षन्भावः । पुरि शेते इति पुरुषः । पृष्ठोदरादिः । सहस्राक्षोऽनेकदृष्टिः । 'बहुव्रीही सक्थ्यक्षणोः' इति षष्ठ्य समासान्तः । सतिशिष्टस्मासान्तस्वरः प्रवर्तते । सहस्रपाद् अनेकचरणः । 'सङ्ग्रह्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य पद्मावः । सर्वत्र शिरःप्रभृतिकार्यसद्भावात् शिरः प्रभृतीनामनेकत्वम् । यद्वा - 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति तस्य विश्वात्मत्वाद् अस्मदादिसम्बन्धिनः शिरःप्रभृतयोऽवयवास् तस्यैवावयवा इति तेषामनेकत्वोपपत्तिः । सः पुरुषः भूमि भूम्यादीन् विकारान् विश्वतः सर्वतः वृत्ता व्याप्त मृदिव घटादीन् स्वाभेदेन छादयित्वा अत्यतिष्ठद् अतीत्य तिष्ठत्य अतिक्रम्य विकारावस्थां स्वेनैव रूपेण तिष्ठति दशाङ्कुलं दशाङ्कुलिप्रमाणावच्छिन्नम् । दश अङ्कुलयः प्रमाणम् अस्येत्य अर्हीयस्य 'अधर्धपूर्व' इति लुक् , 'तत्पुरुषस्याङ्गले:' इत्यच् समासान्तः । अत्र सामर्थ्यात् हृदयाकाशपरिग्रहः । हृदयाकाशस्यैव दशाङ्कुलमित्याख्येति केचित् । हृदयं दहरं गगनं पुरुष इति पर्यायः । यद्वा - सर्गप्रकरणमिदं, अतो विकारजातं भूम्यादिकं सर्व वृत्ता पदेनैव घनमावृत्य दशाङ्कुलमतितिष्ठति दशाङ्कुलादधोऽधिष्ठानं न करोति, अत एव भूमेदशाङ्कुलादधोऽङ्कुरादेरनुत्पत्तिः । सर्वगतत्वेऽपि पुरुषस्य सिसृक्षोपधानमूलकारणात्मकत्वात् सर्वकार्यदिशव्याप्त्यैव स्वप्रयोजनसम्पादनात् तदेव तस्य सर्वगतत्वमिति दशाङ्कुलात्परतो न व्याप्तोति प्रयोजनाभावादिति केचित् ॥

▼ Wilson

English translation:

"Puruṣa, who has a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet, investing the earth in all directions, exceeds (it by a space) measuring ten fingers."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

Puruṣa = embodied spirit; or, virāj, the aggregate of all living beings, spirit embodied in the egg of Brahmā, i.e., the universal spirit animating all creation. Thousand= an infinite number; the human soul, extending from the navel, takes up its abode in the heart or the human breast; the supreme soul, having animated the universe, is present in man, either in a minute form or of definite dimensions

▼ Jamison Brereton

The Man has a thousand heads, a thousand eyes, and a thousand feet. Having covered the earth on all sides, he extended ten fingers' breadth beyond.

▼ Griffith

A THOUSAND heads hath Purusa, a thousand eyes, a thousand feet.
On every side pervading earth he fills a space ten fingers wide.

▼ Geldner

Tausendköpfig, tausendäugig, tausendfüßig ist Purusa; er bedeckte vollständig die Erde und erhob sich zehn Finger hoch darüber.

▼ Grassmann

Tausendköpfig war der Urmensch, tausendäugig, tausendfüssig; nachdem er die Erde von allen Seiten überdeckt hatte, ragte er noch zehn Finger lang darüber hinaus.

▼ Elizarenkova

Пуруша – тысячеглавый.
Тысячеглазый, тысяченогий.
Со всех сторон покрыв землю,
Он возвышался (над ней еще) на десять пальцев.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - विषयः

इस सूक्त में सब जड़जङ्गमका उत्पादक स्वामी परमात्मा है तथा जीवों के लिये भोग अपवर्ग देनेवाला है इत्यादि विषय हैं।

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः) सब जगत् में पूर्ण परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यात शिरवाला-अनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात चक्षुवाला-अनन्तदर्शनशक्तिवाला (सहस्रात) असंख्यात गतिवाला-विभुगतिवाला (सः) वह (भूमिः) भुवन-ब्रह्माण्ड को (विश्वतः) सब ओर से (वृत्वा) व्याप्त होकर (दशाङ्गुलम्) दशअङ्गुलियों से मापनेयोग्य-स्थूल सूक्ष्म दश भूतों से युक्त या पैर की दशअङ्गुलियों-पादमात्र जगत् को भी (अत्यतिष्ठत्) लाँघ वर्तमान है ॥१॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जगत् में पूरण पुरुष परमात्मा अनन्त ज्ञानवान्, अनन्तदर्शन शक्तिमान्, अनन्त गतिमान्-विभुगतिमान् है, उसके सम्मुख सारा ब्रह्माण्ड एकदेशी अल्प है। सब स्थूल सूक्ष्म भूतमय ब्रह्माण्ड को व्यापकर अपने अन्दर रख इसके बाहिर भी वर्तमान है ॥१॥

▼ ब्रह्मसुनि - विषयः

अत्र सूक्ते सर्वस्य जडजङ्गमस्योत्पादयिता स्वामी च परमात्मा तथा जीवेभ्यो भोगापवर्गविधाता चेत्येवमादयो विषयाः सन्ति।

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः) विश्वस्मिन् जगति पूरणः परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यातशिरस्कोऽनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात-चक्षुष्मान्-अनन्तदर्शनशक्तिमान् (सहस्रात) असंख्यातगतिको विभुगतिमान् (सः) स खलु (भूमिः-विश्वतः-वृत्वा) भुवनं ब्रह्माण्डं सर्वतो व्याप्त (दशाङ्गुलम्-अत्यतिष्ठत्) दशभिरङ्गुलिभिर्मातव्यं स्थूलसूक्ष्मभूतदशकान्वितं यद्वा पादमात्रदशाङ्गुलपरिमितं ब्रह्माण्डं यथोक्तम्-“पादोऽस्य विश्वा भूतानि” तदतिक्रम्यातिष्ठद् वर्तमानोऽस्ति ॥१॥

02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्⑥

(स्व-शरीरैकदेशेन) पुरुष एवे दं सर्वम् ।

यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उत् (→तथा देवात्मभिः) + अमृतत्वस्येशानः (परमे व्याक्तिः) ।

यद् (→यस्माद्) ब्रह्माण्डरूपेण अन्नेन (=अशितेन) + अतिरोहति । ३

पुरुष पुरेदं सर्व यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशान् यदन्नैनातिरोहति ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः:
- ऋषिः - नारायणः:
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

पुरुष एवे"दं" स"र्व
य"द् भूत" य"च् च भ"वियम्
उता"मृतत्व"स्ये"शानो
य"द् अ"न्नेनातिरो"हति

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

evá ← evá (invariable)

{}

idám ← ayám (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

púruṣah ← púruṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sárvam ← sárva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

bhávyam ← bhávya- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhūtám ← √bhū- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

ca ← ca (invariable)

{}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

amṛtatvásya ← amṛtatvá- (nominal stem)

{case:GEN, gender:N, number:SG}

íśānah \leftarrow vīś- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, voice:MED}

utá \leftarrow utá (invariable)
{}

ánnena \leftarrow áんな- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

atiróhati \leftarrow vrūh- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yát \leftarrow yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।
उत् । अमृतऽत्वस्यं । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिःरोहंति ॥

▼ Hellwig Grammar

- *puruṣa* \leftarrow *puruṣah* \leftarrow *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṇvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *evedam* \leftarrow *evā* \leftarrow *eva*
- [adverb]
- “indeed; merely; thus; even; surely; same; eva [word]; successively; immediately; in truth.”

- *evedam* \leftarrow *idam*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *sarvam* \leftarrow *sarvam* \leftarrow *sarva*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāmnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *yad* \leftarrow *yat* \leftarrow *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *bhūtam* \leftarrow *bhūtam* \leftarrow *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *yac* ← *yat* ← *yad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "who; which; *yat* [pronoun]."
-

- *ca*
 - [adverb]
 - "and; besides; then; now; even."
-

- *bhavyam* ← *bhū*
 - [verb noun], nominative, singular
 - "become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave."
-

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *uta*
 - [adverb]
 - "and; besides; *uta* [indecl.]; similarly; alike; even."
-

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *amṛta*
 - [noun]
 - "immortal; *amṛta*; imperishable."
-

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *tvasya* ← *tva*
 - [noun], genitive, singular, neuter
 - "state; quality; cause; reason."
-

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *īśānah* ← *īś*
 - [verb noun], nominative, singular
 - "govern; command; master; dominate; can; reign; control; own."
-

- *yad* ← *yat*
 - [adverb]
 - "once [when]; because; that; if; how."
-

- *annenātirohati* ← *annena* ← *anna*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "food; foodstuff; grain; *anna* [word]; eating; boiled rice; meal."
-

- *annenātirohati* ← *atirohati* ← *atiruh* ← *vruh*
 - [verb], singular, Present indikative
-

▼ रङ्गनाथः

यद्दूतं यच्च भव्यम्- जातं जनिष्यमानम्। सर्वम्। इदम्- एतत्। पुरुषः- आत्मा। एव। उत- अपि च। यत्- यदा। अन्नेन- भौमविषयेण। अतिरोहति-स्थौल्यभावं गच्छति। तदापि। अमृतत्वस्य- चिदाकाशस्य। ईशानः- स्वामी एव भवति। अमृतः सन्नेव स्थौल्यं गच्छति। स्वस्वरूपमजहदेव बहुरूपाणि गृह्णाति॥२॥

▼ सायण-भाष्यम्

यद् इदम् वर्तमानं जगत्सर्वं पुरुषं एव।

यच् च भूतम् अतीतम् जगद् यच् च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुषं एव। यथा स्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणि-देहाः सर्वेऽपि विराट्-

पुरुशस्यावयवाः - तथैवातीताग्निमोर् अपि कल्पयोर् द्रष्टव्यम् इत्य् अभिप्रायः।

उताऽपि चामृतत्वेस्य देवत्वस्यायम् ईशानः स्वामी।

यद् यस्मात् कारणादन्नेन प्राणिनां भोयेनाऽन्नेन निमित्त-भूतेनाऽति-रोहति स्वकीयां कारणावस्थाम् अतिक्रम्य परिदृश्यमानाम् जगद्-अवस्थां प्राप्नोति, तस्मात् प्राणिनां कर्म-फल-भोगाय जगद्-अवस्था-स्वीकारान् नेदम् तस्य वस्तुत्वम् इत्य् अर्थः॥२॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

2इदानीं पुरुषस्य वैश्वरूप्यमाह - पुरुषं एवेति ॥ इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं यद्वर्तमानं सर्वं यच्च भूतम् अतीतं यच्च भव्यं भविष्यद् एतत्सर्वं पुरुषं एव पुरुषस्यैवायं परिणामः । उत अपि च अयं पुरुषोऽमृतत्वस्य देवत्वस्यापि ईशानः समर्थः प्रसन्नोऽमृतत्वमपि प्रापयितुं शक्नोति । देवानामपीश्वर इति यावत् । यच्च अन्नेन अदनीयेन निमित्तेन अतिरोहति कारणावस्थामतीत्य कार्यात्मना जायते मत्यादि, तस्यापीशान इत्येव अयोनिजानामन्नरसपरिणामानां चेशान इति ॥

▼ Wilson

English translation:

"Puruṣa is verily all this (visible world), all that is, and all that is to be; he is also the lord of immortality; for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings)."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

He mounts: lit, since he rises beyond byfood; or, he is that which grows by nourishment; or, that which expands by nourishment;

Annena = prāṇināmbhoghenānnena nimittabhūtena; "inasmuch as he assumes the condition of the world in order that sentientbeings may enjoy the fruit of their acts (prāṇinām karmaphalabhogāya), that is not his true nature": thesupreme spirit, which in its own state is inert and undiscernible, becomes the visible world, that living beings mayreap the fruit of their acts since they acquire **mokṣa** or final liberation, the **supreme spirit** is the lord of immortality;

Anna = matter (Muṇḍaka Upaniṣad 1.8

▼ Jamison Brereton

The Man alone is this whole (world): what has come into being and what is to be.

Moreover, he is master of immortality when he climbs beyond (this world) through food.

▼ Griffith

This Purusa is all that yet hath been and all that is to be;
The Lord of Immortality which waxes greater still by food.

▼ Geldner

Purusa allein ist diese ganze Welt, die vergangene und die zukünftige, und er ist der Herr über die Unsterblichkeit und auch über das, was durch Speise noch weiter wächst.

▼ Grassmann

Der Urmensch ist alles dies, was gewesen ist, und was sein wird; er gebietet über das Unsterbliche, was durch Speise [Opferspeise] noch höher wächst [herrlicher wird].

▼ Elizarenkova

В самом деле, Пуруша – это вселенная,
Которая была и которая будет.
Он также властвует над бессмертием.
Потому что перерастает (все) благодаря пище.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः:
- नारायणः:
- निचूदनुष्टप्
- गान्धारः:

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः:

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः:-एव) परमपुरुष परमात्मा ही (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्ष का स्वामी अधिष्ठाता है (उत) और (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) यह सब जो उत्पन्न हुआ, जो होनेवाला जगत् है तथा (यत्-अन्ने-अतिरोहति) जो अन्न-भोजन से बढ़ता है जीवमात्र, उसका भी परमपुरुष परमात्मा स्वामी है ॥२॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः:

भावार्थभाषा: - परमपुरुष परमात्मा जीवमात्र का तथा तदर्थ भोग अपवर्ग-मोक्ष का एवं सब उत्पन्न हुए होनेवाले जगत् का स्वामी है, ऐसा मान कर उसकी स्तुति करनी चाहिए ॥२॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः:

पदार्थान्वयभाषा: - (पुरुषः:-एव) परमपुरुषः परमात्मैव (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्षस्य स्वामी तथाऽधिष्ठाताऽस्ति “अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि-ईशानः” [यजुः उव्वटः] (उत) अपि च (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) एतत् सर्वं यद् भूतं गतं यच्च भवितव्यं जगत् तथा (यत्-अन्ने-अतिरोहति) यच्च भोजनेन वर्धते “जीवजातमन्नेनातिरोहति-उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चैवेशानः” [यजु० महीधरः] तस्यापि परमपुरुषः परमात्मा स्वामी ह्यस्ति ॥२॥

03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्⑥

एता"वान् (ब्रह्माण्डम् इति) अस्य महिमा" ।

अ"तो (→ततोऽपि) ज्या"याँश् च पूरुषः: ।

(कथम् इति चेत्-)

पा"दोऽस्य वि"श्वा भूता"नि ।

(अवशिष्टस्) त्रिपा"द् (अंशः पर-देवतापूर्णः) अस्यामृतं (=अविनाशी) दिवि" (=परमे व्याप्तिः) । एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश् पूरुषः: ।

पादोऽस्यु विश्वां भूतानि त्रिपादंस्यामृतं दिवि ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः:
- ऋषिः - नारायणः:
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

एता"वान् अस्य महिमा"
अ"तो ज्या"याँश् च पूरुषः:

पा"दो इस्य वि"श्वा भूता"नि
त्रिपा"द् अस्यामृतं दिवि"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

etávān ← etávant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mahimá → mahimán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

átas ← átas (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

jyáyān ← jyáyam̄s- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

púruṣah ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

bhūtāni ← √bhū- (root)
{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

pádah ← páda- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

vísvā ← vísva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

amṛtam ← amṛta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

diví ← dyú- ~ div- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

tripát ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

एतावान् । अस्यु । मुहिमा । अतः । ज्यायान् । चू । पुरुषः ।
पादः । अस्यु । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्यु । अमृतंम् । द्विः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *etāvān* ← *etāvat*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "such(a); such(a)."

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); here."

- *mahimāto* ← *mahimā* ← *mahiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "greatness; power; mahiman."

- *mahimāto* ← *atas*
- [adverb]
- "now; therefore; then; from there; hence; consequently; then; hence; henceforth."

- *jyāyāmś* ← *jyāyān* ← *jyāyas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "better; elder; greater; bigger."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *pūruṣah* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa."

- *pādo* ← *pādah* ← *pāda*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse."

- *'sya* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine

- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- viśvā* ← *viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); *viśva* [word]; completely; wholly.”

- bhūtāni* ← *bhūta*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “being; ghost; *mahābhūta*; monster; past; *Bhūta*; world; *bhūta* [word]; being; mythical monster; animal; entity.”

- tripād* ← *tri*
- [noun]
- “three; *tri/tisṛ* [word].”

- tripād* ← *pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “*pād* [word]; foot.”

- asyāmṛtam* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- asyāmṛtam* ← *amṛtam* ← *amṛta*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “immortal; *amṛta*; imperishable.”

- divi* ← *div*
- [noun], locative, singular, masculine
- “sky; *Svarga*; day; *div* [word]; heaven and earth; day; dawn.”

▼ रङ्गनाथः

एतावान्- सर्वोपि प्रकृतिविषयः। अस्य- एतस्य विष्णोः। महिमा। अतः- महिमातः। पूरुषः- विष्णुः। ज्यायान्- श्रेष्ठः। अस्य- एतस्य विष्णोः। विश्वा भूतानि- सर्वाणि प्रकृतिजातानि। पादः- चतुर्थोऽशः। अस्य- एतस्य विष्णोः। त्रिपात्- अन्ये त्रयोऽशाः। दिवि- चिदाकाशो। अमृतम्- विनाशरहिताः॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

अतीतानागत-वर्तमान-रूपं जगद् यावद् अस्ति एतावान् सर्वोऽप्य् अस्य पुरुषस्य महिमा। स्वकीय-सामर्थ्य-विशेषः। न तु तस्य वास्तव-स्वरूपम्। (५) वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिमोऽपि ज्यायान्। अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तनी प्राणिजातानि पादः। चतुर्थोऽशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सदिवि द्योतनात्मकेस्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। तै. आ. ८-१- उ. २-१। इत्याम्नातस्य परब्रह्मन् इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपपेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः॥३॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

३एतावानिति ॥ एतावान् एतत्प्रमाणः यन् मर्त्या अमर्त्यश्च एतावान् अस्य पुरुषस्य महिमा महत्कर्म विभूतिरित्यर्थः, न त्वयमेतावान् । अयं तु पुरुषोऽतोऽपि यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणात् कार्यवर्गाज् ज्यायान् वृद्धतरः नेतावानेवेति मन्तव्यः । तत्कर्थमित्याह - पाद एकदेशोऽस्य विश्वा

भूतानि भूतजातान्य् अल्पांशो व्यक्तात्मना वर्तते । पादमात्रत एव सर्गप्रतिसर्गयोः प्रवृत्तिः । अस्य सम्बन्ध्य अपरं त्रिपात् पादत्रयात्मकं व्यक्तप्रमाणात्रिगुणं महाप्रमाणम् एकदेशान्तरम् अमृतम् अविकारित्वेन चेतनरूपेण दिवि द्योतनवत्य् आदित्यमण्डले परमपुरुषशरीरभूते वर्तते । उक्तं च 'स यश्वायं पुरुषे । यश्वासावादित्ये । स एकः ।' इति । त्रयः पादा यस्येति 'सङ्ख्यासु पूर्वस्य' इति लोपः 'द्वित्रिभ्यां पद्मन्' इत्युत्तरपदान्तोदान्तत्वम् । पुरुषस्यापरिमितत्वान् न चतुर्थश्वचनः पादशब्दः ॥

▼ Wilson

English translation:

"Such is his greatness; and **Puruṣa** is greater even than this; all beings are one-fourth of him; his other three-fourths, (being) immortal, (abide) in heaven."

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

Such is his greatness: i.e., the greatness of Puruṣa is as vast as the world of past, present, and future beings

▼ Jamison Brereton

So much is his greatness, but the Man is more than this:
a quarter of him is all living beings; three quarters are the immortal in heaven.

▼ Griffith

So mighty is his greatness; yea, greater than this is Purusa.
All creatures are one-fourth of him, three-fourths eternal life in heaven.

▼ Geldner

Solches ist seine Größe und noch gewaltiger als dies ist Purusa. Ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, drei Viertel von ihm ist das Unsterbliche im Himmel.

▼ Grassmann

So bedeutend ist seine Grösse, und noch grösser ist der Urmensch; ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, und drei Viertel von ihm die Welt der Unsterblichen im Himmel.

▼ Elizarenkova

Таково его величие,
И еще мощнее этого (сам) Пуруша.
Четверть его – все существа.
Три четверти его – бессмертие на небе.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचूदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (एतावान् महिमा-अस्य) यह जड़-जड़म प्रसार या संसार इस परम पुरुष परमात्मा का महिमा-महत्त्वसूचक व्यापार है (अतः-ज्यायान् पूरुषः) इससे बड़ा वह परमात्मा है (विश्वा भूतानि-अस्य पादः) साड़ी जड़-जड़म वस्तुएँ इसके पादमात्र हैं (अस्य त्रिपात्) इस परमात्मा का त्रिपादूप (दिवि-अमृतम्) प्रकाशमय स्वरूप में अमृत है ॥३॥

▼ ब्रह्मनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - सारा संसार उसके एकदेश में है, वह परमात्मा इससे महान् है, तथा ये सारी जड़-जङ्गम वस्तुएँ उसके एक पादमात्र हैं, उसका अमृतस्वरूप त्रिपाद तो प्रकाशस्वरूप में है ॥३॥

▼ ब्रह्मनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (एतावान्-महिमा-अस्य) एतावान् जडजङ्गमरूपः प्रसारः संसारो वाऽस्य परमपुरुषस्य परमात्मनो महिमा महत्त्वसूचको व्यापारः (अतः-ज्यायान् पूरुषः) अस्माज्ज्येष्ठः स परमात्मा (विश्वा-भूतानि-अस्य पादः) सर्वाणि भूतानि जडजङ्गमानि वस्तूनि खल्वस्य पाद एव (अस्य त्रिपात्-दिवि-अमृतम्) अस्य परमात्मनस्त्रिपादूपं द्योतनात्मके स्वरूपेऽमृतं विद्यते ॥३॥

04 त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्⑥

(सोऽयं) त्रिपा"द्_(→त्रिविक्रम-सूचना) ऊर्ध्वं उ"दैत् पु"रुषः (शिष्यापेक्षया)।
(पूर्वोक्त-पा"दोऽस्येहा"भवात् पु"नः (पुनःपुनः)।
त"तो (पादः) वि"ष्वङ्_(=सर्वतो) व्यक्तामत्_(वक्ष्यमाण-जननाय)।
साशनानशने" (जीवाजीव [वस्तु]) अभिं_(लक्ष्य) । ४

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभंवत्पुनः ।
ततो विष्वङ्व्यक्तामत्साशनानशने अभि ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त्रिपा"द् ऊर्ध्वं उ"द् ऐत् पु"रुषः
पा"दोऽस्येहा"भवत् पु"नः
त"तो वि"ष्वङ् वि" अक्रामत्
साशनानशने" अभि"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ait ← √i- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣah ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tripāt ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ūrdhváḥ ← ūrdhvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

út ← út (invariable)
{}

abhavat ← √bhū- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

ihá ← ihá (invariable)
{}

pádaḥ ← páda- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

púnar ← púnar (invariable)
{}

akrāmat ← √krami- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

tátas ← tátas (invariable)
{}

ví ← ví (invariable)
{}

víṣvaṇ ← víṣvañc- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

abhí ← abhí (invariable)
{}

sāśanānaśané ← sāśanānaśaná- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:DU}

▼ पद-पाठः

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्यु । इह । अभूवत् । पुनुरिति ।
ततः । विष्वंड् । वि । अक्रामत् । साशनानश्चने इति । अभि ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tripād* ← *tri*
- [noun]
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *tripād* ← *pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *ūrdhvā* ← *ūrdhvāḥ* ← *ūrdhvā*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “upper; up(a); upper; upward; erect; more(a); raised; *ūrdhvā* [word]; acclivitous; overturned; loud; eminent; high.”
-

- *ud*
 - [adverb]
 - “up.”
-

- *ait* ← *i*
 - [verb], singular, Imperfect
 - “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”
-

- *puruṣāḥ* ← *puruṣa*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “man; man; Puruṣa; pumvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”
-

- *pādo* ← *pādah* ← *pāda*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”
-

- *'syehābhavat* ← *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); here.”
-

- *'syehābhavat* ← *iha*
 - [adverb]
 - “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”
-

- *'syehābhavat* ← *abhavat* ← *bhū*
 - [verb], singular, Imperfect
 - “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”
-

- *punah* ← *punar*
 - [adverb]
 - “again; further; now; over and over; subsequently; repeatedly; however; besides.”
-

- *tato* ← *tatas*
- [adverb]

- “then; therefore; now; then; from there; subsequently; consequently; then; there; from that; for that reason; alternatively; consequently; furthermore.”

- viṣvañ* ← *viṣvañc*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “dispersed; *viṣvañc* [word].”

- vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- akrāmat* ← *kram*
- [verb], singular, Imperfect
- “*kram*; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”

- sāśanānaśane* ← *sa*
- [adverb]
- “with; little; together.”

- sāśanānaśane* ← *aśana*
- [noun], neuter
- “eating; food; diet; foodstuff.”

- sāśanānaśane* ← *anaśane* ← *anaśana*
- [noun], accusative, dual, neuter
- “fast; seeking death by fasting.”

- abhi*
- [adverb]
- “towards; on.”

▼ रङ्गनाथः

त्रिपात्- अमृतः पुरुषः। ऊर्ध्वं उदैत्- चतुर्थादिंशात् प्राकृतात् उत्कृष्टः स्थितः। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। पादः- एकांश एव। इह- अत्र। पुनः- पौनःपुन्येन। अभवत्- सृज्यते। ततः- २ अनन्तरम्। साशनानशने- अन्नान्नादादिकम्। साशनमन्नादम्। अनशनमन्नम्। अभि- अभितः। विष्वङ्- नानास्त्रुपेण। व्यक्रामत्- व्याप्तोति॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसारहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयम् ऊर्ध्वं उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्विभूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्य अस्य सोऽयं पादः लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं--- विष्वभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ. गी. १०. ४२) इति। ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्। किं कृत्वा। साशनानशने अभिलक्ष्य। साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम्। तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

4एवमादित्यान्तरपुरुषस्त्रुपेण महापुरुषो विश्वस्य सर्गकारणमित्युक्तम्। इदानीं यज्ञपुरुषस्त्रुपेण महापुरुषस्य लोकसृष्टिकारणत्वं तदुभयात्मना च लोकस्थितिहेतुत्वं पुरुषस्याह - त्रिपादिति ॥ वेदानां प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः पादैस्त्रिहितः पुरुषो यज्ञात्मा त्रिपात्। रूपस्वरावुक्तौ । वेदानां त्रींस्त्रीन्

पादानुपादाय यज्ञो भूत्वा स पुरुष उर्ध्म् उदैद् उर्ध्मुद्रतवान् । यथा 'गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति' इति । अथ अस्य पुरुषस्य यज्ञात्मनः पादस् तुरीयांशः वेदानां चतुर्थभागा आत्मा इह आभवाद् अस्यां परिदृश्यमानायां सर्वभूतस्थितो कारणभावेन पुनःपुनर्भवति, यथा इष्टदेवतास्तुत्यादिभिस् तर्पयित्वा तत्फलेन यजमानान् संयोजयति 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इति न्यायेन लोकानां स्थितिं निर्वतयति । आदित्यमण्डलगता चाहुतिरुदकभावेन रश्मिभिः क्रियते, रश्मिस्थं चोदकं यदा सर्वभूतानुग्रहसमर्थं भवति तदा तन्मध्यमस्थानीयवृष्टिरूपेण पातयित्वा अनेन ओषध्यादीनां स्थितिहेतुर्भवति । एवमयं पुरुषस्य पादः पुनःपुनराभवत्य् आवृत्यावृत्य स्थिति हेतुर्भवतीहत्यानाम् । लेट्याडागमः । ताथ्यां यज्ञादित्यप्रवृत्तिभ्यां समुपबृहितपादो महापुरुषो विष्वङ् नानाज्ञनः व्यक्तामद् विविधं क्रामति कार्यवशाद् विविधं सर्पति साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनम् अन्नाधीनस्थितिकं जराखण्डोद्भित्स्वेदजं चतुर्विधम् अनशनं देवजातम् । सत्यपि पारम्पर्येणान्नाधीनस्थितिकत्वे अस्मदादीनामिव साक्षादशनाभावादनशनत्वं देवजातस्य । तदुभयस्थितिमाभिसन्धाय विष्वङ् व्यक्तामदिति । विष्वगञ्चतीत्य् ऋत्विगादिना विवन् प्रत्ययः, 'किवन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् ॥

▼ मानसतरक्षिणीकृत

Therefrom, he strode forth into everything, into those that eat (living beings) and those that do not

▼ मानसतरक्षिणीकृत - टिप्पनी

Before this statement, the Puruṣa is described with the term *tripāt*, which is a double entendre implying both three-fourths and three steps.⁽⁵⁾

This connection suggests that the sūkta was evidently composed during the rise of Viṣṇu along with the spread of the ādhvaryava tradition. Notably, this went hand-in-hand with Viṣṇu's identification with the *yajña* (sacrifice), which is also the case with the Puruṣa

▼ Wilson

English translation:

"Three-fourths of Puruṣa ascended; the other fourth that remained in this world proceeds repeatedly, and, diversified in various forms, went to all animate and inanimate creation."

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

Proceeds repeatedly: either inindividuals by death and birth, or in the world by its temporary dissolution and renovation;

Sāśanānaśane =those who eat and those who do not; i.e., the two classes of created things, those capable of enjoyment etc., as gods, men, animals, or incapable thereof, as mountains and rivers -- conscious and unconscious creation

▼ Jamison Brereton

With his three quarters the Man went upward, but a quarter of him came to be here again. From there he strode out in different directions toward what eats and what does not eat.

▼ Griffith

With three-fourths Purusa went up: onefourth of him again was here. Thence he strode out to every side over what eats not and what eats.

▼ Geldner

Zu drei Vierteln stieg Purusa empor, ein Viertel von ihm verjüngte sich hienieden. Von dem aus ging er nach allen Seiten auseinander und erstreckte sich über alles was Speise ißt und was nicht ißt.

▼ Grassmann

Mit drei Vierteln ging der Urmensch oben hinauf, ein Viertel von ihm erschien wieder hier, dann verbreitete er sich über alles, was Speise geniesst, und was sie nicht geniesst.

▼ Elizarenkova

На три четверти взошел Пуруша вверх.
Четверть его возникла снова здесь.
Оттуда он выступил повсюду,
(Распространяясь) над тем, что ест (пищу) и что не ест.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (त्रिपात् पुरुषः) पूर्वोक्त वह अमृतरूप तीन पादों से युक्त परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत) नश्वर संसार से ऊपर स्थित है (अस्य पादः) इसका पादमात्र संसार (इह पुनः-अभवत्) इधर नश्वररूप में पुनः-पुनः उत्पन्न होता है (ततः) पश्चात् (साशनानशने-अभि) भोगसेवित-भोगनेवाले जीवात्मा को तथा भोगरहित न भोगनेवाले जड़ के प्रति (विष्वकू-व्यक्रामत्) विविध गुणवत्ता से व्याप्त होता है ॥४॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - पूर्ण पुरुष परमात्मा अमृतरूप त्रिपाद इस संसार से ऊपर है, यह संसाररूप पाद पुनः-पुनः उत्पन्न होता है। इसके अन्दर भोगनेवाले जीव और न भोगनेवाले जड़ के अन्दर परमात्मा व्याप रहा है ॥४॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (त्रिपात्-पुरुषः) पूर्वोक्तः सोऽमृतरूपपादत्रययुक्तः पुरुषः परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत) नश्वर-संसारत उपरि स्थितः (अस्य पादः) अस्य पादः संसाररूपः (इह पुनः-अभवत्) ऐहिकः पुनः पुनः भवति (ततः) पश्चात् (साशनानशने अभि) सभोगं जीवात्मानं तथा खल्वभोगं जडं तदुभयं च (विष्वकू-व्यक्रामत्) विविधतया विविधगुणवत्तया व्याप्तोति ॥४॥

05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप् ⑥

(पादांशात्) तं "स्माद् विरा" ङ् (→पुरुष-मेध-ब्राह्मणे छन्दोऽपि) (ब्रह्माण्ड-शरीरम्) अजायत ।

(तस्माद्) विरा "जो अ"धि पू"रुषः (ऋतात्मना /पुरुषमेध-कर्मस्त्वयेण अजायत) ।

स" जातो" अ"त्यरिच्यत -

(क्वेति चेत्-) पश्चा"द् (विराजम्) भू"मिम् अ"थो (जीवानाम्) पुरः" (=पूर्वम्) । ५

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पुश्चाद्दूमिमथौ पुरः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तं "स्माद् विरा" ङ् अजायत
विरा "जो अ"धि पू"रुषः:

सं जातों अंत्य अरिच्यत
पश्चाद् भूमिम् अंथो पुरः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyata ← √janī- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

virāṭ ← virāj- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

ádhī ← ádhī (invariable)
{}

púruṣah ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

virājah ← virāj- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

aricyata ← √ric- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

áti ← áti (invariable)
{}

jātāḥ ← √janī- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

átha ← átha (invariable)
{}

bhūmim ← bhūmi- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

paścāt ← paścāt (invariable)
{}

purás ← purás (invariable)

{}

u ← u (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

तस्मैत् । विराट् । अज्ञायुत् । विडराजः । अथि । पुरुषः ।
सः । ज्ञातः । अतिं । अरिच्युत् । पुश्टात् । भूमिन् । अथो इति॑ । पुरः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *virād* ← *virāj*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “*Virāj*; eminence.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *virājo* ← *virājah* ← *virāj*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “*Virāj*; eminence.”

- *adhi*
- [adverb]
- “on; from; accordingly.”

- *pūruṣah* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa.”

- *sa* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *jāto* ← *jātah* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *aty* ← *ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *aricyata* ← *ric*
- [verb], singular, Imperfekt Passiv
- “empty; liberate; concede; surrender; purge.”

- *paścād* ← *paścāt*
- [adverb]
- “subsequently; westward; paścāt [word]; after; back.”

- *bhūmim* ← *bhūmi*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pr̥thivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *atho* ← *atha*
- [adverb]
- “now; then; furthermore; now; then.”

- *atho* ← *u*
- [adverb]
- “ukāra; besides; now; indeed; u.”

- *puraḥ* ← *puras*
- [adverb]
- “ahead; puras [word]; easterly; eastward; east; earlier.”

▼ रङ्गनाथः-

तस्मात् पुरुषात्। विराट्- ब्रह्माण्डदेहः। अजायत- उद्भूतः। विराजः- ब्रह्माण्डदेहात्। अधि। पुरुषः- तदन्तर्यामित्वेन पुरुषो जातः। सः- असौ पुरुषः। जातः- अन्तर्यामित्वेन जातः सन्नेव। पश्चात्- अनन्तरम्। भूमिम्- प्रकृतिम्। पुरः- प्राकृतशरीरम्। अत्यरिच्यत- अतिक्रम्य विशिष्यते। अन्तर्यामिभावङ्गतविष्णोरपि स्वरूपतो न नाश इति भावः॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

विष्वङ् व्यक्तामद् इति यदुक्तं तद् एवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्ड-देहः अजायत उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तुन्यत्रेति विराट् । विराजोऽधि विराङ्-देहस्योपरि - तम् एव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयम् एव स्वकीयया मायया विराङ्-देहं ब्रह्माण्ड-रूपं सृष्ट्वा तत्र जीव-रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । (४) एतच् चार्थर्वणिका उत्तर-तापनीये विस्पष्टम् आमनन्ति----

स वा एष
भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा
प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन् आस्ते माययैव
(नृ. ता. २. ३, ९)

इति । स जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराङ्-व्यतिरिक्तो देव-तिर्यङ्-मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादि-जीव-भावाद् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिसृष्टेर् अनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर् धातुभिर् इति पुरः शरीराणि ॥१७॥

▼ भद्रभास्कर-टीका

5इदानीं सृष्टिरुच्यते - तस्मात् प्रणवाख्यान् नारायणात् । अव्यक्तादिति केचित्, तदयुक्तं, तस्याप्रस्तुतत्वात् । तस्मात् प्रकृतान्महापुरुषाद् विराङजायत विविधं राजन्ति वस्त्रौनि यस्मिन् स विराट् मनस्सञ्ज्ञः प्रजापतिः । ततो विराजो अथि विराजमेवाधिकरणीकृत्य पुरुषोऽजायत दशहोत्राख्यः प्रजापतिः पुरुषसमष्ट्यात्मना अजायत । यथोक्तं 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति । स वैराजः पुरुषः जातः प्रादुर्भावानन्तरम् अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानमत्यरेचयत् । कर्मकर्तरि रूपम् । अनेकधाभावलक्षणं स्वरूपातिरेकमभजत भूतेन्द्रियादीन्यसृजतेर्ति यावत् । उक्तं च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति । पश्चादिति । भूतग्रामस्यान्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावो निर्वर्तते । एवम् आकाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सर्ग उक्तः । अथो अनन्तरं भूतसृष्टेः पुरः पुराणि शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावरादीनां च अत्यरेचयत् । पुर इत्यत्र छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । एवमिन्द्रियसर्गः पिण्डसर्गश्च प्रतिपादितः ॥

▼ मध्यः

विष्वङ् व्यक्तामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते । ततः तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहो अजायत जातः । विविधं राजन्ते वस्त्रनि अत्रेति विराट् । विराजः अथि विराङदेहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहाभिमानी एक एव पुमान् अजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराङदेहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् इत्यर्थः । एतज्च अर्थवर्णोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट प्रविश्य अमूढो मूढः इव व्यवहरनास्ते माययैव' (नृ.उ.ता.२-१-९) इति । किंच स जातो विराटपुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यमनुष्ठादिरूपोऽभूत् पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिसृष्टेः अनन्तरं तेषां जीवानां पुरः सर्वसर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिः धातुभिः इति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

▼ Wilson

English translation:

"From him was born Virāt. and from Virāt. Puruṣa;
he, as soon as born, became manifested,
and afterwards (created) the earth (and) then corporeal forms."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

From him: tasmāt = from that one-fourth; or, from the spirit who by his delusion created the body of Virāt, i.e., the egg of Brahma and entered into it in the form of life

▼ Jamison Brereton

From him the Virāj was born; from the Virāj the Man.
Upon his birth, he reached beyond the earth from behind and also from in front.

▼ Griffith

From him Viraj was born;
again Purusa from Viraj was born.
As soon as he was born he spread eastward and westward o'er the earth.

▼ Geldner

Aus ihm ward die Viraj geboren, aus der Viraj der Purusa. Geboren ragte er hinten und vorn über die Erde hinaus.

▼ Grassmann

Von ihm ward der Allherrscher [virāj] geboren und vom Allherrscher der Urmensch. Als er geboren war überragte er die Erde von hinten und von vorn.

▼ Elizarenkova

От него Вирадж родилась,
От Вираджи - Пуруша.
Родившись, он стал выступать
Над землей сзади и спереди.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (ततः-विराट्-अजायत) उस परमात्मा से विविध पदार्थों के साथ राजमान संसार उत्पन्न हुआ (विराजः-अधि पूरुषः) उस विविध पदार्थों से राजमान संसार के ऊपर अधिष्ठाता पुरुष परमात्मा है (पश्चात् सः-जातः) पश्चात् वहविविध पदार्थों से राजमान संसार प्रकट हुआ, परमात्मा के अधीन (भूमिम्) जिसमें भूत उत्पन्न होते हैं, ऐसे उत्पत्तिस्थान लोक को (अथ पुरः) अनन्तर उस लोक पर देहनगरियों को (अति अरिच्यत) बाहर निकालता है-प्रकट करता है ॥५॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - विविध पदार्थों से युक्त संसार को परमात्मा रचता है, उसके अधीनत्व में लोक-लोकान्तर उससे प्रकट होते हैं तथा लोक पर देह उत्पन्न होते हैं ॥५॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (ततः-विराट्-अजायत) ततः-परमात्मनः सकाशात्-विविधपदार्थः सह राजमानः संसार उत्पन्नः (विराजः-अधि पूरुषः) विविधतया राजमानस्य संसारस्योपरि-अधिष्ठाता पुरुषः परमात्मा “अधि-उपरि अधिष्ठाता” [दयानन्दः] पश्चात् (सः-जगतः) पश्चात् स विराट् प्रकटीभूतः सन् परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वे (भूमिम्-अथ पुरः-अति अरिच्यत) भवन्ति भूतानि यस्मिन् तदुत्पत्तिस्थानं लोकमनन्तरं देहपुरश्च व्यक्तीकरोति “रिचिर् विरेचने” [रुधादिं०] ॥५॥

06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्⑥

य"त् (वक्ष्यमाणेन कालभागेन) पु"रुषेण हवि"षा ।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" यज्ञ"म् अ"तन्वत ।
(युरुष-हविको विभागः:-) वसन्तो" अस्यासीद् आ"ज्यम् ।
ग्रीष्म" इधमः" शर"द् (अन्नादिरूपम्) +हवि:" । ६

यत्पुरुषेण हृविषां देवा युज्ञमतन्वत ।
वृसुन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इधमः शरद्धृविः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

य"त् पु"रुषेण हवि"षा
देवा" यज्ञ"म् अ"तन्वत
वसन्तो" अस्यासीद् आ"ज्यं
ग्रीष्म" इधमः" शर"द् धविः"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

havīṣā ← havíṣ- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

púruṣena ← púruṣa- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

átanvata ← √tan- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

devāḥi ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

ájyam ← ájya- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

āśīt ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

vasantáḥi ← vasantá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

grīṣmáḥi ← grīṣmá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

havíḥi ← havíṣ- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

idhmáḥi ← idhmá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

śarát ← śarád- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:SG}

यत् । पुरुषेण । हृविषां । देवाः । युज्म् । अतंचत ।
वृसृन्तः । अस्यु । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । दृध्मः । शुरत् । हृविः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *yat*
 - [adverb]
 - “once [when]; because; that; if; how.”
-
- *puruṣena* ← *puruṣa*
 - [noun], instrumental, singular, masculine
 - “man; man; Puruṣa; pumvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”
-
- *haviṣā* ← *havis*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - “Havya; offering; ghee; havis [word].”
-
- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”
-
- *yajñam* ← *yajña*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”
-
- *atanvata* ← *tan*
 - [verb], plural, Imperfect
 - “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”
-
- *vasanto* ← *vasantāḥ* ← *vasanta*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “spring; vasanta [word].”
-
- *asyāśīd* ← *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); here.”
-
- *asyāśīd* ← *āśīt* ← *as*
 - [verb], singular, Imperfect
 - “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”
-
- *ājyam* ← *ājyam* ← *ājya*
 - [noun], nominative, singular, neuter

- “ghee; clarified butter; ājya.”

- *grīṣma* ← *grīṣmaḥ* ← *grīṣma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “summer; grīṣma [word].”

- *idhmaḥ* ← *idhma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fuel.”

- *śaraddhaviḥ* ← *śarad*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “fall; year; śarad [word].”

- *śaraddhaviḥ* ← *haviḥ* ← *havis*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ रङ्गनाथः

यत्- यदा। पुरुषेण- आत्माख्येन। हविषा- हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। यज्ञम्- उपासनम्। अतन्वत्- विस्तृतवन्तः। तदा। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वसन्तः। आज्यमासीत्। ग्रीष्मः। इध्मः। शरत्। हविः॥६॥

▼ सायण-भाष्यम्

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषुत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरसंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्टवेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वत् अन्विष्टन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्ततुरिव आज्यम् आसीत् अभूत्। तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत्। तमेवेधत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्धविः आसीत्। तामेव पुरोडाशादिहविष्टवेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम्॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

6इदानीं सृष्टिविशेष उच्यते - यदिति ॥ यद् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्टवेन सङ्कल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञं सङ्कल्पात्मकम् अतन्वत् यज्ञमिव अकुर्वत्। सृष्टिकामः प्रजापतिरेव प्राणादिवृत्तिभेदेनोच्यते। अथ अस्य यज्ञस्य वसन्त आज्यमासीत्, तत्र गवां भूयिष्ठत्वात् तमेवर्तु तद्विकाराज्यकार्याय समकल्पयत्। एवं ग्रीष्मशरदौ व्याख्येये ॥

▼ Wilson

English translation:

“When the gods performed the sacrifice with **Puruṣa** as the offering, then Spring was its ghī, Summer the fuel, and Autumn the oblation.”

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

Apparently a reference to an imaginary sacrifice (*mānasam*)

▼ Jamison Brereton

When, with the Man as the offering, the gods extended the sacrifice, spring was its melted butter, summer its firewood, autumn its offering.

▼ Griffith

When Gods prepared the sacrifice with Purusa as their offering,
Its oil was spring, the holy gift was autumn; summer was the wood.

▼ Geldner

Als die Götter mit Purusa das Opfer vollzogen, da war der Frühling dessen Schmelzbutter, der Sommer das Brennholz, der Herbst die Opfergabe.

▼ Grassmann

Als die Götter ihr Opfer mit dem Urmenschen als dem Opfertrank kunstvoll bereiteten, da war der Frühling sein Opferschmalz, der Sommer sein Brennholz, der Herbst sein Opfertrank.

▼ Elizarenkova

Когда боги предприняли жертвоприношение
С Пурушей как с жертвенным даром,
Весна была его жертвенным маслом,
Лето – дровами, осень – жертвенным даром.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (यत्)जब (देवा:)सृष्टि के आरम्भ में वेदप्रकाशक परमर्षि अन्यादि महानुभाव (पुरुषेण हविषा) अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा द्वारा (यज्ञम्-अतन्वत्) मानस यज्ञ को सेवन करते हैं (अस्य) तो इस यज्ञ का (वसन्तः-आज्यम्) वसन्त ऋतु घृत (आसीत्) होता है, वसन्त में ओषधियाँ उत्पन्न होती हैं, अतः अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करने के लिये वह घृतसमान है (ग्रीष्मः-इधम्) ग्रीष्म ऋतु इन्धन होता है, क्योंकि ग्रीष्म में वनस्पतियाँ बढ़ती हैं, अतः वह इन्धन के समान है (शरद्-हविः) शरद् ऋतु हव्य द्रव्य होता है, शरद् ऋतु में वनस्पतियाँ समृद्ध पुष्ट होती हैं, इसलिए अध्यात्मयज्ञ की समृद्धि का कारण शरद् ऋतु है ॥६॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - आदि सृष्टि में वेदप्रकाशक ऋषि अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हैं। अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा के द्वारा उसका रचा वसन्तऋतु घृतसमान होकर अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करता है, भिन्न-भिन्न ओषधियों के उत्पन्न होने से परमात्मा है, इस भाव जागृत करता है, पुनः ग्रीष्म ऋतु इसकी समिधा इन्धन बन जाता है, क्योंकि ग्रीष्म ऋतु में ओषधियाँ बढ़ती हैं, तो परमात्मा की आस्तिकता में दृढ़ता आ जाती है, पुनः शरद् ऋतु उसका हव्यपदार्थ हो जाता है, क्योंकि शरद् ऋतु में ओषधियाँ पुष्ट होती हैं, अतः परमात्मा का साक्षात् होने का निमित्त बन जाता है ॥६॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (यत्) यदा (देवा:) सृष्टेरारम्भे वेदप्रकाशकाः परमर्षयोऽग्निप्रभृतयः (पुरुषेण हविषा यज्ञम्-अतन्वत्) निजात्मनि धारयितुं योग्येन परमात्मना मानसं यज्ञमन्वित्ष्वन् (अस्य) एतस्य यज्ञस्य (वसन्तः-आज्यम्-आसीत्) वसन्तर्दृतमासीत्-वसन्ते खल्चोषधय उत्पद्यन्तेऽतोऽध्यात्मयज्ञं प्रबोधयन्ति (ग्रीष्मः-इधम्) ग्रीष्मर्तुरिन्धनमासीत्-यतो ग्रीष्मे वनस्पतयो वर्धन्ते (शरद्-हविः) शरदृतुर्हव्यद्रव्यमासीत्-शरदि वनस्पतयः समृद्धयन्ते तस्मादध्यात्म-यज्ञस्य समृद्धिकारणं भवति शरत् ॥६॥

सप्ता"ऽस्याऽसन् परिध"यः ।
त्रिः "सप्त" (२१!) समि"धः कृता:" (इथ-सन्नाहः!)।
(त्रिपादज्ञभूता) देवा" य"द् यज्ञं" तन्वाना:" ।
अ"बधन् (एकपात्) पु"रुषं पशु"म् । ७

सप्तास्यांसन्परिधयुस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पुशुम् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

सप्ता"स्यासन् परिध"यस्
त्रिः "सप्त" समि"धः कृता:"
देवा" य"द् यज्ञं" तन्वाना"
अ"बधन् पु"रुषम् पशु"म्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

aukşan ← √ukş- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

barhíši ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

prá ← prá (invariable)
{}

tám ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

agratás ← agratás (invariable)
{}

jātám ← √janí- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ayajanta ← √yaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devāḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

téna ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:INS, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

īśayah ← īśi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyāḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ पद-पाठः

सुप्त । अ॒स्यु । आ॒सन् । पुरिऽध्यः । त्रिः । सुप्त । सुमऽइधः । कृताः ।
देवा॒ः । यत् । युज्म् । तुन्वाना॒ः । अब्धन् । पुरुषम् । पुशुम् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tam* ← *tam* ← *tad*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; *tad* [word]; dative; once; same.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “*yajña*; religious ceremony; Vishnu; *yajña* [word]; *Yajña*; Shiva.”

- *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- “*Barhis*; *barhis* [word].”

- *praukṣan* ← *prokṣ* ← √*ukṣ*
- [verb], plural, Imperfect
- “butcher; consecrate; sprinkle.”

- *puruṣam* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; pumvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *jātam* ← *jan*
- [verb noun], accusative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *agrataḥ* ← *agratas*
- [adverb]
- “ahead; first; agratas [word]; earlier.”

- *tena* ← *tad*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “sacrifice; worship; worship.”

- *sādhyā* ← *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Sādhya.”

- *rṣayaś* ← *rṣayah* ← *rṣi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Rṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

▼ रङ्गनाथः

तम्- अमुम्। यज्ञम्- विष्णुमात्मानम्। अग्रतः जातम्- अस्मिन् पुरे पूर्वजम्। पुरुषम्- अन्तर्यामिणम्। बर्हिषि- चित्तासने। बर्हिःशब्दोन्तरिक्षनामसु पठितः। प्रौक्षन्- संस्कृतवन्तः। तेन- अनेन पुरुषाख्येन हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। साध्या ऋषयश्च ये- सिद्धानि दर्शनानि च। अयजन्त- विष्णुमेव उपासञ्चक्रिरे। शारीरिकेण त्रिपाद्विभूतिं विष्णुं पूजां कुर्वन्तीति भावः॥७॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवामायते-- न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहितः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेऽध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति ते पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबधन् विराटपुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

▼ भृगुभास्कर-टीका

7अथ अस्य यज्ञस्य सप्त पदार्थश्च छन्दांसि परिधय आसन् छन्दांस्येव परिधित्वेन अबुध्यन् । तत्र त्रय औत्तरवेदिकाः परिधयस्त्रयस्तान्त्रिका आदित्यसप्तम इति । 'आदित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' इति परिधित्वमादित्यस्य । अथास्य यज्ञस्य त्रिसप्त एकविंशतिपदार्थाः समिधः कृताः 'द्वादश मासाः पञ्चर्त्वः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः' इति इध्मत्वेन एते कल्पिता इति । एवम् इधमावयवानाम् एकविंशतेर्दरूपाणां सम्पादनेन इध्मनिरूपणं कृतम् । पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिनिरूपणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । एवं प्राजापत्यं सङ्कल्पयित्वा तत्फलं प्रपञ्चसृष्टिमाह - देवा इति । देवाः प्राणाः प्राजापत्या यज्ञं सङ्कल्पात्मकं तन्वाना यद् यदा पुरुषं प्रजापतिं पशुम् अबधन् मनसा पशुत्वेन सङ्कल्पितवन्तः नियोजनमिव कृतवन्तः ॥

▼ Wilson

English translation:

"Seven were the enclosures of the sacrifice, thrice seven logs of fuel were prepared, when the gods, celebrating the rite, bound **Puruṣa** as the victim."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Seven enclosures: sapta paridhayaḥ = seven metres, ga-yatrīetc., and also as meaning the shallow trenches, three of which were dug round the Āhavanīya fireplace, threeround the northern altar, and the seven ideally dug round the sun to keep off evil spirits. paridhayaḥ = moats; or, the seven oceans; thrice seven pieces of fuel = twelve months of the year, the five seasons, the **three worlds** and the sun; or the three classes of seven metres eaach: **Taittirīya Saṃhitā** 5.1.10.3

▼ Jamison Brereton

Its enclosing sticks were seven; the kindling sticks were made three times seven, when the gods, extending the sacrifice, bound the Man as the (sacrificial) animal.

▼ Griffith

Seven fencing-sticks had he, thrice seven layers of fuel were prepared,
When the Gods, offering sacrifice, bound, as their victim, Purusa.

▼ Geldner

Ihn besprengten, weihten sie als Opfer auf dem Barhis, den am Anfang geborenen Purusa. Diesen brachten die Götter, die Sadhya's und die Rishi's sich zum Opfer.

▼ Grassmann

Diesen zuerst geborenen Urmenschen benetzten sie als ihr Opfer auf der heiligen Streu; durch ihn opferten die Götter die Sādhja's [die zu gewinnenden] und die Rischi's.

▼ Elizarenkova

Его как жертву кропили на жертвенной соломе,
Пурушу, рожденного в начале.
Его принесли себе в жертву боги
И (те,) что садхья и риши.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः:
- नारायणः:
- निचृदनुष्टप्
- गान्धारः:

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा:- (अग्रतः-जातम्)पूर्व से प्रसिद्ध (तं यज्ञं पुरुषम्) उस यजनीय सङ्गमनीय परमात्मा को (बर्हिषि-प्र औक्षन)हृदयाकाश में आर्द्धभावना से सींचते हैं, प्रसन्न करते हैं (च) और (तेन) उस परमात्मा द्वारा अर्थात् उसे लक्षित कर (देवाः) अन्य विद्वान् (ये) जो (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायण मन्त्रद्रष्टा जन (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ करते हैं ॥७॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा:- परमात्मा पूर्व से प्रसिद्ध वर्तमान है, उस समागम के योग्य को साधनापरायण ऋषिजन हृदयाकाश में आर्द्धभावनाओं, श्रद्धा प्रेम भरी स्तुतियों द्वारा प्रसन्न करते हैं, तो उनके अन्दर वह साक्षात् होकर कल्याण का निमित्त बनता है ॥७॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा:- (अग्रतः-जातं तं यज्ञं पुरुषम्) पूर्वतः प्रसिद्धं तं यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं (बर्हिषि-प्र औक्षन) हृदयाकाशे-“बर्हिः-अन्तरिक्षनाम्” [निर्घ० १।३] आर्द्धभावनाभिः सिञ्चन्ति-प्रसादयन्ति (च) तथा (तेन) पुरुषेण परमात्मना-तं लक्षयित्वा (देवाः) अन्यविद्वांसः (ये) ये खलु (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायणाः-मन्त्रद्रष्टारः (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञं कृतवन्तः ॥७॥

08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप्⑥

तं यज्ञं (~तत्साधनभूतं पश्य) बर्हिःषि प्रौक्षन् ।
पुरुषं जातम् अग्रतः ।
तेन (वक्ष्यमाणा) देवा अयजन्त -
(अविशिष्टा नानापात्रेषु पश्यत्) साध्या ऋषयश्च ये । ८

तं युजं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमंगृतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः:
- ऋषिः - नारायणः:
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तं यज्ञम् बर्हिःषि प्रौक्षन् ।
पुरुषं जातम् अग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त -
साध्या ऋषयश्च ये ॥

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñāt ← yajñá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

pṛṣadājyám ← pṛṣadājyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

sámbhṛtam ← √bhṛ- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

cakre ← √kṛ- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

paśūn ← paśú- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

tān ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāyavyān ← vāyavyà- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

āraṇyān ← āraṇyá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)
{}

grāmyāḥ ← grāmyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ पद-पाठः

तम् । युज्म् । ब्रह्मिं । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । ज्ञातम् । अग्नतः ।
तेन । द्वेवा: । अयुजुन्तु । सुध्या: । ऋषयः । च । ये ॥

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

-
- *yajñāt* ← *yajñā*
 - [noun], ablative, singular, masculine
 - "yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva."

-
- *sarvahutah* ← *sarva*
 - [noun]
 - "all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāmnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall."

-
- *sarvahutah* ← *hutah* ← *hu*
 - [verb noun], nominative, singular
 - "sacrifice; offer; pour; worship."

-
- *sambhṛtam* ← *sambhṛ* ← *vbhṛ*
 - [verb noun], nominative, singular
 - "gather; collect; fill; mix; fill into; produce."

-
- *pṛṣadājyam* ← *pṛṣadājya*
 - [noun], nominative, singular, neuter

-
- *paśūn* ← *paśu*
 - [noun], accusative, plural, masculine
 - "domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat."

-
- *tāṁś* ← *tān* ← *tad*
 - [noun], accusative, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

-
- *cakre* ← *kṛ*
 - [verb], singular, Perfect indicative
 - "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

-
- *vāyavyān* ← *vāyavya*
 - [noun], accusative, plural, masculine

- "aerial; air(a)."

- *āraṇyān* ← *āraṇya*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "sylvan; wild; wild."

- *grāmyāś* ← *grāmyāḥ* ← *grāmya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "domestic; cultivated; tame; sexual; rural; coarse; coarse."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; *yat* [pronoun]."

▼ रङ्गनाथः

तस्मात् सर्वहुतः- सर्वात्मकपुरुषहव्यात्मकात्। यज्ञात्- उपासनातः। पृषदाज्यम्। संभूतम्- सम्पादितम्। तान्। वायव्यान्- प्राणिनः। आरण्यान् ग्राम्यांश्च ये पशून्- वन्यग्राम्यमृगान्। चक्रे- उत्पादितवान्॥८॥

▼ सायण-भाष्यम्

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बहिर्षि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह। अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति। तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त्। मानसयां निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवा इत्यत्राह। साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति। ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः॥

▼ विश्वास-टिप्पनी

अयजन्त इत्यत्र - अकार उदात्तः तैत्तिरीये - 'चवायोगे प्रथमा'।

▼ भट्टभास्कर-टीका

८तदानीमेव पुरुषं प्रजापतिम् अग्रे सर्वविकाराणां मुखे बन्धनानन्तरं पुरुषं जातं विराट्सञ्जकं पुरुषरूपेण जातं यज्ञं यज्ञसाधनम्। करणे नज्प्रत्ययः। बहिर्षि यज्ञे यज्ञार्थं प्रौक्षन् प्रोक्षणमिव मनसा कृतवन्तः। कथमन्यो नियुज्यते अन्यः प्रोक्षयते इति चेन्न, अभेदात्। अथ तेन विराजा पुरुषेण देवाः प्राणा अयजन्त यज्ञो वर्तत इति मनसा सङ्कल्पमकुर्वत। केचिदाहुः - अग्रतो जातं यज्ञं यज्ञात्मानं पुरुषं यज्ञे पशुत्वेन प्रौक्षन् इति। यथोक्तं - 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति। साध्याश्च ऋषयश्च द्विप्रकारा अपि देवा अयजन्त। 'चवायोगे प्रथमा' इति निघाताभावः (तैत्तिरीये)।

साध्यनन्तीति साध्याः प्राणाः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि 'अचो यत्' इति ष्यन्ताद्यत्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण यत उदात्तत्वम्। ऋषयः द्रष्टार इन्द्रियाणि द्वयेऽपि देवनशीलः देवा इत्युच्यन्ते॥

▼ Wilson

English translation:

"They immolated as the victim upon the sacred grass - **Puruṣa**, born before (creation); with him the deities who were **Sādhyas** and those who were Ṛsis sacrificed."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

Sādhyā = competent to create, i.e., Prajāpati and the rest

▼ Jamison Brereton

On the ritual grass they consecrated that sacrifice, the Man, born at the beginning.
With him the gods sacrificed, (also) the Sādhyas and those who
were seers.

▼ Griffith

They balméd as victim on the grass Purusa born in earliest time.
With him the Deities and all Sadhyas and Rsis sacrificed.

▼ Geldner

Aus diesem vollständig geopferten Opfer wurde das Opferschmalz gewonnen. Das machte er zu den
in der Luft, im Wald und im Dorfe lebenden Tieren.

▼ Grassmann

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer sammelte sich das triefende Opferschmalz; er schuf die
Thiere der Luft, der Wälder und der Dörfer [die Hausthiere].

▼ Elizarenkova

Из этой жертвы, полностью принесенной
Было собрано крапчатое жертвенное масло.
Он сделал из него животных, обитающих в воздухе,
В лесу и (тех,) что в деревне.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- विराङ्गनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) उस जिसमें सब जगत् प्रलय में हुत अर्थात् लीन हो जाता है या सबके द्वारा हृयमान ग्रहण करने योग्य परमात्मा है, उस यजनीय से (पृष्ठदाज्यम्) अन्न रस (सम्भृतम्) सम्यक् निष्पत्र होता है, तथा (तान्) उन (पशून्) पशुओं को (वायव्यान्) पक्षियों को (चक्रे) उत्पन्न करता है (च) और (ये-आरण्या: ग्राम्या:) जो जङ्गल के और ग्राम के पशु-पक्षी हैं, उन सबको उत्पन्न करता है ॥८॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा के अन्दर यह सारा जगत् प्रलयकाल में लीन हो जाता है तथा जो सबके द्वारा उपासना करने योग्य है, वह ऐसा परमात्मा अन्न रसमयी ओषधियों को उत्पन्न करता है तथा जङ्गल और नगर के पशु-पक्षियों को उत्पन्न करता है, मानने योग्य है ॥८॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् सर्व यस्मिन् हुतं भवति यद्वा सर्वैर्हृयमानो गृह्यमाणः पुरुषः परमात्मा तस्मात् यजनीयात् (पृष्ठदाज्यं सम्भृतम्) अन्नमदनीयमोषधिवनस्पत्यादिकम् “अन्नं हि पृष्ठदाज्यम्” [श० ९।८।४।८] “रस आज्यम्” [श० ३।७।१।१३] निष्पत्रं (तान् पशून् वायव्यान् चक्रे) तान् पशून् गवादीन् तथा पक्षिणश्च स परमात्मा जनयामास (च) तथा (ये-आरण्या:-ग्राम्या:) ये वन्या ग्राम्या: पशुपक्षिणः सन्ति तान् सर्वान् जनयाज्यकार ॥८॥

०९ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भूतम् - अनुष्टुप्⑥

त "स्माद् यज्ञा" त् सर्वहुतः ।

(पशुनिमण्याय तज्-जातकर्मणे वापि) संभूतं (हविश्शेषं घनीभवद् दधिमिश्रं वा) पृष्ठद् (=बिन्दु) आज्यम् ।

पशूं स्तौं श् (सूच्यमानान्) चक्रे - वायव्या"न् ।

आरण्या"न् ग्राम्याँश् च ये" । ९

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भूतं पृष्ठदाज्यम् ।

पुशून्तोऽश्चक्रे वायुव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त "स्माद् यज्ञा" त् सर्वहुतः ।

संभूतम् पृष्ठदाज्यम् ।

पशूं न् तांश् चक्रे वायव्या न् ।

आरण्या"न् ग्राम्याँश् च ये"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380);; repeated line

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

sarvahútah ← sarvahúta- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmat ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñát ← yajñá- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

jajñire ← √janí- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

ícaḥ ← íc- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:PL}

sámāni ← sáman- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

chándāṁsi ← chándas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

jajñire ← √janī- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāyata ← √janī- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

yájuḥ ← yájus- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

तस्मांत् । युज्ञात् । सुर्वङ्गहुतः । सम्भृतम् । पृष्ठतङ्गाज्यम् ।
पृश्नून् । तान् । चुक्रे । वायुव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । चु । ये ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñāt* ← *yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *sarvahuta* ← *sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāmnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvahuta* ← *hutah* ← *hu*
- [verb noun], nominative, singular
- “sacrifice; offer; pour; worship.”

- *ṛcaḥ* ← *rc*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “Rig-Veda; Mantra; verse; ṛc [word]; ṛc.”

- *sāmāni* ← *sāman*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Sāman; Sama-Veda; song; sāman [word]; hymn.”

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *chandāmsi* ← *chandas*
- [noun], nominative, plural, neuter
- "Veda; meter; chandas [word]; hymn; meter; meter."

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *yajus* ← *yajuh* ← *yajus*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "Yajur-Veda; Yajus; prayer."

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

▼ ASR प्रतिपदार्थः

सर्वहृतः - ब्रह्मणः, तस्मात्-यज्ञात् - पुरुषात् यागात्, पृष्ठदाज्यं - दधिमिश्रं आज्यं (जगत्कारणं वीर्य), संभृतम् - संपादितं भवति, वायव्यान् - सः ब्रह्मा अन्तरिक्षचरान् पक्षीन्, आरण्यान् - सिंहादीन्, ये च ग्राम्याः, ग्रामेषु ये गवादयः सन्ति, तान् पशून्, - तादृशान् पशूनपि, चक्रे - ससर्ज ॥

▼ ASR तात्पर्यम्

सर्व जहोतीति - सर्वहृत तस्मात् सर्व भगवते समर्पितवतः ब्रह्मणः इत्यर्थः । तस्मात् एतादृशात् चतुर्मुखात् यज्ञात् यजनीयात् पृष्ठदाज्यं दधिसंयुक्तमाज्यं दधिमिश्रम् आज्यस्थानीयं विचित्ररूपं सृज्यवस्तु जननहेतुभूतं वस्तु संभृतम् - उत्पन्नं भवति । 'सृज्यप्राणिजनन-हेतुभूतं विचित्रवर्णवीर्यं पृष्ठदाज्यं भवति' इति योगरत्ने उक्तम् । अथ ब्रह्मा वायुमार्गसंचरणशीलान् पक्षिरूपान् पशून् ससर्ज । अरण्येभवान् मृगादीन् ग्रामे भवाः ताज्च चक्रेत्यर्थः ॥

- १. पृष्ठदाज्य-शब्दार्थ विवृणोति श्रुत्यन्तरे -

ओषध्यः पशवो वृक्षाः
वीरुदाज्यं पयोदधि ।
हविर्भूमिर्दिशश्रद्धा
कालश्वेतानि द्वादश ॥
(म.भा.शा.प.२६०-१६)

अन्नं हि पृष्ठदाज्यम् प्राणो हि पृष्ठदाज्यम् (श.ब्रा.३-८-४-८)

ग्राम्याऽरण्यादि पशुभेदान् वर्ण्यते -

गौरजः पुरुषो मेषश
चाश्वातरगद्भाः ।
एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः
आरण्यांश्च निबोध मे ॥
(वि.पु.१-५-५१)
श्वापदा द्विखरा हस्ति
वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः
सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥
(वि.पु.१-५-५२)

ऋगादि वेदानां सृष्टिर् अनुवर्ण्यते श्रुतिस्मृतिषु -

'ऋचः सामानि छन्दांसि
पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज् जज्ञिरे सर्वे
दिवि देवा दिवि श्रिताः ।'
(अथर्व.११-७-२४)

वेदानां गायत्र्यादिछन्दोन्वितत्वात् पुनश्छन्दांसीति पदं चतुर्थस्याथर्वेदस्योत्पत्तिं ज्ञापयतीत्यवधेयम् । (ऋ.भा.भू.)

सर्वेषां तु स नामानि
कर्मणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ
पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥
(म.स्मृ.१-२१)

अग्निवायु-रविभ्यस् तु
त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थम्
ऋग्यजुः सामलक्षणम् ॥
(म.स्मृ.१-२३)

▼ रङ्गनाथः

तस्मात् सर्वहुतः- पुरुषहव्यभूतात् यज्ञात् ऋचः सामानि। जज्ञिरे। तस्मात् छन्दांसि- गायत्र्यादिछन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात् यजुः। अजायत ॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

सर्वहुतः: । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हृयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृष्ठदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येवामादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्रह्मणे समान्नायते--वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्या: खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति ' (तै. ब्रा. ३. २. १. ३) इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

9एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हृयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप् । सम्भूतं समुत्पन्नं पृष्ठदाज्यं पृष्ठद् विचित्रम् आज्यं पश्वादिभावेन पानीयं पृष्ठदाज्यम् अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः । पशव्य आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्यैके ।

अथ तत्पृष्ठदाज्यं पशुंश्वक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः, वायव्यान् वायुदेवत्यान् वायव्यग्रहणं तिर्यगर्थं तद्देवत्यत्वात्तेषाम् । ये आरण्या ये च ग्राम्यास्तान् सर्वांश्वक्रे । उक्ताश्व ते पूर्वस्मिन्ननुवाके॥

▼ उक्तः

यथा अग्निष्टोमाख्यात्, तस्माद् यज्ञात् सर्वहृतः संभृतं पृष्ठदाज्यम् - तेन वायव्यान् पशून् - आरण्या ग्राम्याश्व ये तान् कृतवन्तः । एवम् आत्म-यज्ञात् सर्वहृतात् पूरितात्, उत्पन्ने योगिनः सर्वान् पशून् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत् पश्यन्ति । पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

▼ मध्यः

सर्वं हृयते यस्मिन् स सर्वहृत् । तस्मात् पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृष्ठदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दध्याज्यादिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान् वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् । 'अन्तरिक्षदेवत्या: खलु वै पशवः' इति श्रुतेः । अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् । ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः । ये च ग्रामभवा गवाश्वादयः तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

▼ भृत्यास्त्रकर्त्ता

एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ तस्माद्यज्ञात् सर्वहृतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हृयते अस्मिन्निति सर्वहृत् । अधिकरणे क्विप् ।

सम्भृतं समुत्पन्नं पृष्ठदाज्यं पृष्ठत् विचित्रं आज्यं

पश्यादिभावेन पानीयं पृष्ठदाज्यं अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः ।

पश्यव्यः आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके ।

अथ तत् पृष्ठदाज्यं पशूंश्च चक्रे प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः, वायव्यान् वायुदेवत्यान् - वायव्य-ग्रहणं तिर्यगर्थं तद्देवत्यत्वात् तेषाम् । ये आरण्याः ये च ग्राम्यास्तान् सर्वांश्च चक्रे ॥ ९ ॥

▼ रक्तरामानुजः

प्रकृतम् अनुसरामः - तस्माद्यज्ञात् सर्वहृत इति ।

सर्वं जुहोति त्यजतीति - अङ्गयागो न भवतीति गार्यायिणा: - सर्वहृत् पशुः । सर्वहृतो यज्ञाख्यात् ब्रह्मणः पृष्ठदाज्यं संभृतम् अभूत् । पृष्ठदाज्यं याज्ञिका दधिमिश्राज्यं प्रचक्षते । अत्र तु सृज्य-प्राणि-जनन-हेतुभूतं वीर्यं पृष्ठदाज्यं भवतीति प्रोच्यते । तद्यथा चित्ररूपं भवति, एवमेव पशूर् नीलादि विचित्रभूतं वस्तु जातं भूतमित्यर्थः ।

पशूंश्च ताँश्वक्रे वायव्यान् । वायुशब्देन वायुमताऽन्तरिक्षण गतिर् लक्ष्यते । वायव्यान् पशून् पुरुषश्च चक्रे ससर्ज । आरण्यान् व्याघ्रादीन् । आरण्यशब्दः पशुविशेषणम् । ग्राम्यशब्दश्च । ग्राम्याश्व ये पशवः मार्जारादयः, वराहादयो वा, तान् चक्रे; वायव्या ये आरण्याः, तानपि चक्रे ॥ ९ ॥

▼ शौनक-संहिता-भाष्यम्

सर्वहृतस्तस्माद् यज्ञात् - यज्ञात् अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् संभृतम् संपादितं यत् किंचिद् द्रव्यजातं तत् पृष्ठदाज्यम् । दधिमिश्रम् आज्यं पृष्ठदाज्यम् इत्युच्यते । तद् आसीत् ।

अथ तत् पृष्ठदाज्यम् कर्म ते देवाः साध्यनामकाः वायव्यान् वायुदेवत्यान् आरण्यान् अरण्योद्भवान् द्वि-खुर--श्वापद-पक्षि-सरीसृप-हस्ति-मर्कट-नादेयाख्यान् सप्त-सख्याकान् एवम्-आदिकान् अन्यान् आरण्यान् पशूंश्च चक्रे चक्रिरे । 'तिडो तिडो भवन्ति' (पा.सू.) इति झास्य तादेशः ।

ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोऽश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्टा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्व ये सन्ति तान् पशूंश्वक्रिरे । अरण्ये भवाः आरण्याः । 'तत्र भवः' (पा.सू.४-३-५३) इति अण् प्रत्ययः । 'ग्रामाद् यखो' (पा.सू.४-२-९४) इति ग्रामशब्दात् शैषिको यज् प्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः ।

पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामन्ति । 'वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्या: खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परिददाति' इति (तै.ब्रा.३-२-१-४) । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित् ।

अध्यात्मपक्षे - सर्वहृतस्तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् संभृतम् समुत्पन्नं पृष्ठदाज्यं - पृष्ठत् = विचित्रं, बिन्दुमद् आज्यम् ।

अथ तत् पृष्ठदाज्यम् कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्व द्विविधान् पशूंश्वक्रे प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः ।

तत्रैव अर्थान्तरम् । पृष्ठदाज्यम् दधिमिश्रम् आज्यं संभृतम् संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् पशूंश्वक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिर् एवेति ॥ १४ ॥

▼ Wilson

English translation:

"From that victim, in whom the universal oblation was offered, the mixture of curds and butter was produced, (then) he made those animals over whom **Vāyu** presides, those that are wild, and those that are tame."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Vāyu: vāyuvyan: Taittirīya Brāhmaṇa 3.2.1.3; or, who are governed by instrumental nct

▼ Jamison Brereton

From that sacrifice, when it was offered in full, the clotted-butter mixture was collected. It [=the sacrifice] was made into the animals: those of the air (and both) those that belong to the wilderness and those that belong to the village.

▼ Griffith

From that great general sacrifice the dripping fat was gathered up.
He formed the creatures of-the air, and animals both wild and tame.

▼ Geldner

Aus diesem vollständig geopferten Opfer entstanden die Verse und Sangesweisen, aus ihm entstanden die Metren, aus ihm entstand der Opferspruch.

▼ Grassmann

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer entsprangen die Hymnen [des Rig-Veda ācas], die Gesänge [des Sāma-Veda sāmāni], aus ihm entsprangen die Zauberlieder [chāndānsi siehe oben], aus ihm die Opfersprüche [des Jadschur-Veda yájus].

▼ Elizarenkova

Из этой жертвы, полностью принесенной,
Гимны и напевы родились,
Стихотворные размеры родились из нее,
Ритуальная формула из нее родилась.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) उस सर्वहुतसङ्गमनीय परमात्मा से (ऋचः सामानि जज्ञिरे) ऋग्वेद के मन्त्र सामवेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात् छन्दांसि जज्ञिरे) उसी से अथर्ववेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात्-यजुः अजायत) उस परमात्मा से यजुर्वेद उत्पन्न हुआ ॥९॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा ने ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद उत्पन्न किये हैं ॥९॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् पूर्वोक्तात् सर्वहुतः सङ्गमनीयात् परमात्मनः (ऋचः सामानि-जज्ञिरे) ऋग्वेदमन्त्राः- सामवेदमन्त्राः-उत्पन्नाः-प्रादुर्भूताः। (तस्मात्-छन्दांसि जज्ञिरे) तस्मादेव-अथर्ववेदमन्त्राः प्रादुर्भूताः “यदिदं किञ्च ऋचो यजूंषि सामानि-छन्दांसि [बृह० १२।५] (तस्मात्-यजुः-अजायत) तस्मात् परमात्मनो यजुर्वेदः प्रादुर्भूतः ॥९॥

10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्⑥

त "स्माद् यज्ञा" त् सर्वहुत
 ऋचः सा"मानि जज्ञिरे
 छ"न्दांसि जज्ञिरे त"स्माद्
 य"जुस् त"स्माद् अजायत तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्माद्यजायत ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः:
- ऋषिः - नारायणः:
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त "स्माद् यज्ञा" त् सर्वहुत
 ऋचः सा"मानि जज्ञिरे
 छ"न्दांसि जज्ञिरे त"स्माद्
 य"जुस् त"स्माद् अजायत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)
 popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyanta ← √janⁱ- (root)
 {number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

ásvāḥi ← ásva- (nominal stem)
 {case:NOM, gender:M, number:PL}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
 {case:ABL, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
 {}

ké ← ká- (pronoun)
 {case:NOM, gender:M, number:PL}

ubhayādataḥ ← ubhayādant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

gāvah ← gáv- ~ gó- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ha ← ha (invariable)
{}

jajñire ← √janī- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāváyah ← ajāví- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

jātāḥ ← √janī- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

तस्मात् । युज्ञात् । सुर्वङ्गुतः । ऋचः । सामानि । जुञ्जिरे ।
छन्दांसि । जुञ्जिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अुज्यायुत् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; *tad* [word]; dative; once; same.”

- *aśvā* ← *aśvāḥ* ← *aśva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “horse; *aśva* [word]; Aśva; stallion.”

- *ajāyanta* ← *jan*
- [verb], plural, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; *yat* [pronoun].”

- *ke* ← *ka*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "what; who; ka [pronoun]."
-

- *cobhayādataḥ* ← *ca*
 - [adverb]
 - "and; besides; then; now; even."
-

- *cobhayādataḥ* ← *ubhaya*
 - [noun]
 - "both(a)."
-

- *cobhayādataḥ* ← *adataḥ* ← *ad*
 - [verb noun], nominative, plural
 - "eat; devour."
-

- *gāvo* ← *gāvah* ← *go*
 - [noun], nominative, plural
 - "cow; cattle; go [word]; Earth; bull; floor; milk; beam; sunbeam; leather; hide; horn; language; bowstring; earth; ox; Svarga."
-

- *ha*
 - [adverb]
 - "indeed; ha [word]."
-

- *jajñire* ← *jan*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."
-

- *tasmāt* ← *tad*
 - [noun], ablative, singular, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *tasmāj* ← *tasmāt* ← *tad*
 - [noun], ablative, singular, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *jātā* ← *jātāḥ* ← *jan*
 - [verb noun], nominative, plural
 - "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."
-

- *ajāvayah* ← *aja*
- [noun], masculine
- "goat; Vishnu; Brahma; Shiva; Aja; aja [word]; Aja; aj; Ocimum gratissimum; Puruṣa."

- *ajāvayah* ← *avayah* ← *avi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "sheep; avi [word]; menstruating woman; ewe."

▼ रङ्गनाथः

तस्मात्। अश्वा:- तुरगः। अजायन्त- जाताः। ये के च। उभयादतः- उभयपंक्तिदन्तयुक्ता मृगा जाताः। तस्मात्। गावः- धेनवः। ह। जज्ञिरे- जाताः। तस्मात्। अजायवः। जाताः- उत्पन्नाः॥१०॥

▼ सायण-भाष्यम्

सर्वहुतः: तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः। तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

10 अथ तत् तस्मात् तादृशाद् यज्ञाद् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि च सर्वाण्यू ऋगादिमया वेदा जज्ञिरे। यजुश्च तस्मादजायत। जातावेकवचनम् ॥

▼ उवटः

तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितात् यथा ऋचः सामानि यजूषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च। एवम् आत्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानात् अधिष्ठितानि भवन्ति। एवं येन परमात्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धा(?) सर्वं वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ॥ ७ ॥

▼ मध्वः

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि। छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरपि अजायत। ऋग्यजुः सामभिश्छन्दोभिश्व विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ तत् तस्मात् तादृशात् यज्ञात् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि च सर्वाणि ऋगादिमया वेदाः जज्ञिरे। यजुश्च च तस्मादजायत। जातावेकवचनम् ॥ १० ॥

▼ शौनक-संहिता-भाष्यम्

सर्वहुतः: । 'सुपां सुलुक' (पा.सू.७-१-३९) इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः। सर्वहुतात्। आश्वमेधिकोऽश्वः सर्वहुतः। पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम्। यद्वा सर्वः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद् ऋचः पादबद्धा मन्त्राः सामानि गीत्यात्मकानि जज्ञिरे।

तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः। जसो लुक्। छन्दांसि। ह-शब्दश् चार्थे। छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे। तस्मादेव पुरुषाद् यजुः प्रश्लिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत।

ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम्। 'तचोदकेषु मन्त्राख्या' (जै.सू.२-१-३२)। 'तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (जै.सू.२-१-३५)। 'गीतिषु सामाख्या' (जै.सू.२-१-३६)। 'शेषे यजुःशब्दः' (जै.सू.२-१-३७) इति।

अध्यात्मपक्षे सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हृयते इस्मिन्निति सोऽयं सर्वहुत् तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात्। शिष्टं समानम् ॥ १३ ॥

▼ Wilson

English translation:

"From that victim, in whom the universal oblation was offered, the *rccas* and *sāmans* were produced; from him the metres were born; from him the *yajus*. was born."

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

Tasmād yajñāt = from that simple portionsurnamed the universal sacrifice, sarvahūtaḥ, meaning Puruṣa as the world;

Yajñā = yajñasādhana, the material of sacrifice, i.e., the victim. Puruṣa is the spiritual cause and effect of material creation; it is from him, not from the ideal or real sacrifice, that all things originate\

▼ Jamison Brereton

From this sacrifice, when it was offered in full, the verses and chants were born.
Meters were born from it. The sacrificial formula—from it that was born.

▼ Griffith

From that great general sacrifice Rcas and Sama-hymns were born:
Therefrom were spells and charms produced; the Yajus had its birth from it.

▼ Geldner

Aus ihm entstanden die Rosse und alle Tiere mit doppelter Zahnreihe, aus ihm entstanden die Rinder,
aus ihm sind die Ziegen und Schafe entstanden.

▼ Grassmann

Aus ihm entsprangen die Rosse und alle mit zwei Zahnreihen versehenen Thiere; aus ihm entsprangen
die Rinder, aus ihm die Ziegen und Schafe.

▼ Elizarenkova

Из нее кони родились
И все те (животные), у которых два ряда зубов,
Быки родились из нее,
Из нее родились козы и овцы.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचूदनुष्टुप्
- गान्धारः

11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप्⑥

त "स्माद् अ"श्वा अजायन्त ।
ये" के" चोभया"दतः (दन्तावलिद्या:) ।
गा"वो ह जज्ञिरे त"स्मात् ।
त"स्माज् जाता" अजाव"यः । ११

तस्मादश्वा अजायन्तु ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्समाज्जुता अंजावयः ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः

- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

तं स्माद् अश्वा अजायन्त
ये के च उभया दतः
गा वो ह जज्ञिरे तं स्मात्
तं स्माज् जाता अजावयः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ádadhuḥ ← √dhā- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ví ← ví (invariable)
{}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √kjp- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

katidhá ← katidhá (invariable)
{}

ví ← ví (invariable)
{}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

bāhú ← bāhú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kím ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

pádau ← pád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

ucyete ← √vac- (root)
{number:DU, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:PASS}

ūrú ← ūrú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

▼ पद-पाठः

तस्मात् । अश्वा॑ः । अुज्युन्तु॒ । ये॑ । के॑ । चु॑ । उभ्यादंतः॑ ।
गावः॑ । हु॑ । जुश्निरे॑ । तस्मात्॑ । तस्मात्॑ । ज्ञाता॑ः । अुज्यावय॑ः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *puruṣam* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; pumvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *adadhuh* ← *dhā*
- [verb], plural, Imperfect
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

- *katidhā*
- [adverb]

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *akalpayan* ← *kalpay* ← √*k p*
- [verb], plural, Imperfect
- “prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat.”

- *mukham* ← *mukham* ← *mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefield; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *kim* ← *ka*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “what; who; ka [pronoun].”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *bāhū* ← *bāhu*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “arm; bāhu [word]; elbow; forefoot.”

- *kā* ← *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *ūrū* ← *ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “thigh; ūru [word]; ūru; shank.”

- *pādā* ← *pādau* ← *pāda*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *ucyete* ← *vac*
- [verb], dual, Indikativ Pr | s. Passiv
- “say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate.”

▼ रङ्गनाथः

यत्- यदा। पुरुषम्- विराजमात्मानम्। व्यदधुः- कल्पितवन्तः। तदा। कतिधा- कतिभिः प्रकारैः। व्यक्ल्पयन्- विविधं कल्पितवन्तः। अस्य- एतस्य। मुखम्- वदनम्। किम्। बाहू- करौ। कौ। ऊरू। कौ। पादौ- चरणौ। कावुच्येते॥११॥

▼ सायण-भाष्यम्

तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः। तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्व उभयादतः ऊर्ध्वधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जन्मिरे। किंच तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः॥ १८॥

▼ भृष्टभास्कर-टीका

11पुनश्च पशुसृष्टिं प्रपञ्चयति - तस्मादेवाश्वा अजायन्त। ये के च ये केचिद् उभयादत उभयोः पार्श्वयोर् दन्ता येषां ते गर्दभादयश्च अजायन्त। 'छन्दसि च' इति दत्तभावः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्, नुमभावश्छान्दसः। गावश्च अजाश्व अवयश्च तस्माज्जाताः॥

▼ Wilson

▼ Jamison Brereton

From it horses were born and whatever animals have teeth in both jaws. Cows were born from it. From it were born goats and sheep.

▼ Griffith

From it were horses born, from it all cattle with two rows of teeth:
From it were generated kine, from it the goats and sheep were born.

▼ Geldner

Als sie den Purusa auseinander legten, in wie viele Teile teilten sie ihn? Was ward sein Mund, was seine Arme, was werden seine Schenkel, was seine Füße genannt?

▼ Grassmann

Als sie den Urmenschen umgestalteten, wie vielfach wandelten sie ihn um? Was ward sein Mund? was seine Arme? was seine Schenkel? wie wurden seine Füsse genannt?

▼ Elizarenkova

Когда Пурушу расчленяли,
На сколько частей разделили его?
Что его рот, что руки,
Что бедра, что ноги называются?

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः:
- नारायणः:
- विराङ्गनुष्टुप्
- गान्धारः:

12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्⑥

(देवा:) य"त् (एकपात्) पु"रुषं (पशु) व्यदधुः (बलौ)।
कतिधा" व्यक्लपयन् ?
मु"खं कि"म् अस्य कौ" बाहू" ?
का"व् (←वकारो न शाकले) ऊरु" पा"दाव् उच्येते ? १२

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यक्लपयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरु पादा उच्येते ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

य"त् पु"रुषं वि" अ"दधुः
कतिधा" वि" अकल्पयन्
मु"खं कि"म् अस्य कउ" बाहू"
का" ऊरू" पा"दा उच्येते

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

āśīt ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

brāhmaṇāḥ ← brāhmaṇá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkham ← mukha- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

bāhū ← bāhú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:DU}

kṛtāḥ ← √kṛ- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

rājanyāḥ ← rājanyā- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

ūrū ← ūrū- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:DU}

vaíṣyah ← *vaíṣya-* (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

yát ← *yá-* (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ajāyata ← *√janī-* (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

padbhýām ← *pád-* (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:DU}

śūdráḥ ← *śūdrá-* (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

यत् । पुरुषम् । वि । अदंधुः । कृतिधा । वि । अुक्ल्पुयन् ।
मुखम् । किम् । अुस्यु । कौ । ब्राह्म इतिं । कौ । ऊरु इतिं । पादौ । उच्चेते इतिं ॥

▼ Hellwig Grammar

- *brāhmaṇo* ← *brāhmaṇah* ← *brāhmaṇa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Brahmin; Brahmin; brāhmaṇa [word]; Brahma."

- *'sya* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); here."

- *mukham* ← *mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefield; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end."

- *āśīd* ← *āśīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *bāhū* ← *bāhuḥ* ← *bāhu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "arm; bāhu [word]; elbow; forefoot."

- *rājanyah* ← *rājanya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "Kshatriya; rājanya [word]."

- *kṛtaḥ* ← *kr*

- [verb noun], nominative, singular
- "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

-
- *ūrū* ← *ūru*
 - [noun], nominative, dual, masculine
 - "thigh; ūru [word]; ūru; shank."

-
- *tad* ← *tat* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

-
- *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); here."

-
- *yad* ← *yat* ← *yad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "who; which; yat [pronoun]."

-
- *vaiśyah* ← *vaiśya*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Vaisya; Vaisya."

-
- *padbhyaṁ* ← *padbhyaṁ* ← *pad*
 - [noun], ablative, dual, masculine
 - "foot; pad [word]."

-
- *śūdro* ← *śūdraḥ* ← *śūdra*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Shudra; Shudra."

-
- *ajāyata* ← *jan*
 - [verb], singular, Imperfect
 - "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

▼ रङ्गनाथ:

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। ब्राह्मणः- अध्यापको याजकः। मुखम्- वदनम्। आसीत्- अभवत्। मुखेनैवाध्यापनं साध्यम्। राजन्यः- शासको वीरः। बाहू- बाहुत्वेन। कृतः- कल्पितः। भुजपराक्रमेणैव शासनं साध्यम्। तत्- तदानीम्। यत्- यौ। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वैश्यः- वणिक्। ऊरू-

ऊरुपलक्षितमध्यभागः। तेषां मध्यतः सृष्टिं वदति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। तेषां मध्यत्वं मनुष्यसमूहे। तेषामेव बहुत्त्वमपि भूयांसोऽन्येभ्य इति। पदभ्याम्- चरणाभ्याम्। शूद्रः- सेवकः। अजायत- कल्पितः। पादो मूलोपलक्षणः। त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्चेत्यादिषु यथा॥१२॥

▼ सायण-भाष्यम्

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापते: प्राणरूपा देवा: यत् यदा पुरुषं विराङ्गूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत्। कौं बाहू अभूताम् का ऊरु । कौं च पादावच्यते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेष विषयाः प्रश्नाः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

१२यदित्यादि ॥ यदा पुरुषं विराजं व्यदधुः प्राणादयः कल्पितवन्तः, तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैऽविशिष्टं व्यकल्पयन्, कानि चास्य मुखादीन्युच्यन्ते ॥

▼ Wilson

English translation:

"When they immolated Puruṣa, into how many portions did they divide him? What was his mouth called, what his arms, what his thighs, what were his feet called?"

▼ Jamison Brereton

When they apportioned the Man, into how many parts did they arrange him?
What was his mouth? What his two arms? What are said to be his two thighs, his two feet?

▼ Griffith

When they divided Purusa how many portions did they make?
What do they call his mouth, his arms? What do they call his thighs and feet?

▼ Geldner

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine beiden Arme wurden zum Rajanya gemacht, seine beiden Schenkel zum Vaisya, aus seinen Füßen entstand der Sudra.

▼ Grassmann

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine Arme zum Rādschanja, seine Schenkel zum Vaiçja, aus seinen Füßen entsprang der Çūdra.

▼ Elizarenkova

Его рот стал брахманом,
(Его) руки сделались раджанья,
(То,) что бедра его, – это вайшья,
Из ног родился шудра.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

ब्राह्मणोऽस्य मुखम् आसीद्
 बाहूं राजनि॒यः कृतः
 ऊरूं तद्देव यद्विश्यः
 पदभ्या॑ शूद्रो॒ अजायत ब्राह्मणोऽस्य मुखंमासीद्भाहूं राजन्यः कृतः ।
 ऊरूं तदस्य यद्विश्यः पुद्भ्यां शूद्रो अंजायत ॥

▼ अधिनन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

ब्राह्मणोऽस्य मुखम् आसीद्
 बाहूं राजनि॒यः कृतः
 ऊरूं तद्देव यद्विश्यः
 पदभ्या॑ शूद्रो॒ अजायत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

candrámāḥ ← candrámas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

jātāḥ ← √janī- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

mánaśaḥ ← mánas- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √janī- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

cákṣoḥ ← cákṣu- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

súryaḥ ← súrya- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

agníḥ ← agní- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)

{}

ca ← ca (invariable)

{}

índrah ← índra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkhāt ← mukha- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jani- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

prāṇāt ← prāṇā- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

vāyūḥ ← vāyú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

ब्राह्मणः । अस्यु । मुखम् । आसीत् । ब्रह्म इति । राजन्यः । कृतः ।
ऊरु इति । तत् । अस्यु । यत् । वैश्यः । पुत्रभ्याम् । शूद्रः । अजायतु ॥

▼ Hellwig Grammar

- *candramā* ← *candramāḥ* ← *candramas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “moon; Candra; candramas.”

- *manaso* ← *manasaḥ* ← *manas*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mind; Manas; purpose; idea; attention; heart; decision; manas [word]; manas [indecl.]; spirit; temper; intelligence.”

- *jātaś* ← *jātaḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *cakṣoh* ← *cakṣu*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “eye.”

- *sūryo* ← *sūryah* ← *sūrya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “sun; Surya; sūrya [word]; right nostril; twelve; Calotropis gigantea Beng.; sūryakānta; sunlight; best.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect

- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- mukhād* ← *mukhāt* ← *mukha*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefield; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- indraś* ← *indrah* ← *indra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Indra; leader; best; king; first; head; self; indra [word]; Indra; sapphire; fourteen; guru.”

- cāgniś* ← *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- cāgniś* ← *agnih* ← *agni*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”

- ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- prāṇād* ← *prāṇāt* ← *prāṇa*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “life; prāṇa (coll.); breath; breath; prāṇa (indiv.); inhalation; Prāṇa; might; myrrh; energy; survival.”

- vāyur* ← *vāyuḥ* ← *vāyu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “wind; Vayu; vāta; prāṇa (coll.); air; air; fart; breath; northwest; draft; vāyu [word]; Vāyu; Marut.”

- ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

▼ रङ्गनाथः

चन्द्रमा:- चन्द्रः। मनसः:- चित्तात्। जातः:- उत्पन्नः। चक्षोः:- चक्षुषः। सूर्यः। अजायत- उत्पन्नः। मुखात्। इन्द्रः:- वृष्टिबलदेवता। अग्निश्च- पावकश्च। प्राणात्। वायुः- वातः। अजायत- उत्पन्नः॥१३॥

▼ सायण-भाष्यम्

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापते: **ब्राह्मणः** ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः **मुखमासीत्** मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः **बाहू कृतः** बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापते: यत् यौ ऊरु तदूपः **वैश्यः** संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य **पद्भ्यां** पादाभ्यां **शूद्रः** शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः **अजायत** । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. ३. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमान्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥

▼ भृत्यभास्कर-टीका

13-15उत्तरं ब्राह्मणोऽस्येत्यादि ॥ ब्राह्मणादीनां मुखादिभ्य उत्पन्नत्वात् तत्तद्वावेन ते कल्पिताः । 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति दर्शनात् सर्वोऽपि ब्राह्मणादयो मुखादिभ्य उत्पन्ना इति गम्यते ।

▼ Wilson

English translation:

"His mouth became the **Brāhmaṇa**, his arms became the **Rājanya**, his thighs became the **Vaiśya**; the **Śūdra** was born from his feet."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

The Brāhmaṇa was his mouth; the Rājanya was made his arms; that which was the Vaiśya was his thighs; the Śūdra sprang from his feet: Muir, **Sanskrit Texts**, vol. 1, p.9

▼ Jamison Brereton

The brahmin was his mouth. The ruler was made his two arms.
As to his thighs—that is what the freeman was. From his two feet the servant was born.

▼ Griffith

The Brahman was his mouth, of both his arms was the Rajanya made.
His thighs became the Vaisya, from his feet the Sudra was produced.

▼ Geldner

Der Mond ist aus seinem Geist entstanden, die Sonne entstand aus seinem Auge; aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Aushauch entstand der Wind.

▼ Grassmann

Aus seinem Geiste entsprang der Mond, aus seinem Auge die Sonne, aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Athem der Wind.

▼ Elizarenkova

Луна из (его) духа рождена,
Из глаза солнце родилось.
Из уст – Индра и Агни.
Из дыхания родился ветер.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मानि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (मनसः-चन्द्रमा: जातः) समष्टि पुरुष के मननसामर्थ्य से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) उसके ज्योतिर्मर्यस्वरूप से सूर्य उत्पन्न हुआ (मुखात्-इन्द्रः-च अग्निः-च) उसके प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि उत्पन्न हुए (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राण शक्ति से वायु उत्पन्न हुआ ॥१३॥

▼ ब्रह्मानि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा ने अपनी मननशक्ति से चन्द्रमा को उत्पन्न किया, ज्योतिर्मर्यस्वरूप से सूर्य को, प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि को और प्राणन शक्ति से वायु को उत्पन्न किया ॥१३॥

▼ ब्रह्मानि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (मनसः-चन्द्रमा:-जातः) समष्टिपुरुषस्य मननसामर्थ्यचन्द्रमा: जातः (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) तस्य ज्योतिर्मर्यस्वरूपात् सूर्य उत्पन्नः (मुखात्-इन्द्रः-च-अग्निः-च) मुखात् प्रमुखबलात्-खल्विन्द्रो विद्युच्चाग्निश्च जातः (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राणशक्तेवायुरुत्पन्नः ॥१३॥

14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्⑥

चन्द्रं "मा म" नसो जातः" ।
च"क्षोः (=चक्षुषः) सूर्यो अजायत ।
मु"खाद् इ"न्द्रश् च अग्निः"श् च ।
प्राणा"द् वायु"र् अजायत । १४

चुन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः:
- ऋषिः - नारायणः:
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

चन्द्रं "मा म" नसो जातः" श्
च"क्षोः सूर्यो अजायत
मु"खाद् इ"न्द्रश् च अग्निः"श् च
प्राणा"द् वायु"र् अजायत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

antárikṣam ← antárikṣa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

āśīt ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

nábhyaḥ ← nábhi- (nominal stem)

{case:ABL, gender:F, number:SG}

avartata ← √vṛt- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

dyaúḥ ← dyú- ~ div- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

sám ← sám (invariable)

{}

śírṣṇáḥ ← síras- ~ śírṣán- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

bhúmiḥ ← bhúmi- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:SG}

díśah ← díś- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:PL}

padbhyám ← pád- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:DU}

śrótrāt ← śrótra- (nominal stem)

{case:ABL, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √kṛp- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

lokán ← loká- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

táthā ← táthā (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

चुन्द्रमा॑ः । मनसः । ज्ञातः । चक्षो॑ः । सूर्यः । अुजायुत् ।
मुखांत् । इन्द्रः । चु॑ । अुग्निः । चु॑ । प्राणात् । वायुः । अुजायुत् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *nābhyaḥ* ← *nābhyaḥ* ← *nābhi*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “navel; hub; kinship; beginning; origin; umbilical cord; *nābhi* [word]; friendship; center.”

- *āśīd* ← *āśīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *antarikṣam* ← *antarikṣam* ← *antarikṣa*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “sky; atmosphere; air; abhra.”

- *śīrṣṇo* ← *śīrṣṇah* ← *śīrṣan*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “head; śīrṣan [word].”

- *dyauḥ* ← *div*
- [noun], nominative, singular
- “sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn.”

- *sam*
- [adverb]
- “sam; together; together; sam.”

- *avartata* ← *vṛt*
- [verb], singular, Imperfect
- “behave; happen; exist; return; dwell; die; roll; continue; act; exist; feed on; issue; move; travel; proceed; turn; situate; drive; account for; begin; do; inhere; revolve.”

- *padbhyaṁ* ← *pad*
- [noun], ablative, dual, masculine
- “foot; pad [word].”

- *bhūmir* ← *bhūmih* ← *bhūmi*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pr̥thivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *diśah* ← *diś*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “quarter; direction; region; diś [word]; Aṣṭādhyāyī, 5.3.27; distant region; Diś; four; example; method; space.”

- *śrotrāt* ← *śrotra*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “ear; hearing; auricle.”

- *tathā*
- [adverb]
- “and; thus; besides; very well; so; then; in that manner; now; therefore; however; so.”

- *lokām* ← *loka*

- [noun], accusative, plural, masculine
- “Loka; Earth; world; vernacular; people; room; world; Earth; loka [word]; space; Loka; topographic point; region; common sense.”

- *akalpayan* ← *kalpay* ← √*k p*
- [verb], plural, Imperfect
- “prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat.”

▼ रहनाथः

नाभ्याः- नाभिकमलात्। अन्तरिक्षम्। आसीत्- अभवत्। तदेवान्तरालं नाभिवत्। शीर्षोः- शिरसः। द्यौः- नभः। समर्वतत- अभवत्। पदभ्याम्- चरणभ्याम्। भूमिः- पृथिवी। श्रोत्रात्- श्रवणेन्द्रियात्। दिशः। दिग्भ्य एव श्रोतुं शक्यमिति कारणात्। तथा- इत्थम्। लोकान्। अकल्पयन्- द्योतनशक्तयः पुरुषात् कल्पितवन्तः॥१४॥

▼ सायण-भाष्यम्

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापते: मनसः सकाशाद् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रशान्तिश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

चक्षोरिति । वर्णलोपश्छान्दसः । चष्टर्वा उप्रत्ययः । मुखाद् आस्यात् ।

▼ Wilson

English translation:

“The moon was born from his mind; the sun was born from his eye; **Indra** and **Agni** were born from his mouth, **Vāyu** from his breath.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Or, air and breath proceeded from his ear and fire rose from his mouth: **Yajuṣ**

▼ Jamison Brereton

The moon was born from his mind. From his eye the sun was born. From his mouth Indra and Agni, from his breath Vāyu was born.

▼ Griffith

The Moon was gendered from his mind, and from his eye the Sun had birth;
Indra and Agni from his mouth were born, and Vayu from his breath.

▼ Geldner

Aus dem Nabel ward der Luftraum, aus dem Haupte ging der Himmel hervor, aus den Füßen die Erde, aus dem Ohr die Weltgegenden. So regelten sie die Welten.

▼ Grassmann

Aus seinem Nabel ward die Luft, aus seinem Kopf entstand der Himmel, aus seinen Füßen die Erde, aus seinem Ohr die Weltgegenden; so bildeten sie die Welten.

Из пупа возникло воздушное пространство,
Из головы развилось небо,
Из ног – земля, стороны света – из уха.
Так они устроили миры.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (नाभ्या:) उस परमात्मा के मध्य में वर्तमान अवकाशसामर्थ्य से (अन्तरिक्षम्-आसीत्) अन्तरिक्ष प्रकट होता है, अन्तरिक्ष को देखकर उसकी अवकाशप्रदान शक्ति को जाने (शीर्ष्णः) उसके शिर की भाँति उत्कृष्ट सामर्थ्य से (द्यौः-समवर्तत) द्युलोक सम्यक् वर्तमान होता है, द्युलोक को देखकर उसकी उत्कृष्ट शक्ति को जानना चाहिए (पदभ्यां-भूमिः) उसकी पादस्थानीय स्थिरत्वकरण सामर्थ्य से भूमि उत्पन्न हुई, भूमि को देखकर स्थिरत्वकरण-शक्ति को जाने (श्रोत्रात्) उसके अवकाशप्रद सामर्थ्य से (दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) लोक तथा दिशाएँ उत्पन्न हुई हैं, ऐसा मन में धारण करे, लोकों एवं दिशाओं को देखकर उसकी महती व्यापकता का अनुभव करे ॥१४॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा ने अन्तरिक्ष, द्युलोक, भूमि, दिशाएँ और लोक-लोकान्तर अपनी महती व्यापकता से रचकर प्राणियों का कल्याण किया ॥१४॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (नाभ्या:-अन्तरिक्षम्-आसीत्) तस्य परमात्मनोऽवकाशसामर्थ्यात् खल्वन्तरिक्षं प्रादुरभवत् अन्तरिक्षं दृष्ट्वा तस्यावकाशप्रदानशक्तिं जानीयात् (शीर्ष्णः-द्यौः-सम् अवर्तत) तस्य शिरोवदुत्कृष्टसामर्थ्यात् द्युलोकः सम्यग्वर्तमानो जातः, द्युलोकं दृष्ट्वा तस्योत्कृष्टशक्तिविंजेया (पदभ्यां-भूमिः) पादस्थानीयस्थिरत्वसामर्थ्याद्बूमिरुत्पन्ना, भूमिं दृष्ट्वा तस्य स्थिरत्वकारणशक्तिं जानीयात् (श्रोत्रात्-दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) तस्यावकाशसामर्थ्यात्-लोकान् दिशश्च मनसि धारितवन्तः, लोकान् दिशश्च दृष्ट्वा तस्य महती व्यापकताऽनुभूता ॥१४॥

15 नाभ्याम् - अनुष्टुप्⑥

ना"भ्या आसीद् अन्त"रिक्षम् ।
शीर्ष्णो" (=पूजन) द्यौः" स"मवर्तत ।
पदभ्या" भू"मिर् दि"शः श्रो"त्रात् ।
त"था लोकाँ" अकल्पयन् । १५

नाभ्यां आसीद्न्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पुदभ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

ना"भ्या आसीद् अन्त"रिक्षं
शीर्ष्णो" द्यउः" स"म् अवर्तत

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

āsan ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

paridháyaḥ ← paridhí- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kṛtāḥ ← √kṛ- (root)
{case:NOM, gender:F, number:PL, non-finite:PPP}

samídhaḥ ← samídh- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

trís ← trís (invariable)
{}

devāḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

tanvānāḥ ← √tan- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ábadhnan ← √bandh- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

paśúm ← paśú- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

नाभ्या॑ । आसी॒त् । अुन्तरिंक्षम् । शीर्षा॑ । द्यौ॑ । सम् । अुवर्तु॑ ।
प्रत्यभ्याम् । भूमि॑ । दिशः॑ । श्रोत्रांत् । तथां॑ । लोकान् । अुकल्पयुन् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *saptāsyāsan* ← *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “seven; seventh.”

- *saptāsyāsan* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *saptāsyāsan* ← *āsan* ← *as*
- [verb], plural, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *paridhayas* ← *paridhayaḥ* ← *paridhi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “covering; circumference; Paridhi; halo; fence.”

- *trih* ← *tris*
- [adverb]
- “thrice; tris [word].”

- *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “seven; seventh.”

- *samidhaḥ* ← *samidh*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “firewood; kindling; fuel; fire.”

- *kṛtāḥ* ← *kṛ*
- [verb noun], nominative, plural
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture;

appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *yad* ← *yat*
- [adverb]
- "once [when]; because; that; if; how."

- *yajñam* ← *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva."

- *tanvānā* ← *tanvānāḥ* ← *tan*
- [verb noun], nominative, plural
- "expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate."

- *abadhnan* ← *bandh*
- [verb], plural, Imperfect
- "bandh; tie; envelop; close; dress; wrap; bind; constipate; fixate; shape; paralyze; construct; bandage; compress; beset; oblige; strap; restrain; bind; gesticulate; wear; bar; bandh; connect; stud; mix; obstruct; write; restrain; bind; persecute; enclose; ligature; fill into; fasten."

- *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "man; man; Puruṣa; pumvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll."

- *paśum* ← *paśu*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat."

▼ रङ्गनाथः

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। सप्त- सप्त छन्दांसि। परिधयः। त्रिः सप्त- द्वादश मासाः पञ्चर्त्वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति तैत्तिरीयके। एत एव। समिधः कृताः- इन्धनसाधनभूताः। यत्- यदा। देवाः। यज्ञम्- एवंविधमुपासनम्। तन्वानाः- विस्तृतवन्तः। तदा। पशुम्- द्रष्टारम्। पुरुषम्- शारीरिकम्। अबधन्- सर्वेश्वराय पुरुषाय चित्ते निरोधं कृतवन्तः॥१५॥

▼ सायण-भाष्यम्

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनः प्रभृतिभ्योऽकल्पयन तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत्। शीर्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना। अस्य पदभ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

तथा सर्वान् लोकान् अकल्पयन् । 'दीर्घादिति समानपादे' इति रुत्वम् ॥

▼ Wilson

English translation:

"From his navel came the firmament, from his head the heaven was produced, the earth from his feet, the quarters of space from his ear, so they constituted the world."

▼ Jamison Brereton

From his navel was the midspace. From his head the heaven developed. From his two feet the earth, and the directions from his ear. Thus they arranged the worlds.

▼ Griffith

Forth from his navel came mid-air the sky was fashioned from his head
Earth from his feet, and from his car the regions. Thus they formed the worlds.

▼ Geldner

Sieben waren seine Umliegende Bäume, dreimal sieben Brennholz wurden gemacht, als die Götter das Opfer vollzogen und Purusa als Opfertier anbanden.

▼ Grassmann

Sieben Umschlusshölzer waren ihm, dreimal sieben Schichten des Brennholzes wurden bereitet, als die Götter, das Opfer ausrüstend, den Urmenschen als Opferthier anbanden.

▼ Elizarenkova

У него было семь поленьев ограды (костра),
Трижды семь были сделаны как дрова (для костра),
Когда боги, совершая жертвоприношение,
Привязали Пурушу как (жертвенное) животное.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अस्य) इस मानसयज्ञ या अध्यात्मयज्ञ की (सप्त परिधियाँ हैं, जो "भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्" ये सात लोक परिधियाँ हैं, इनके विवेचन में यह यज्ञ चलता है और यजनीय परमात्मा का साक्षात्कार होता है (त्रिः सप्त) तीन गुणित सात अर्थात् इक्कीस (समिधः कृताः) समिधाएँ हैं, जो दश प्राण दश इन्द्रियाँ और एक मन हैं, ये उसमें होमे जाते हैं (यतः-जिससे (देवाः) ध्यानीविद्वान् जन (यज्ञं तन्वानाः) अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हुए-अनुष्ठान करने के हेतु (पशुं पुरुषम्) सर्वद्रष्टा पूर्ण पुरुष परमात्मा को(अबधन्) अपने आत्मा में बाँधते हैं-धारण करते हैं ॥१५॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अध्यात्मयज्ञ बाहरी सप्त लोकों के विवेचन में चलता है और उसमें दश प्राण, दश इन्द्रियाँ और मन, जो आत्मा की शक्तियाँ हैं, उन्हें लगाया जाता है-समर्पित किया जाता है, तब आत्मा के अन्दर परमात्मा का साक्षात् होता है ॥१५॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (अस्य) अस्य मानसयज्ञस्य यद्वा अध्यात्मयज्ञस्य (सप्त परिधयः-आसन) “भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम् इति सप्त लोकाः परिधयः सन्ति” “इमे वै लोकाः परिधयः” [तै० ३।८।१८।४] एषां विवेचने यज्ञोऽयं प्रवर्तते, एषामन्तरे प्रवेशात्-खलु यजनीयदेवस्य परमात्मनः साक्षात्कारो भवति (त्रिः सप्त समिधः कृताः) त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याका-एकविंशतिः कृताः समिधः प्राणादयो दश प्राणाः-इन्द्रियाणि वा दश, “प्राणा वै समिधः” [श० १।२।३।४।९] “प्राणा इन्द्रियाणि” [तां० २।१४।२] मनश्चेत्येकविंशतिः (समिध्यन्ते) हृयन्ते तस्मात् समिधः (यतः यतः (देवाः-यज्ञं तन्वानाः) विद्वांसोऽध्यात्मयज्ञमनुतिष्ठन्तः (पशुं पुरुषम्-अबधन्) सर्वद्रष्टारं परमात्मानं स्वात्मनि बधन्ति धारयन्ति “बन्ध बन्धने” [क्र्यादिं०] ॥१५॥

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः⑥

वे “दाह”म् एतं पुरुषं महा“न्तम् ।
आदित्य“वर्णं त”मसस् तु पारे” ।
स“र्वाणि रूपा”णि विचि“त्य धी“रः ।
ना“मानि कृत्वा” ऽभिव“दन् य”द् आ“स्ते । १६

▼ भृत्यास्त्र-टीका

१६ वेदेत्यादयः तिसस्त्रिष्टुभः ॥ एतं महान्तं पुरुषं सहस्रशिरसं अहं वेद जानामि आदित्यवर्णं प्रकाशात्मानं तदेव तमसः पारे स्थितं त्रिगुणा प्रकृतिः तमः तस्य पारं वेलां अतीत्य परत्रावस्थितं अहं वेद । स देवः सर्वाणि रूपाणि विकारलक्षणानर्थान् विचित्य पृथक्वेन उत्पाद्य नामानि च सर्वाणि कृत्वा धीरः धीमान् व्याकृतनामरूपः कृतकृत्यो यदा अभिवदन् आभिमुख्येन वदन् विश्वमनुगृह्णन् आस्ते तदा सर्वदा एवमेव सृष्टिर्वेदितव्येति ॥

▼ विश्वास-टिप्पनी

इदं यकार-स्वरेण न सङ्घच्छते। यदा इति ह्यु अन्तोदात्तः।

▼ रङ्ग-रामानुजः २

एवं सृष्टि-यज्ञं समाप्य
पुनर् अपि त्रिपादं महान्तं पुरुषं
कः साक्षात् जानाति

इति प्रश्नमुखेन स्तोत्रम् आरभते ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य जगतः
परमत्-ईकारणं पुरुषं प्रति
पुरुष-सूक्त-रूपं को वेत्ति ?
तत्राह वेदाहम् एतम् इति ।

सहस्रशीर्षम् (र्षा) इत्युक्तम् एतं महान्तं पुरुषम्
अहं वेद जानामि ।
नान्यः कश्चित् वेद वेत्ति

इति
वेदानाम् आत्मनो वचनम्,
अस्य सूक्तस्य ऋषे: नारायणस्य वाक्यं वा ।
किं-स्वरूपम् ? आदित्य-वर्णम् ।

“आदित्यवर्णं पुरुषं
वासुदेवं विचिन्तयेत्”

इति मोक्षधर्मे ।
क्वावस्थितं वेत्ति ? तमसस् तु पारे ।
तमश्-शब्देन प्रकृतिर् उच्यते ।
प्रकृते: परस्तात् स्थितं वेत्ति ।
“तमसः परमो धाता” इत्यु अस्ति ।
कियांश् चायम् ? महान् पुरुषः ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । सृष्टानां चराचरात्मकानि रूपाणि विचित्य समुत्पाद्य,
अथवा वैविधेन च बुध्वा
तेषां नामानि च कृत्वा
तैस् तान्य् अभिवदन्
धीरः धिया रममाणः परमविद्वान्
अभिवदन् तैस् तैर् नामभिर् आभिमुख्येन वदन्
यदा आस्ते, तदा तं पुरुषं वेत्ति । इतश्चाहं वेद्धि ॥ १६ ॥

▼ विश्वास-टिप्पनी

इदं यकार-स्वरेण न सङ्गच्छते । यदा इति ह्य अन्तोदात्तः ।

धाता" पुर"स्ताद् य"म्_(पुरुषम्) उदाजहा"र,,

शक्रः" प्र" विद्वा"न्, प्रदि"शश् च"तसः ।

त"म् एव" विद्वा"न् अ-म्"त इह" भवति ।

ना"न्यः" प"न्था अ"यनाय विद्यते । १७

▼ भट्टभास्कर-टीका

१७धातेत्यादि ॥ यं यथोक्तमहिमानं पुरुषं धाता पितामहः उदाजहार ख्यापितवान् तद्विभूतित्वाद्वातुः । शक्रश्च यमुदाजहार प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् प्रदिशः प्रधानदिशः चतसः तद्वासिनस्सर्वान् प्रविद्वान् । तं महापुरुषं एवं एवंप्रकारं विद्वान् इह लोके यः कश्चिदपि अमृतो भवति । न त्वेतज्-ज्ञानादृते अन्यः पन्था विद्यते अयनाय गमनाय संसारं मुक्त्वा अपर्वगं गन्तुं अयमेव मार्गं इति ॥

▼ रङ्ग-रामानुजः २

| कोऽसौ एवंविधः पुरुषः ? क्वायमास्ते ? विशदं ब्रूहि

(इति) चेत्

| अहमपि अविप्रकर्षेण जानामि;

न वेद्धि

इत्याह धाता पुरस्ताद् यम् उदाजहारेति ।

पूर्वस्मिन् काले चतुर्मुखो यम् आत्मनः कारणभूतम् उदाजहार

| 'तमब्रवीत् त्वं पूर्वं समभूः । त्वमिदं पूर्वः कुरुष्व' (तै. आ. १-२३-९३)

इत्यादिषु उदाहृतवान् ।

तथा शक्रः प्रविद्वान् प्रकृष्टज्ञानः शक्रः

विग्रहवति वासुदेवे ऽधिगतपुरुषोत्तमत्वज्ञानः इन्द्रो

यं परम-कारणत्वेन उदाहृतवान् इन्द्र-प्रतर्दन-संवादे -

| 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम' (कौ. उ. ३- १)

इत्यादौ श्रुतौ ।

तथा प्रदिशश्चतस्त्रः । प्रदिशश्च यमुदाजहुः ।

दिक्षब्देन दिग्वर्तिनो ज्ञानवन्त उच्यन्ते ।

दिगधीनाः पुरुषा उपलभ्नते ।

तथा श्रीरामायणे विश्वामित्रवचनम्, [[72]]

| 'अहं वेद्धि महात्मानं

रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजाः

ये चेमे तपसि स्थिताः ' ॥

(रा.बा.का. १९ - १४)

इति । तत्रैव रावणवधानन्तरं रामं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम्, यथाह -

| भवान्नारायणो देवः

श्रीमान् चक्रायुधो विभुः ।

एकशृङ्खवराहस् त्वं
भूत-भव्य-सपल्न-जित् ।
अक्षरं ब्रह्म पारं त्वं
मध्ये चान्ते च राघव ।
लोकानां त्वं परो धर्मो
विष्वक्सेनश् चतुर्भुजः ।
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः
पुरुषः पुरुषोत्तमः । ।
(रा.यु.कां.११७-१३-१५)

अत्रैव लक्षणं प्रति दशरथवाक्यम्, यथा -

'एतत् तद्-उक्तम् अव्यक्तम्
अक्षरं ब्रह्म निर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्यं
गुह्यं रामः परंतपः । ।
(रा.यु.कां.२२-३२)

अत्रैव मन्दोदरीवाक्यम्, यथा -

'व्यक्तमेष महायोगी
परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो
महतः परमो महान् ॥ तमसः परमो धाता
शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीर
अजय्यः शाश्वतो ध्रुवः' ॥ (रा. यु. कां. १११ ११,१२,१३)

इति ।

वेदोऽपि स्वकण्ठेन महान्तं पुरुषं वक्तुम् अशक्नुवन्
तदीयानि चिह्नान्य् आह इत्यवगन्तव्यम् ।

तम् एवं विद्वान् अमृत इह भवति ।

श्रुतिर्वदति -

तं परमं पुरुषं एवं जगताम् आदिकारणं विद्वान् जानन् अमृत
इह भवति - इहैव जन्मनि,
अमृतो भवति - संसारबन्धान्मुक्तो भवति ।

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।

अयनाय मोक्षाय एवं-विद्य-पुरुष-ज्ञानाद् अन्यः पन्था न विद्यते ।

'अयनं निलये मार्गं
मुक्तौ चापि प्रकथयते'

निघण्टुः इति ।

इदं पुरुष-सूक्त-प्रतिपाद्य-पुरुष-ज्ञानं मोक्षोपाय इति ॥ १७ ॥

16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्⑥

(सर्वहुद्-) यज्ञे"न यज्ञ"म् अयजन्त देवाः" ।
ता"नि ध"माणि प्रथमा"न्य् आसन् ।
(य एवं विदुः) ते" ह ना"कं (यज्ञे) महिमा"नः (=पूजयन्तः) सचन्त्त (=प्राप्तुवन्ति, तैतिरीये - "सचन्ते"),
य"त्र पू"र्वे (नानापत्रेषु पक्षात्) साध्याः" स"न्ति देवाः" । १८

युज्ञेन युज्ञमयजन्त द्वेवास्तानि धर्माणि प्रथुमान्यांसन् ।
ते हु नाकं महिमानः सचन्तु यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

यज्ञे"न यज्ञ"म् अयजन्त देवा"स्
ता"नि ध"र्मणि प्रथमा"नि आसन्
ते" ह ना"कम् महिमा"नः सचन्त
य"त्र पूर्वे साधिया:" स"न्ति देवा:"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; repeated line

popular;; repeated line

popular;; repeated line

popular;; repeated line

Morph

ayajanta ← √yaj- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devāḥ ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñéna ← yajñá- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:SG}

āsan ← √as- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

dhármāṇi ← dhárman- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

prathamáni ← prathamá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

tāni ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

ha ← ha (invariable)

{}

mahimánaḥ ← mahimán- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

nákm ← náka- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

sacanta ← √sac- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

deváḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

púrve ← púrva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyāḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sánti ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yátra ← yátra (invariable)
{}

▼ पद-पाठः

यज्ञेनं । युज्म् । अयुजन्तु । देवाः । तानि॑ । धर्मीणि॑ । प्रथमानि॑ । आसन् ।
ते । हु । नाक्म् । मुहिमानः । सुचन्तु । यत्र॑ । पूर्वे॑ । साध्याः । सन्ति॑ । देवाः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *yajñena* ← *yajña*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; *yajña* [word]; Yajña; Shiva."

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; *yajña* [word]; Yajña; Shiva."

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- "sacrifice; worship; worship."

- *devāḥ* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; *deva* [word]; God; Jina; Viśvedevāḥ; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *tāni* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, neuter
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; *tad* [word]; dative; once; same."

- *dharmaṇī* ← *dharma*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Dharma; custom; dharma [word]; regulation; duty; Dharma; Dharma; Dharma; Dharma; law; law; peculiarity; justice.”

-
- *prathamāny* ← *prathamāni* ← *prathama*
 - [noun], nominative, plural, neuter
 - “first; prathama [word]; third; young; chief(a); best; antecedent.”

-
- *āsan* ← *as*
 - [verb], plural, Imperfect
 - “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

-
- *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

-
- *ha*
 - [adverb]
 - “indeed; ha [word].”

-
- *nākam* ← *nāka*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - “sky; celestial sphere; Svarga; nāka [word].”

-
- *mahimānah* ← *mahiman*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “greatness; power; mahiman.”

-
- *sacanta* ← *sac*
 - [verb], plural, Present injunctive
 - “accompany; follow; company; obey; participate; enter.”

-
- *yatra*
 - [adverb]
 - “wherein; once [when].”

-
- *pūrve* ← *pūrva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”

- *sādhyāḥ* ← *sādhyā*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Sādhyā."

- *santi* ← *as*
- [verb], plural, Present indicative
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

▼ रङ्गनाथः

यज्ञेन- धर्मेण। यज्ञम्- क्रतं विष्णुं वा। देवाः। अयजन्त्- उपासते। तानि धर्माणि- ते धर्मा एव। प्रथमाणि- पूर्वे। आसन्- अभवन्। यत्र- यस्मिन्। पूर्वे- पुराणाः। साध्याः- पुरुषसाधकाः। देवाः। सन्ति- भवन्ति। नाकम्- तं स्वर्गमानन्दमयम्। ते- अमी। महिमानः- महात्मान उपासकाः। सचन्त- सङ्घता भवन्ति॥१६॥

▼ सायण-भाष्यम्

पूर्व प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त् पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्-रूप-विकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन् । एतावता सृष्टि-प्रतिपादक-सूक्त-भागार्थः संगृहीतः ।

अथोपासन-तत्-फलानुवादक-भागार्थः संगृहीते ।

यत्र यस्मिन् विराट्-प्राप्ति-रूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराट्-उपास्ति-साधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्-प्राप्ति-रूपं स्वर्गं ते महिमानः तद्-उपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥ ७ ॥

▼ Wilson

English translation:

"By sacrifice the gods worshipped (him who is also) the sacrifice; those were the first duties. Those great ones became partakers of the heaven where the ancient deities the **Sādhyas** abide."

▼ Jamison Brereton

With the sacrifice the gods performed the sacrifice for themselves: these were the first foundations. These, its greatness, accompanied (it) to heaven's vault, where the ancient Sādhyas and the gods are.

▼ Whitney

Translation

1. By the sacrifice the gods sacrificed to the sacrifice; those were the first ordinances (*dhárman*); those greatnesses attach themselves to (*sac*) the firmament, where are the ancient (*púrva*) perfectible (*sādhyá*) gods.

Notes

The verse is RV. i. 164. 50,* found also in VS. (xxxi. 16), TS. (iii. 5. 11⁵), TA. (iii. 12. 7), MS. (iv. 10. 3), CB. (x. 2. 2³, with comment); [*Katha-hss.*, p. 83;] the only variant is *sacante* for *sacanta* in TS.TA.

"This passage and vii. 79. 2 cast light upon the idea of *sādhyā*; there are two kinds of gods:

- those with Indra at their head and
- the *sādhyā* 'they who are to be won' (*sādhyā* 'what is to be brought into order, under control, or into comprehension').

They are thus the unknown, conceived as preceding the known. Later they are worked into the ordinary classification of Vasus, Rudras, etc.; and what was formerly a serious religious problem, a hierarchy conceived as possible before the now-accepted gods (something like the pre-Olympians with the Greeks), has become an empty name."

R. *[Also RV. x. 90. 16.]

▼ Griffith

Gods, sacrificing, sacrificed the victim these were the earliest holy ordinances.
The Mighty Ones attained the height of heaven, there where the Sidhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ Griffith - AV

The Gods adored the Sacrifice with worship: these were the statutes of primeval ages. Those mighty ones attained the cope of heaven, there where the Sadhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ Geldner

Mit dem Opfer opferten die Götter dem Opfer. Dies waren die ersten Normen des Opfers. Diese Mächte schlossen sich dem Himmel an, in dem die früheren Götter, die Sadhya's, sich befinden.

▼ Grassmann

Durch Opfer opferten die Götter das Opfer; das waren die ersten Bräuche; sie, die erhabenen, gelangten zum Gipfel des Himmels, wo die alten zu gewinnenden [sādhyās] Götter sind.

▼ Elizarenkova

Жертвою боги пожертвовали жертве.
Таковы были первые формы (жертвоприношения).
Эти же могущества последовали на небо,
Где находятся прежние боги – садхья.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पुरुषः
- नारायणः
- विराटत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (देवाः) आदि विद्वान् परमर्षिजन (यज्ञेन यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ द्वारा यजनीय-सङ्गमनीय परमात्मा को अपने अन्दरसंगत करते हैं-सम्यक् प्राप्त करते हैं (तानि धर्माणि) वे ध्यान समाधिरूप कर्म (प्रथमानि-आसन्)-प्रथम के-पूर्व के हैं (ते महिमानः) वे

जीवन्मुक्त आत्माएँ (ह नाकं सचन्ते) अवश्य नितान्त सुख-मोक्ष को सेवन करते हैं (यत्र) जहाँ (साध्या:) साधनासिद्ध (देवा:) विद्वान् आत्माएँ (सन्ति) हैं ॥१६॥

▼ ब्रह्मयुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - आदि विद्वान् परम ऋषिजन अध्यात्मयज्ञ के द्वारा-उपासना के द्वारा अपने अन्दर परमात्मा का साक्षात् किया करते हैं, वे सृष्टि के आरम्भ के कर्म हैं, जो मोक्ष को प्राप्त करानेवाले हैं, जहाँ जीवन्मुक्त पहुँचा करते हैं ॥१६॥

▼ ब्रह्मयुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (देवा:) आदिविद्वांसः परमर्षयः (यज्ञेन-यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञेन यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं स्वस्मिन् सङ्गमयन्ति (तानि धर्माणि प्रथमानि-आसन) तानि ध्यानसमाधिरूपाणि कर्माणि प्राथमिकानि खल्वासन् (ते ह नाकं महिमानः सचन्त) ते जीवन्मुक्तात्मानः नितान्तसुखं मोक्षं सेवन्ते (यत्र साध्या: देवा: सन्ति) यत्र साधनासिद्धा आत्मानः सन्ति ॥१६॥

[[71]]

उत्तरनारायणानुवाकः②

[[144]]

नारायण-सूक्तम्②

५. नारायणसूक्तम् (तै. उप. २-११)

▼ विश्वास-टिप्पनी

अत्र कृत्रिमस्वरा हि राजन्ते मुद्रितग्रन्थेषु। पद्यगानम् इव गृहीतुम् उचितम्।

सुहसु-शीर्षन् देववृँ विश्वाक्षवृँ विश्व-शौ-भुवम् । विश्वन् नारायणन् देववृम् अक्षरं परमं प्रभुम् ।

▼ सायण-टीका

पूर्वानुवाकान्ते हृदयपुण्डरीक उपास्यं यन्महेश्वरस्वरूपं निर्दिष्टं तस्मिन्नुपास्यगुणविशेषा अस्मिन्नुवाके विशेषेण प्रदर्श्यन्ते। तत्र प्रथमामृचमाह--
सुहसुशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशौभुवम्। विश्वं नारायणं देवमुक्षरं परमं प्रभुम्, इति।

देवं पूर्वोक्तं महेश्वरं ध्यायेदिति शेषः। कीदृशं देवम्। सहसशीर्ष सहस-शब्देनापरिमितत्वमुपलक्ष्यते। अनन्तशिरस्कमित्यर्थः। सर्वजगदात्मकं विराङ्गुपं महेश्वरस्य देहः। तथा सत्यस्मादादिशिरांसि सर्वाण्यपि तदीयान्येवेत्यनन्तशिरस्त्वम्। अनेनैव न्यायेन विश्वानि सर्वाण्यस्मदीयान्यक्षाणीन्द्रियाणि तदीयान्येवेति विश्वाक्षत्वम्। विश्वस्य सर्वस्य जगतः शं सुखमस्माद्वतीति विश्वशौभुः(भूः), तादृशम्। उक्ते सहसशीर्षं विराङ्गुपे देहेऽवस्थितस्य महेश्वरस्य निजस्वरूपं द्वितीयार्थेनोच्यते। विश्वं जगदात्मकम्। आरोपितस्य जगतोऽधिष्ठानव्यतिरेकेण वास्तवरूपाभावात्। नाराय-णशब्दस्य निर्वचनं पुराणेषु दर्शितम्

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः "

इति।

१ ग. ०वाच्यव०। २ ख. विस्तरेण। ३ झा. ०रस्कत्वम्। ४ ग. ०चनम्। ५ ग. झा. ०त्मित्य०। ६ ख.। ०र्थः। स०।

[[728]]

जगत्कारणेषु पञ्चभूतेष्ववस्थित इत्यर्थः। यद्वा प्रकृतेः प(तिर्न)रः। तस्माज्जातिनि श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् — [प्रपा० १० अनु० १०]

यानि तानि नारशब्देनोच्यन्ते। तान्येतान्येवायनं स्थानं यस्य स नारायणः। स एवेन्द्रमित्रादिरूपेणावस्थितत्वादेव इत्युच्यते। तथा च शाखान्तरे मन्त्र आम्नातः — "इन्द्रं मित्रं वरुणमनिमाहुः" इति। न क्षरतीत्यक्षरः, अक्षुत इति वा तस्याक्षरत्वम्। कारणत्वेनोत्कर्षात्परमत्वम्। नियन्तु समर्थत्वात्प्रभुत्वम्।

विश्वतः परंमन् नित्यवृँ विश्वन् नारायुणँ हरिम् । विश्वम् एवेदं पुरुषस् तद् विश्वम् उपंजीवति ॥

▼ सायण-टीका

द्वितीयामृचमाह--- विश्वतः परं नित्यं विश्वं नारायण ॐ हरिम्। विश्वमुवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति, इति।

विश्वतो जगतो जडवर्गात्परममुत्कृष्टम्। ऋग्भेदेन पुनरुक्तिपरिहारो द्रष्टव्यः। यद्वा स्तुतिरूपत्वादनेन रूपेण ध्यातव्यत्वाच्च नास्ति पुनरुक्तिदोषः। विनाशरहितत्वान्नित्यत्वम्। सर्वात्मकत्वाद्विश्वत्वम्। नारायणत्वं पूर्वमेवोक्तम्। पापस्याज्ञानस्य च हरणाद्वरित्वम्। यदिदं विश्वमिदानीमज्ञानदृष्ट्या प्रदृश्यते तत्सर्वं वस्तुतत्त्वदृष्ट्या पुरुषः परमात्मैव। स च परमात्मा तद्विश्वमुपजीवति स्वस्य व्यवहारार्थमाश्रयति।

पतिवृँ विश्वस्यात्मेश्वरैँ शाश्वतं शिवम् अंच्युतम्। नारायणं मंहा-ज्ञेयवृँ विश्वात्मानं पुरायंणम्।

▼ सायण-टीका

तृतीयामृचमाह--- पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरैँ शाश्वतं ॐ शिवमंच्युतम्। नारायणं मंहाज्ञेयं विश्वात्मानं पुरायंणम्, इति। विश्वस्य जगतः पालकत्वात्पतिः। आत्मनां जीवानां नियाकत्वादीश्वरः। निरकान्तरं वर्तमानत्वाच्छाश्वतः। परममङ्गलत्वाच्छिवः। न च्यवत इत्यच्युतः। नारायणत्वं पूर्वमुक्तम्। ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये प्रौढत्वान्महाज्ञेय(त्व)म्। जगदुपादानत्वेन तदभेदाद्विश्वात्मत्वम्। उत्कृष्टाधारत्वात् परायणत्वम्। सर्वमप्यारोपितं जगदधिष्ठाने वर्तते।

नारायण-पंरं ब्रह्म- तत्त्वन् नारायणः पंरः। नारायण-पंरो ज्योतिर्- आत्मा नारायणः पंरः।

▼ सायण-टीका

चतुर्थीमृचमाह---

- नारायणः पंरं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः पंरः। नारायणः पंरो ज्योतिरात्मा नारायणः पंरः, इति।
- ग. पुस्तके पूर्वार्धोत्तरार्धव्यत्यासो वर्तते---"नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः " इत्यधिकं च।

१ ख. ०त्यश्रुता २ झ. ०२ः, न च्युता ३ ख. झा. ०रमा निं०। ४ ग. ०व्यः। ०स्तु ५ ख. ०ज्ञानाद्वदश्य०। ६ ग. झा. ०त्पतिम्। आ०। ७ ग. ०श्वरं नियन्त्तारम्। निं०। ८ ग. झा. ०श्वतम्। प०। ९ ग. झा. ०च्छिवम्। ना। १० ग. ०च्युतम्। ना०। ११ ख. ०रकत्वं परा०। १२ ख. ०यणं प०। १३ ख. ०यणप०।

[[729]]

[प्रपा० १० अनु० १०] कृष्णायजुर्वेदीयं तैत्तिरीयारण्यकम्। पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवहियमाणो यः परमेश्वरः स एव परमुत्कृष्टं सत्यज्ञानानन्दादिवाक्यैः प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम्। अतो नारायणः पर एवाऽस्मा म त्वपरो मूर्तिविशेषः। तथा परो ज्योतिर्यदुत्कृष्टं ज्योतिश्छन्दनोगैः— "पंरं ज्योतिरुपसंपद्य" इत्याम्नातं तदपि नारायण एव। तस्मान्नारायणः परमात्मा।

यच् च किञ्चिज्जंगत्सुर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर् ब्रह्मिशं च तत् सर्ववृँ व्याप्य नारायणस् स्थितः। (25)

▼ सायण-टीका

पञ्चमीमृचमाह---

यच्चं किञ्चिज्जंगत्सुर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बुहिशं तत्सुर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः

इति।

* जगत्यस्मिन्निति पाठो भाष्यानुरोधी, स वर्तते क्वचिदिति ग. पुस्तकटिष्पणीतो ज्ञायते।

अस्मिन्वर्तमाने जगति यत्केचित्समीपवर्ति वस्तुजातं दृश्यते। अपि वा दूरस्थं श्रूयते। तत्सर्वं वस्तुजातमयं नारायणोऽन्तर्बुहिश्च व्याप्यावस्थितः। यथा कटकमुकुटाद्याभरणस्योपादानकारणं सुर्वर्णमन्तर्बुहिव्याप्यावतिष्ठते। तद्वत्।

अनन्तुम् अव्ययङ्गं कुविं संमुद्रे ऽन्तर्वै विश्व-शौभुवम्। पृद्यु-कोश-प्रतीकाशौ (तद्-आसनम्) **हृदयंज्** चाप्य अधो-मुखम् (नोर्धमुखं लोकवत्)।

▼ सायण-टीका

षष्ठीमृचमाह--- अनन्तमव्ययं कुविं ॐ संमुद्रेऽन्तं विश्वशौभुवम्। पृद्युकोशप्रतीकाशौ ॐ हृदयं चाप्यधोमुखम्, इति।

अत्र पूर्वार्धेन नारायणस्य वास्तवस्वरूपं संक्षिप्योपन्यस्यते।

अनन्तं देशपरिच्छेदरहितम्।

अव्ययं विनाशरहितम्।

कुविं चिद्रूपेण सर्वज्ञम्।

समुद्रे ऽतिबहुलत्वेन समुद्रसदृशो संसारे ऽन्तम् अवसानरूपम्।

यदा नारायणस्य स्वरूपं जानाति

तदा संसारः क्षीयत इत्यर्थः।

विश्वशंभुवं सर्वस्य संसारसुखस्योत्पत्तिकारणरूपम्। "एतस्यैवाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात्। ईदृशं

नारायणस्वरूपमुपासीते शेषः। उत्तरार्धेनोमासनस्थानम् उच्यते---

पद्मकोशप्रतीकाशं यथा लोकेऽष्टदलकमलस्य कोशो मध्यच्छिद्रं

तत्सदृशं

तच्च च हृदय-शब्द-वाच्यम्।

लौकिक पद्मम् ऊर्ध्वाभिमुखं हृदयपदं त्वा अधोमुखम् इति विशेषः।

अधो निष्ठा (=ग्रीवा-बन्धः) वितस्त्यान् (←१२-आङ्गुल्याम् [नाभिं यावत्]) तु नाभ्याम् उपरि (मध्ये) **तिष्ठति**। हृदयं तद् विजानीयाद् विश्वस्यांयतनं मंहत्

▼ सायण-टीका

सप्तमीमृचमाह--- अधो निष्ठा वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति। +हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्याऽऽयतनं मंहत, इति।

+पदत्रयमनिश्चितस्वरकम्।

१ ख. ०नादिं०। २ ख. ०वाक्यप्र०। ३ ख. ०परस्तीति शे०। ४ ख. झ. ०नमु०। ५ झ. लोके शतद०। ६ ०तस्त्यां तु ना। ७ ग. ०ति। जालमालाकुलं भाति विश्वं। ९२

[[730]]

निष्ठिर् ग्रीवाबन्धः, तस्या अधस्ताद्वृत्तिः।

तत्रापि नाभ्याम् उपरि नाभिदेशस्योर्ध्वभागे

वितस्त्यान्ते द्वादशाङ्गुल-परिमिता वितस्तिस्तस्यामतीतायामुपरि तिष्ठति।

तद् एतन् निष्ठि-नाभ्योर् मध्य-देश-वर्ति कमलं

हृदयम् इति विजानीयात्। तच्च हृदयं विश्वस्य सर्वस्य जगतो महदायतनम्। मनस्तावद्वृदयपुण्डरीके वर्तते "चन्द्रमा मनो भूत्वा त्वदयं प्राविशत्" इति श्रुत्यन्तरात्। तेव च मनसा स्वप्नवत्सर्वमिदं जगत्कल्पितम्। "मनोमूलमिदं द्वैतं यत्किंचित्सचाराचरम्" इति संप्रदायविद्विरुक्तत्वात्।

सन्तंतैः सिराभिंस् (=नाडीभिस) तु **लम्बत्य्** आ- (पूर्वोक्त-पश्च) कोश-सन्निभम्। तस्यान्ते सुषिरँ (सुषुम्ना-नाडी-नाल) सूक्ष्मं तस्मिन्त् सुर्व

प्रतिष्ठितम्।

▼ सायण-टीका

अष्टमीमृचमाह--- संतंतं शिलाभिस्तु लम्बत्याकोशसंनिभम्। तस्यान्ते सुषिरँ सूक्ष्मं तस्मिन्त्सुर्व प्रतिष्ठितम्

, इति।

आकोशः। पद्मस्य मुकुलं तत्सनिभं तत्सदृशं हृदय-कमलं लम्बति शरीरे- मध्ये उधोमुखत्वेनावलम्बते।

तच्च च शिराभिर् नाडीभिः संतंतं परितः सम्यग्वाप्तम् "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः" इति श्रुत्यन्तरात्।

तस्य हृदयस्यान्ते समीपे सूक्ष्मं सुषिरं छिद्रं सुषुम्ना-नाडी-नालं तिष्ठति तस्मिन्सुषिरे सर्वमिदं जगत्प्रतिष्ठितमाश्रितम्। तत्र मनसि प्रविष्टे सति सर्वजगदाधारस्य ब्रह्मणोऽभिव्यज्यमानत्वात्।

तस्यु (→सुषुम्ना-नाड्य) मछ्यै मुहान् अनिर् (पाचको वैश्वानरः) विश्वार्चिर् विश्वतोमुखः। **सोऽग्रं-भुग् विभंजन् तिष्ठन्** आहारम् अजुरः कृविः। (5)

▼ सायण-टीका

नवमीमृचमाह---

तस्यु मध्ये मुहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः। सोऽग्रं युजन्ति षष्ठ्याहारमजुरः कृविः*, इति।

* एतदग्रे ग. पुस्तके मूले "तिर्यगूर्ध्वमध्यशायी रथमयस्तस्य संतताः" इत्य् अधिकम्।

तस्य सुषुम्नालस्य मध्ये महान्प्रौढोऽनिर्वत्तते। स च विश्वार्चिर्बहुज्वालोपेतः। अत एव ज्वालाविशेषैः परितोऽवस्थितासु सर्वासु माडीषु संसारणाद्विश्वतोमुखो बहुविधेश्वररूपः। सोऽग्निग्रभुक्, स्वस्य पुरतः प्राप्तमन्नं भुड्वत इत्यग्रभुक्।

स च भुक्तमाहारं शरीरे सर्वावयवेषु विभंजन् प्रसारयस्तिष्ठन्, अवस्थित इत्यर्थः। तथा च भगवतोक्तम्

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्"

इति॥

तस्माद्बुक्तमन्नमासौ जरयति न तु स्वयं जीर्यत इत्यजरः। अत एव कविरभिज्ञः कुशल इत्यर्थः।

१ ग. ०ध्वदेशभां। २ ग. ०तस्त्यां द्वां। ३ ख. ०स्यामुप०। ४ ग. शिराभिं। ५ झ. कोशः। ६ झ. ०मलमाल०। ७ ग. ०षुम्णाना०॥ ७ ग. ०षुम्णाना०। ८ ग. ०षुम्णाना०। ९ ख. ०विधे ०स्थिर०। ग. ०विधैश्व०।

[[731]]

सुन्तापयति स्वन् देहम् आपांद-तलु-मस्तंकम्। तस्य मद्भ्ये वह्नि-शिखा (\rightarrow जीवः) अ॒णीयो॑ध्वा व्युवस्थिता (\leftarrow द्रविडपाठे लिङ्गव्यत्ययः)।

▼ सायण-टीका

दशमीमृचमाह--- सुन्तापयति स्वं देहमापांदतलुवस्तंकम्। तस्य मध्ये वह्नि-शिखा अ॒णीयो॑ध्वा व्युवस्थिता, इति। पादतलमारभ्य मस्तकपर्यन्तं कृत्स्नमपि स्वकीयं देहं सर्वदा संतापयति। सोऽयं शरीरगतः संतापोऽनिसद्भावे लिङ्गम्। तस्य ज्वालाविशेषैः कृत्स्नदेहव्यापिनोऽग्नेर्मध्ये वह्नि-शिखा काचिज्ज्वालाऽणीयाऽत्यन्तसूक्ष्मोर्ध्वा सुषुम्णानाडीनालेनोर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृत्य व्यवस्थिता विशेषणावस्थिता।

नील-तोय-दं-मध्य-स्था विद्युल्-लैखेव भास्वरा। नीवारु-शूकंवत् (=धान्यान्त-त्वक्-कण्टकवत्) तन्वी पीताभां स्यात् तनूपंमा।

▼ सायण-टीका

एकादशीमृचमाह--- नीलतोयदमध्यस्था विद्युलैखेव भास्वरा। नीवारुशूकंवत्तुन्वी पीता भांस्वत्युपूपंमा, इति। तोयमुदकं ददातीति तोयदो मेघः, स च वर्षितुं जलपूर्णत्वान्नीलवर्णः। तादृशस्य मेघस्य मध्ये स्थिता विद्युलैखेव। सेयं पूर्वोक्ताऽग्निशिखा भास्वरा प्रभावती नीवारबीजस्य शूकं दीर्घं पुच्छं यथा तनु भवति तद्विदियं शिखा तन्वी बाह्यवह्नि-शिखेव पीता भास्वती पीतवर्णा दीप्तियुक्ता भवेत्। सा चाणूपमा लौकिकानां तनूनां सूक्ष्मवस्तूनामुपमा भवितुं योग्या।

तस्यांश् शिखाया मंद्भ्ये पुरमांत्मा व्युवस्थितः। स ब्रह्मा स शिवुस् सेन्द्रुस् सोऽक्षंरः परमस् स्वराट् ॥(26)

▼ विज्ञास-टीक्यनी

नम्बूदिरि-प्राय-पाठे प्रपञ्च-हृदयोक्ते -

| स ब्रह्मा स हरिस् स शिवस् सेन्द्र

इति च्छन्दसो व्यभिचरतितराम्।
प्रसिद्ध-नारायणार्थे हरि-शब्द आरण्यक-सम-कालीनेषु ग्रन्थेषु च न दृश्यते।

▼ सायण-टीका

द्वादशीमृचमाह--- तस्याः शिखाया मध्ये पुरमांत्मा व्युवस्थितः। स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षंरः परमः स्वराट्, इति॥ इति कृष्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपनिषद्योक्तादशोऽनुवाकः॥ ११॥

तस्याः पूर्वोक्ताया वह्नि-शिखाया मध्ये जगत्कारणभूतः परमात्मा विशेषणावस्थितः। तस्योपासनार्थमल्पस्थानत्वेऽपि न स्वयमल्पः, किंतु सर्वदेवात्मकः। ब्रह्मा चतुर्मुखः, शिवो गौरीपतिः, इन्द्रः स्वार्गाधिपतिः, अक्षरो जगद्वेतुमार्याविशिष्टोऽन्तर्यामीश्वरः "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति भगवतोक्तत्वात्। परमो मायारहितः शुद्धश्विद्रूपः। अत एव पारतन्त्र्याभावात्स्वराट्स्वयमेव राजा।

१ झ. ०स्तकः। २ ख. ०द्वावो लिं०। ३ ख. ०र्मध्येऽपि व०। ४ ग. ०षुम्णाना०। ५ ग. ०हिंज्वालेव ६ ग. ०किकीनां। ७ ख. झ. ब्रह्म। ८ ग. झ. ०वः स हरिः सें०। ९ झ. ०द्वचिद्व०।

[[732]]

सहस्रशीर्षमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं तत्त्वं पद्मकोश पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि- वाक्योक्तप्रकारेण ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदिनिषद्योक्तादशोऽनुवाकः॥ २१॥

▼ धीरेन्द्रतीर्थः

स ब्रह्म स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षंरः परमः स्वराट् ॥ १२ ॥ अ०१३ ॥

धी.ती.- ॥ स ब्रह्म । गुणबृंहणाद् इति वचनात् ।
अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्नुणा इति श्रुतेश्च ।
स एव गुणपूर्णः ।

स शिवः सुखात्मको मङ्गलप्रदो वा ।

स हरिः यज्ञभागहरणाद् +धरित-वर्णत्वाच् च हरिशब्दवाच्यः ।

' इडोपहूतं गेहेषु
हरेर् भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्षो मे हरितः श्रेष्ठस्
तस्माद्वर्यभिधोऽस्यहम्'

इति गीताभाष्यवचनात् ।

इन्द्रः परमैश्वर्यशालित्वाद् इन्द्र-शब्द-वाच्यः - "सेदुराजे"त्यादिवत् । इन्द्रः परमैश्वर्यादिति ऋग्भाष्यात् ।

सोऽक्षरः परमः स एव परमाक्षरः ।

स्वराट् स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

एतादृशः परमात्मा हृदयकमले वर्तते स उपास्यः ।

▼ सातारा-राघवेन्द्रः

सा.आ.- तस्याः गरिखाया मध्ये परमात्मा नारायणो व्यवस्थितः ॥ १० । ११

स ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः । एवमग्रे ।

द्रविडपाठे स हरिरिति न दृश्यते । नारायणस्य हरिशब्दवाच्यत्वं प्रसिद्धमिति नोक्तमिति बोध्यम् ।

परमः स्वराडित्यनयोरपि प्रत्येकं स इत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्या ।

स ब्रह्माद्यभिन्न इत्यर्थः इति माधवः ।

सेन्द्रः इत्यत्र सोऽचिलोप इति सुलोपः ।

महानग्निरित्युक्तो ऽग्निर्देवताविशेषो न तु भूतम् ।

अजरः कविरिति विशेषणात् । नापि परमात्मा । परमात्मनस्तदीयशिखायां स्थित्युक्तेः ॥ १२,१३ ॥

ऋतं सुत्यं परं ब्रह्म
पुरुषैँ कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरितं विरूपाक्षं
विश्वरूपायु वै नमः ।

▼ सायण-टीका

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

पूर्वोक्त-प्रकारेणोपासीनस्य पुरुषस्योपास्यदेवतानमस्कारार्थमेकामृचमाह--

ऋतं सुत्यं परं ब्रह्म पुरुषैँ कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरितं विरूपाक्षं विश्वरूपायु वै नमः, इति ॥

इति कृष्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

यदेतत्परं ब्रह्म तत्सत्यमबाध्यम् । सत्यं च द्विविधम्, व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । हिरण्यगर्भाद्विकं रूपं व्यावहारिकं सत्यं तत्त्विवारेण पारमार्थिकसत्यं प्रदर्शीयितुमतं सत्यमिति विशेष्यते । अत्यन्तसत्यमित्यर्थः । तादृशं ब्रह्म स्वभक्तानुग्रहायोमामहेश्वरात्मकं पुरुषरूपं भवति । तत्र दक्षिणे महेश्वरभागे कृष्णवर्णः । उमाभागे वामे पिङ्गलवर्णः । स च योगेन स्वकीयं रेतो ब्रह्मरन्धे धृत्वोर्धरिता भवति । त्रिनेत्रत्वाद्विरूपाक्षः । तादृशं परमैश्वरमनुस्मृत्येति शेषः । विश्वरूपाय जगत्कारणत्वेन सर्वजगदात्मकाय विरूपाक्षाय पुरुषायैव नमस्कारोऽस्तु ॥

इति श्रीमत्सयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुर्वेदीयतै- त्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णु-गायत्री②

॥ ६. विष्णुगायत्री ॥

नारायणायं विद्यहे
वासुदेवायं धीमहि ।
तत्रो विष्णुः प्रचौदयात् ॥
(लक्षणापेता आरण्यकस्वराः ।)

विष्णु-सूक्तम्②

॥ विष्णुसूक्तम् ॥

▼ विस्तारः (द्रुं नोद्यम्)

'विष्णोर्नुकं', 'तदस्य प्रियं', 'प्रतद्विष्णुः', 'परोमात्रया', 'विचक्रमे', 'त्रिर्देवः' इति विष्णुसूक्तं निर्दिष्टं माडभूषि-वीरराघवप्रयोगग्रन्थे। तच्च तैत्तिरीयब्राह्मणे ऽनेनैव क्रमेणाम्नातम्।

गोपालदेशिक-श्राद्धप्रयोगे ऽभिश्रवणमन्त्रेषु तु प्रथमर्चोऽनन्तरम् विष्णोँ रुराटमसि ...वैष्णुवमांसि, विष्णवे त्वा॥ इति ६ यजूषि मध्ये निवेशितान्य् ऋचम् इव।

काज्जीपुरय् एवं हि पठ्यत इति शठकोप-ताताचार्यः।

पूर्वम् अन्ते वा निवेशने नास्ति विप्रतिपत्तिः, किन्तु ऋचाम् मध्ये विलक्षणम्।
अतोऽत्र तथा दर्शितम्।

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

रराटीम् आसज्जयति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोँ रुराटम् (=ललाटम्) असि ।

▼ Keith

Thou art the forehead of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । रुराटम् । अुसि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

10रराटीमासज्जयति - विष्णो रराटमसीति ॥ हे रराटि विष्णोर्यज्ञात्मनो ललाटमिव प्रधानमसि । कपिलकादित्वाल्लत्वं विकल्प्यते ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

मध्यमं छदिर् अधिनिदधाति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोः पृष्ठम् असि ।

▼ Keith

Thou art the back of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । पृष्ठम् । अुसि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

11मध्यमं छदिरधिनिदधाति - विष्णोरिति ॥ विष्णोः पृष्ठं पृष्ठसदृशमसि ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

पार्श्वयोच् छदिषी_(=??) निदधाति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोश् श्रज्ञे_(=मुखकोणी) स्थः ।

▼ Keith

Ye two are the corners' of Visnu's mouth.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । शज्ञे इति॑ । स्थः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

12पार्श्वयोच्छदिषी निदधाति - विष्णोः श्रज्ञे स्थ इति॑ ॥ श्रज्ञे शोधके स्थः । सकारस्य शकारापत्तिः । सनपतिश्छान्दसशुद्धिकर्मा, औणादिकष्टन्प्रत्ययः । स्नातेर्वा णिचि पुगादिः ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

दक्षिणबाहौ कुशम् उपसङ्गृह्य स्यन्द्यां प्रवर्तयति - विष्णोस्स्यूरिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोस् स्यूर्_(=सूची) अंसि ।

▼ Keith

Thou art the thread of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । स्यूः । अुसि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

13दक्षिणबाहौ कुशमुपसङ्गृह्य स्यन्द्यां प्रवर्तयति - विष्णोस्स्यूरिति ॥ विष्णोः स्यूः सेवनी त्वमसि यज्ञस्य । षिवु तन्तुसन्ताने, 'विवप्य' इति॑ विवप्य 'छवोश्शूडनुनासिके च' इत्यूठृ ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

द्वारग्रन्थिं करोति - विष्णोर्ध्वमसीति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विष्णोर् ध्वम् अंसि ।

▼ Keith

Thou art the fixed point of Visnu.

▼ पद-पाठः

विष्णोः । ध्रुवम् । अ॒सि ।

▼ भृत्यभास्कर-टीका

14द्वाराग्रन्थिं करोति - विष्णोर्ध्वमसीति ॥ विष्णुना ध्रुवम् अचलितं करणीयम् असि ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

हविर्धन-मण्डपम् अभिमृशति - वैष्णवमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

वैष्णवम् असि । विष्णवे त्वा (अभिमृशामि) ॥ [27]

▼ Keith

Thou art of Vishu; to Visnu thee!

▼ पद-पाठः

वैष्णवम् । अ॒सि । विष्णवे । त्वा ॥ [27]

▼ भृत्यभास्कर-टीका

वैष्णवं विष्णुदेवत्यं त्वमसि । अतो विष्णवे त्वामभिमृशामि । 'वैष्णवं हि देवतया हविर्धनम्' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

5अथ 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानः' इत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति - 'विष्णोर्नुं कं वीर्याणि' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सेयं 'युज्जते मनः' इत्यत्र व्याख्याता । 'प्र तद्विष्णुस्तवते' इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सेयं 'जुष्टो नरः' इत्यत्र व्याख्याता ॥

विश्वास-प्रस्तुतिः

वि"ष्णोर् नु"कवृं वीर्यूणि प्र" वोचयै
य~" पा"र्थिवानि विममे" र"जांसि।
यो" अ"स्कभायद् उ"त्तरं सध"स्थवृं (अन्तरिक्षम्)
विचक्रमाण"स् त्रैधो"रु-गायः" (=गीतः/गतिः) ॥

विश्वास-प्रस्तुतिः

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

वि"ष्णोर् नु" कं वीरि"याणि प्र" वोचं
यः" पा"र्थिवानि विममे" र"जांसि
यो" अ"स्कभायद् उ"त्तरं सध"स्थं
विचक्रमाण"स् त्रैधो"रुगायः"

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

kam ← kam (invariable)
{}

nú ← nú (invariable)
{}

prá ← prá (invariable)
{}

vīryāṇi ← vīryā- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

víṣṇoh ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

vocam ← √vac- (root)
{number:SG, person:1, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

párthivāni ← párthiva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

rájāṁsi ← rájas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

vimamé ← √mā- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

áskabhāyat ← √skambhi- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

sadhástham ← sadhástha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

úttaram ← úttara- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tredhá ← tredhá (invariable)
{}

urugāyáḥ ← urugāyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

vicakramāṇāḥ ← √krami- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

▼ पद-पाठः

विष्णोः । नु । कृम् । वीर्याणि । प्र । वृचुम् । यः । पार्थिवानि । विऽमुमे । रजांसि ।
यः । अस्कंभायत् । उत्तरम् । सुधस्थ्यम् । विऽचुक्रमाणः । त्रेधा । उरुगायः ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

विष्णोः । नुक्म् । वीर्याणि । प्रेतिं । वृचुम् । यः । पार्थिवानि । विमुम इतिं वि-मुमे । रजांसि । यः । अस्कंभायत् । उत्तरम् ।
सुधस्थ्यमिति सुध-स्थुम् । विचुक्रमाण इतिं वि-चुक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय इत्युरु-गायः ।

▼ Hellwig Grammar

- *viṣṇor* ← *viṣṇoh* ← *viṣṇu*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."

- *nu*
- [adverb]
- "now; already."

- *kam* ← *kam* ← *kam*
- [adverb]
- "kam [word]."

- *vīryāṇi* ← *vīrya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "potency; vīrya; heroism; potency; strength; semen; power; deed; active agent; efficacy; vīryapāramitā; gold; vigor; vīrya [word]; virility; manfulness; jewel; force."

- *pra*
- [adverb]
- "towards; ahead."

- *vocam* ← *vocam* ← *vac*
- [verb], singular, Aorist inj. (proh.)
- "say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate."

- *yah* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *pārthivāni* ← *pārthiva*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "earthly; earthen; mundane; royal; tellurian; sublunar."

- *vimame* ← *vimā* ← √*mā*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “arrange; distribute; barter; measure; fixate.”

- *rajāṃsi* ← *rajas*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “powder; menorrhea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky.”

- *yo* ← *yah* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *askabhāyad* ← *askabhāyat* ← *skabhāy* ← √*skambh*
- [verb], singular, Imperfect

- *uttaram* ← *uttaram* ← *uttara*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “northern; following; upper; additional; better; more(a); last; concluding; superior; later(a); uttara [word]; prevailing; future; left; northerly; northerly; higher; second; dominant; excellent; chief(a).”

- *sadhastham* ← *sadhastham* ← *sadhastha*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “dwelling; location; home.”

- *vicakramāṇas* ← *vicakramāṇah* ← *vikram* ← √*kram*
- [verb noun], nominative, singular
- “act heroically; stride.”

- *tredhorugāyah* ← *tredhā*
- [adverb]
- “threefold.”

- *tredhorugāyah* ← *uru*
- [noun]
- “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

- *tredhorugāyah* ← *gāyah* ← *gāya*
- [noun], nominative, singular, masculine

▼ रङ्गनाथः

यः। पार्थिवानि- पृथिवीसंबन्धिनः। रजांसि- लोकान्। विममे- विशेषण निर्ममे। यः। उरुगायः- पुरुधा सामभिर्गायमानः। त्रेधा विचक्रमाणः- त्रिविक्रमः। उत्तरं सधस्थम्- अन्तरिक्षमपि। अस्कभायत्- स्तम्भितवान्निर्ममे। विष्णोः- तस्य व्यापनशीलस्यान्तर्यामिणः। विष्णु व्याप्तौ। विश-

▼ सायण-भाष्यम्

हे नरा: **विष्णोः** व्यापनशीलस्य देवस्य **वीर्याणि** वीरकर्माणि नु कम् अतिशीघ्रं प्र वोचम् प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन 'नवोत्तराणि पदानि' (नि. ३. १३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । यः विष्णुः **पार्थिवानि** पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी शब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं -- यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः (ऋ. सं. १. १०८.९) इति । तैत्तिरीयेऽपि - योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (तै. सं. १. २. १२. १) इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किंच यः च विष्णुः उत्तरम् उद्गततरमतिविस्तीर्ण सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची, 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कम्भे: 'स्तम्भस्तुभ्यु इति विहितस्य श्रः छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम् । किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृते: तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम् उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । **त्रेधा विचक्रमाणः** त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमाणम् इदं विष्णुर्विं चक्रमे' (ऋ. सं. १, २२, १७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव **उरुगायः** उरुभिः महद्विः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वर्याणि प्र वोचम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

नुकम् इति क्षिप्रनाम । विष्णोर् **वीर्याणि** वीरकर्माणि प्रवोचं प्रकर्षेण ब्रवीमि । छान्दसो लुड् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गोगेपि' इत्यडभावः । विष्णुर् विशेष्यते - यः **पार्थिवानि** पृथिव्य-अन्तरिक्ष-द्युलोक-भवानि । पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते, यथा 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इति । (५) 'पृथिव्या जाजौ' इत्यज्ञप्रत्ययः । यः पार्थिवानि रजांसि ज्योतींषि आग्ना-विद्युत्-सूर्यात्मकानि विममे विनिर्मितवान् । यद्वा - **पार्थिवानि** पृथुषु भवानि रजांसि वसूनी विममे ।

किञ्च - य उत्तरं सधस्थं संस्थानं सर्वेषाम् अन्तरिक्षम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः' इति सधादेश । तद् **अस्कभायत्** अस्तम्भयत् अधारयत् । अस्कभ्नाद् इति वक्तव्ये 'स्तम्भस्तुभ्युस्कन्भुस्कुभ्युस्कुज्यः श्रुश्व' इति श्वाप्रत्ययः । 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन हेरभावेपि श्रशायजादेशः ।

किं कुर्वन् इत्य् आह - **विचक्रमाणस् त्रेधा** त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिटः कानजादेशः । **उरुगायः** उरुभिर् महात्मभिर् गायत इति उरुगायः । कै गै शब्दे, घाजे 'आतो युक्तिष्कृतोः' इति युक्, थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा - उरुभिर् गन्तव्यः । गाङ् गतौ । य इत्थमित्थमकरोत्तस्य विष्णोर्वर्याणि प्रवोचम् स मेधीदाढ्यं करोत्विति ॥

▼ Wilson

English translation:

"Earnetly I glorify the exploits of Viṣṇu, who made the **three worlds**; who sustained the lofty aggregate site (of the spheres); thrice traversing (the whole); who is praised by the exalted."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

Pārthivāni vimame rajāṁsi = lit. he made the earthly regions;

Pṛthivī = three worlds: atra trayo lokā api pṛthivī śabdavācyā; **Indra** and **Agni** are said to abide in the lower, middle and upper pṛthivī or world-- yad indrāgnī avamasyām pṛthīvīyām madhyamasyām paramasyam uta **stha** (RV. 1.108.9; **Taittirīya Saṁhitā** 1.2.12.1); seven lower lokās are also included in the word pṛthivī; or, the term is limited to the three regions addressed in prayer, bhūḥ **bhuvar svar**; who sustained the lofty: **uttaram sadhastham askabhāyat**: **sadastha** = the firmament, as the asylum of the three regions-- lokatrayāśrayabhbūtam antarikṣam; or, the seven regions above the earth; or, the highest region of all, whence there is no return; or the above of the righteous, the **satya-loka**;

Askabhāyat = nirmitavān, created; thrice traversing: vicakramāṇas tredhā (idam viṣṇurvi cakrame: RV. 1.22.17); traversing in various ways in own created worlds

▼ Jamison Brereton

Now shall I proclaim the heroic deeds of Viṣṇu, who measured out the earthly realms, who propped up the higher seat, having stridden out three times, the wide-ranging one.

▼ Jamison Brereton Notes

The hymn begins with an almost exact echo of the famous opening pāda of the Indra hymn I.32 īdrasya nú vīryāṇi prá vocam. In place of īdrasya we have víṣṇoh and the missing syllable is made up by inserting the fairly functionless particle kam after nú.

▼ Griffith

I WILL declare the mighty deeds of Visnu, of him who measured out the earthly regions, Who propped the highest place of congregation, thrice setting down his footstep, widely striding.

▼ Macdonell

I will proclaim the mighty deeds of Viṣṇu, Of him who measured out the earthly spaces; Who, firmly propping up the higher station, Strode out in triple regions, widely pacing.

▼ Keith

I shall proclaim the mighty deeds of Visnu
Who meted out the spaces of the earth,
Who established the highest abode,
Stepping thrice, the far-goer.

▼ Geldner

Des Vishnu Heldenaten will ich nun verkünden, der die irdischen Räume durchmessen hat, der die obere Wohnstätte stützte, nachdem er dreimal ausgeschritten war, der Weitschreiter.

▼ Grassmann

Des Vischnu grosse Thaten will ich preisen, der weit durchmessen hat der Erde Räume, Befestigt hat den höchsten Sitz des Himmels, dreimal ausschreitend mit gewalt'gen Schritten.

▼ Elizarenkova

Я хочу сейчас провозгласить героические деяния Вишну
Который измерил земные пространства,
Который укрепил верхнее общее жилище,
Трижды шагнув, (он,) далеко идущий.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः:
- दीर्घतमा औचय्यः:
- विराटत्रिष्टुप्
- धैवतः:

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अब छः ऋचावाले १५४ एकसौ चौपनवें सूक्त का प्रारम्भ है। उसके प्रथम मन्त्र में ईश्वर और मुक्तिपद का वर्णन करते हैं।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थ:

पदार्थान्वयभाषा: - हे मनुष्यो ! (य:) जो (पार्थिवानि) पृथिवी में विदित (रजांसि) लोकों को अर्थात् पृथिवी में विख्यात सब स्थलों को (नु) शीघ्र (विममे) अनेक प्रकार से रचता वा (य:) जो (उरुगायः) बहुत वेदमन्त्रों से गाया जाता वा स्तुति किया जाता (उत्तरम्) प्रलय से अनन्तर (सधस्थम्) एक साथ के स्थान को (त्रेधा) तीन प्रकार से (विचक्रमाणः) विशेषकर कॅपाता हुआ (अस्कभायत्) रोकता है उस (विष्णोः) सर्वत्र व्याप्त होनेवाले परमेश्वर के (वीर्याणि) पराक्रमों को (प्र वोचम्) अच्छे प्रकार कहूँ और उससे (कम्) सुख पाऊँ वैसे तुम करो ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थ:

भावार्थभाषा: - जैसे सूर्य अपनी आकर्षण शक्ति से सब भूगोलों को धारण करता है, वैसे सूर्यादि लोक, कारण और जीवों को जगदीश्वर धारण कर रहा है। जो इन असंख्य लोकों को शीघ्र निर्माण करता और जिसमें प्रलय को प्राप्त होते हैं, वही सबको उपासना करने योग्य है ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वय:

अन्वयः हे मनुष्यो यः पार्थिवानि रजांसि नु विममे य उरुगाय उत्तरं सधस्थं त्रेधा विचक्रमाणोऽस्कभायत्स्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमनेन कं प्राप्त्यां तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अथेश्वरमुक्तिपदवर्णनमाह ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (विष्णोः) वेवेष्टि व्याप्तोति सर्वत्र स विष्णुस्तस्य (नु) सद्यः (कम्) सुखम् (वीर्याणि) पराक्रमान् (प्र) (वोचम्) वदेयम् (य:) (पार्थिवानि) पृथिव्यां विदितानि (विममे) (रजांसि) लोकान् (य:) (अस्कभायत्) स्तभ्नाति (उत्तरम्) प्रलयादनन्तरं कारणाख्यम् (सधस्थम्) सहस्थानम् (विचक्रमाणः) विशेषेण प्रचालयन् (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः (उरुगायः) य उरुभिर्बहुभिर्मन्त्रैर्गीयते स्तूयते वा ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - यथा सूर्यः स्वाकर्षणेन सर्वान् भूगोलान् धरति तथा सूर्यादिल्लोकान् कारणं जीवांश्च जगदीश्वरो धर्ते य इमानसंख्यलोकान् सद्यो निर्ममे यस्मिन्निमे प्रलीयन्ते च स एव सर्वेरुपास्यः ॥ १ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - विषयः

या सूक्तांत परमेश्वर व मुक्तीचे वर्णन आहे. या सूक्ताच्या अर्थाची मागाच्या सूक्ताच्या अर्थाबरोबर संगती जाणली पाहिजे ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जसा सूर्य आपल्या आकर्षणशक्तीने संपूर्ण भूगोलाला धारण करतो तसे सूर्य इत्यादी लोक, कारण व जीव यांना जगदीश्वर धारण करीत आहे. जो या असंख्य लोकांना निर्माण करतो, ज्याच्यात प्रलय होतो त्याचीच सर्वांनी उपासना केली पाहिजे ॥ १ ॥

तद् अस्य प्रियम् अभिं पाथो अश्यां

नरो यत्र देवय वो (=देवकामा) मदन्ति ।

उरुक्रमस्य संहि बन्धुर इत्था (=इत्थं)

विष्णोः पदे परमे मध्य उत्सः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तद् अस्य प्रियम् अभिं पाथो अश्यां
नरो यत्र देवय वो मदन्ति

उरुक्रम "स्य स" हि ब"न्धुर् इत्था"
वि"ष्णोः पदे" परमे" म"ध्व उ"त्सः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

abhi ← abhi (invariable)

{}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

asyām ← √naś- 1 (root)

{number:SG, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:ACT}

páthah ← páthas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

priyám ← priyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

devayávah ← devayú- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

mádanti ← √mad- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

nárah ← nár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yátra ← yátra (invariable)

{}

bándhuḥ ← bándhu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

hí ← hí (invariable)

{}

ittháḥ ← itthá (invariable)

{}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

urukramásya ← urukramá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

mádhvah̄ ← mádhu- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:SG}

padé ← padá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

paramé ← paramá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

útsah̄ ← útsa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víṣṇoh̄ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

तत् । अृस्यु । प्रियम् । अृभि । पाथः । अृश्याम् । नरः । यत्र । देवुऽयवः । मदन्ति ।
उरुऽक्रमस्ये । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पुदे । पुरुमे । मध्वः । उत्सः ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tad* ← *tat* ← *tad*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); here."

- *priyam* ← *priya*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "beloved; pleasant; dear; fond(p); wanted; priya [word]; favorite; good; liked; suitable; proper."

- *abhi*
- [adverb]
- "towards; on."

- *pātho* ← *pāthah̄* ← *pāthas*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "pāthas [word]; water; place."

- *asýām* ← *asýām* ← *aś*
- [verb], singular, Aorist optative

- “get; reach; enter (a state).”
-

- *naro* ← *narah* ← *nṛ*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “man; man; nṛ [word]; crew; masculine.”
-

- *yatra*
 - [adverb]
 - “wherein; once [when].”
-

- *devayavo* ← *devayavaḥ* ← *devayu*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “devout; devoted.”
-

- *madanti* ← *mad*
 - [verb], plural, Present indikative
 - “rut; intoxicate; delight; revel; rejoice; drink; ramp; exult.”
-

- *urukramasya* ← *urukrama*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “Vishnu.”
-

- *sa* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *hi*
 - [adverb]
 - “because; indeed; for; therefore; hi [word].”
-

- *bandhur* ← *bandhuḥ* ← *bandhu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “relative; bandhu [word]; association; friend; kin.”
-

- *itthā*
 - [adverb]
 - “thus; here.”
-

- *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”
-

- *pade* ← *pada*

- [noun], locative, singular, neuter
- "word; location; foot; footprint; pada [word]; verse;脚步; metrical foot; situation; dwelling; state; step; mark; position; trace; construction; animal foot; way; moment; social station; topographic point; path; residence; site; topic."

- *parame* ← *parama*
- [noun], locative, singular, neuter
- "extreme; best; excellent; highest; highest; devoted(p); maximal; distant; parama [word]; very; farthermost."

- *madhva* ← *madhvah* ← *madhu*
- [noun], genitive, singular, neuter
- "honey; alcohol; sweet; nectar; madhu [word]."

- *utsah* ← *utsa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "spring; fountain; utsa [word]; well."

▼ रङ्गनाथः

यत्र। देवयवः- देवकामा:। नरः- उपासका:। मदन्ति- तुष्णन्ति। तत्- तम्। अस्य- एतस्य। प्रियं पाथः- प्रेममयं पदम्। अभि- अभितः। अश्याम्- व्याप्त्याम्। इत्था- एवम्। सः- उपासकः। उरुक्रमस्य- त्रिविक्रमस्य। बन्धुः। हि- खलु। विष्णोः- व्यापनशीलस्यान्तर्यामिणो देवस्य। परमे पदे- उत्कृष्टस्थाने। मध्वः- माधुर्यस्य। उत्सः- निष्ठन्दो भवति॥५॥

▼ सायण- भाष्यम्

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वे: सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः। अन्तरिक्षनामैतत्, 'पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (निरु. ६. ७) इति यास्केनोक्तत्वात्। अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः। अश्याम् व्याप्त्याम्। तदेव विशेष्यते। यत्र स्थाने देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति। तदश्यामित्यन्वयः। पुनरपि तदेव विशेष्यते। उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तज्जदात्मना अत एब विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्ठन्दो वर्तते। तदश्याम्। यत्र क्षुत्त्वाण्डाजरामरणपुनरावृत्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः। ततोऽधिकं नास्तीत्याह। इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः। 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम्। हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥

4अथ चतुर्थीमाह - देवयवो देवानिच्छन्तो नरो यजमाना यत्र भागीरथीजले मदन्ति हृष्णन्ति। अस्य विष्णोः प्रियं तत्याथो भागीरथीजलं अभ्यश्यां अभितो व्याप्तवान्। उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य विष्णोः परमे पदे तृतीये पादे बन्धुः संबद्धो मध्वो मधुर उत्सो भागीरथीप्रवाह इत्था हि एवंविधः। हिशब्दः सर्वलोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः॥

▼ Wilson

English translation:

"May I attain his favourite path, in which god-seeking men delight; (the path) of that wide-stepping Viṣṇu, in whose exalted station there is a (perpetual) flow of felicity; for to such a degree is he the friend (of the pious)."

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

His favourite path: the firmament: patho anatarikṣam

▼ Jamison Brereton

Might I reach that dear cattle-pen of his, where men seeking the gods find elation,
for exactly that is the bond to the wide-striding one: the wellspring of honey in the highest step of
Viṣṇu.

▼ Griffith

May I attain to that his well-loved mansion where men devoted to the Gods are happy.
For there springs, close akin to the Wide-Strider, the well of meath in Visnu's highest footstep.

▼ Macdonell

I would attain to that his dear dominion Where men devoted to the gods do revel. In the wide-striding
Viṣṇu's highest footstep There is a spring of mead: such is our kinship.

▼ Geldner

An seinen lieben Zufluchtsort möchte ich gelangen, an dem die gottergebenen Männer schwelgen,
denn dort ist diese Genossenschaft des Weitschreitenden. In der höchsten Fußspur des Vishnu ist der
Quell des Honigs.

▼ Grassmann

O möcht' ich seinen lieben Sitz erreichen, in dem die frommen Männer selig leben; Denn das sind
recht des mächt'gen Schreiters Freunde, und Süßes quillt an Vischnu's höchster Fussspur.

▼ Elizarenkova

Я хотел бы достичнуть этого милого убежища его,
Где опьяняются мужи, преданные богам:
В самом деле, ведь там родство широко шагающего.
В высшем следе Вишну – источник меда.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः:
- दीर्घतमा औचय्यः:
- त्रिष्टुप्
- धैवतः:

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - मैं (यत्र) जिसमें (देवयवः) दिव्य भोगों की कामना करनेवाले (नरः) अग्रगन्ता उत्तम जन (मदन्ति) आनन्दित होते हैं (तत्) उस (अस्य) इस (उरुक्रमस्य) अनन्त पराक्रमयुक्त (विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (प्रियम्) प्रिय (पाथः) मार्ग को (अभ्यश्याम) सब ओर से प्राप्त होऊँ, जिस परमात्मा के (परमे) अत्युत्तम (पदे) प्राप्त होने योग्य मोक्ष पद में (मधवः) मधुरादि गुणयुक्त पदार्थ का (उत्सः) कूपसा तृप्ति करनेवाला गुण वर्तमान है (सः, हि) वही (इत्था) इस प्रकार से हमारा (बन्धुः) भाई के समान दुःख विनाश करने से सुख देनेवाला है ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार हैं। जो परमेश्वर की वेदद्वारा दी हुई आज्ञा के अनुकूल चलते हैं, वे मोक्ष सुख को प्राप्त होते हैं। जैसे जन बन्धु को प्राप्त होकर सहायता को पाते हैं वा प्यासे जन मीठे जल से पूर्ण कुये को पाकर तृप्त होते हैं, वैसे परमेश्वर को प्राप्त होकर पूर्ण आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः अहं यत्र देवयवो नरो मदन्ति तदस्योरुक्रमस्य विष्णोः प्रियं पाथोभ्यश्यां यस्य परमे पदे मध्व उत्सइव तृप्तिकरो गुणो वर्तते स हि इत्था नो बन्धुरिवास्ति ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (तत्) (अस्य) (प्रियम्) येन प्रीणाति तत् (अभिः) (पाथः) वर्त्म (अश्याम्) प्राप्नुयाम् (नरः) नेतारः (यत्र) यस्मिन् (देवयवः) ये देवान् दिव्यान् भोगान् कामयन्ते (मदन्ति) आनन्दयन्ति (उरुक्रमस्य) बहुपराक्रमस्य (सः) (हि) खलु (बन्धुः) दुःखविनाशकत्वेन सुखप्रदः (इत्था) अनेन प्रकारेण (विष्णोः) व्यापकस्य (पदे) प्राप्तव्ये (परमे) अत्युत्तमे मोक्षे पदे (मध्वः) मधुरादिरसयुक्तस्य (उत्सः) कूपइव तृप्तिकरः ॥ ५ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारौ। ये परमेश्वरेण वेदद्वारा दत्तमाज्ञामनुगच्छन्ति ते मोक्षसुखमश्ववते। यथा जना बन्धुं प्राप्य सहायं लभन्ते तृष्णिता वा मधुरजलं कूपं प्राप्य तृप्त्यन्ति तथा परमेश्वरं प्राप्य पूर्णाऽनन्दा जायन्ते ॥ ५ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - या मंत्रात उपमा व वाचकलुप्तोपमालंकार आहेत. जे परमेश्वराने वेदाद्वारे दिलेल्या आज्ञेप्रमाणे वागतात ते मोक्षसुख प्राप्त करतात. जसे लोक बंधूकडून साह्य प्राप्त करतात किंवा तृष्णार्त लोक विहिरीद्वारे मधुर जल प्राप्त करून तृप्त होतात तसे ते परमेश्वराला प्राप्त करून आनंद भोगतात. ॥ ५ ॥

प्र" त"द् वि"ष्णुः स्तवते_(=स्त्रयते) वीर्योण

मृगो" न" भीमः "कुचरो" गिरिष्ठाः ।

य"स्योरु"षु त्रिषु" विक्र"मणेष्व

अधिक्षिय"न्ति भु"वनानि वि"श्वा ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

प्र" त"द् वि"ष्णु स्तवते वीरि"येण

मृगो" न" भीमः "कुचरो" गिरिष्ठाः ।

य"स्योरु"षु त्रिषु" विक्र"मणेषु

अधिक्षिय"न्ति भु"वनानि वि"श्वा

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

prá ← prá (invariable)

{}

stavate ← √stu- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

vīryèṇa ← vīryà- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

víṣṇuh ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhīmáḥ ← bhīmá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

giriṣṭhāḥ ← giriṣṭhā- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

kucaráḥ ← kucará- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mrgáḥ ← mrgá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ná ← ná (invariable)
{}

triṣú ← trí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:PL}

urúṣu ← urú- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:PL}

vikrámaṇeṣu ← vikrámaṇa- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:PL}

yásya ← yá- (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

adhikṣiyánti ← √kṣi- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

bhúvanāni ← bhúvana- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

víśvā ← víśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

▼ पद-पाठ:

प्र । तत् । विष्णुः । स्तुवुते । वीर्येण । मूगः । न । भीमः । कुचुरः । गिरिऽस्थाः ।
यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अुधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वां ॥

- *pra*
 - [adverb]
 - "towards; ahead."
-

- *tad* ← *tat* ← *tad*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *viṣṇu* ← *viṣṇuh* ← *viṣṇu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."
-

- *stavate* ← *stu*
 - [verb], singular, Present indikative
 - "laud; praise; declare; stu."
-

- *vīryeṇa* ← *vīrya*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "potency; vīrya; heroism; potency; strength; semen; power; deed; active agent; efficacy; vīryapāramitā; gold; vigor; vīrya [word]; virility; manfulness; jewel; force."
-

- *mrgo* ← *mrgah* ← *mrga*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "game; deer; animal; antelope; mrga [word]; Mṛgaśiras."
-

- *na*
 - [adverb]
 - "not; like; no; na [word]."
-

- *bhīmaḥ* ← *bhīma*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "awful; amazing; terrific; enormous; bhīma [word]; fearful."
-

- *kucaro* ← *kucarah* ← *kucara*
 - [noun], nominative, singular, masculine
-

- *girişṭhāḥ* ← *girişṭhā*
 - [noun], nominative, singular, masculine
-

- *yasyoruṣu* ← *yasya* ← *yad*
 - [noun], genitive, singular, neuter
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *yasyoruṣu* ← *uruṣu* ← *uru*
- [noun], locative, plural, neuter
- "wide; broad; great; *uru* [word]; much(a); excellent."

- *triṣu* ← *tri*
- [noun], locative, plural, neuter
- "three; *tri/tisṛ* [word]."

- *vikramaṇeṣv* ← *vikramaṇeṣu* ← *vikramaṇa*
- [noun], locative, plural, neuter

- *adhikṣiyanti* ← *adhikṣi* ← *vṛkṣi*
- [verb], plural, Present indikative

- *bhuvanāni* ← *bhuvana*
- [noun], nominative, plural, neuter
- "Earth; being; world; *bhuvana* [word]."

- *viśvā* ← *viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- "all(a); whole; complete; each(a); *viśva* [word]; completely; wholly."

▼ रहनाथः

यस्य। उरुषु- विस्तृतेषु। त्रिषु। विक्रमणेषु। विश्वा भुवनानि- सर्वे लोकाः। अधिक्षियन्ति- आश्रिता भवन्ति। तत्- सः। विष्णुः- व्यापनशीलोऽन्तर्यामी। वीर्येण- पराक्रमेण। कुचरः- वनचरः। गिरिष्ठाः- पर्वतस्थः। मृगो न भीमः- भयङ्करः सिंह इव स्थितः। प्र- प्रकर्षेण। स्तवते- स्तूयते॥२॥

▼ सायण-भाष्यम्

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः **वीर्येण** स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते स्तूयते सर्वे: ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः: । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः **भीमः** भीतिजनकः **कुचरः** कुत्सितहिसादिकर्ता दुर्मप्रदेशगन्ता वा **गिरिष्ठाः** पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं - मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा: । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्णग्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्दीप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्वेताभिधानं क्वायां न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणाते: प्रीणातेर्वा' (निरु. १, २०) इति । तद्वदयमपि मृगोऽन्वेषा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्दीप्तिः 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै. आ. ८.८. १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईडशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोः उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु **विक्रमणेषु** पादप्रक्षेपेषु **विश्वा** सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

10अथ दशमीमाह - तत्त्वस्मिन्कर्मणि यजमानानां वीर्यार्थं विष्णुः प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते । कुचरो भूमौ वर्तमानो भीमो भयंकरो मृगो न सिंहो यथोर्ध्मुत्प्लुत्य गिरिष्ठाः पर्वतस्थो भवति, तथा यस्य विष्णोः पूर्व वामनस्य पश्चात्रिविक्रमतं गच्छत उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनानि सर्वे लोका अधिक्षियन्ति आधिक्षयेन निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयत हति पूर्वत्रान्वयः ॥

▼ Wilson

English translation:

"*Viṣṇu* is therefore glorified, that by his prowess he is like a fearful, ravenous, and mountain-haunting wild beast, and because of that in his three paces all worlds abide."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Mountain-haunting wild beast: **mṛga** or **śimha**, a lion, as applicable to Viṣṇu: one who seeks for his enemies to inflict punishment on them, and is therefore, fearful and fierce;

Giriṣṭhāḥ = he who dwells on high, or who abides in prayer and the like: mantrādirūpāyām vāci artamānah

▼ Jamison Brereton

In this way Viṣṇu will be praised for his heroic deed—(he who is) like a fearsome wild beast, living in the mountains and roaming wherever it wants, in whose three wide strides dwell all living beings.

▼ Jamison Brereton Notes

The covert identification with Indra continues in pāda b, which is identical to X.180.2a, where Indra is the referent.

▼ Griffith

For this his mighty deed is Visnu lauded, like some wild beast, dread, prowling, mountain-roaming; He within whose three wide-extended paces all living creatures have their habitation.

▼ Macdonell

Because of this his mighty deed is Viṣṇu Lauded, like some fierce beast that is much dreaded, That wanders as it lists, that haunts the mountains: He in whose three wide strides abide all creatures.

▼ Geldner

Also wird Vishnu ob seiner Heldenat gepriesen, der umherschweifend im Gebirge haust wie das furchtbare wilde Tier, in dessen drei weiten Schritten alle Geschöpfe Wohnung finden.

▼ Grassmann

Gerühmt wird Vischnu wegen dieser Grossthat, gleich wildem Löwen, der durch Berge schweifet, Er, unter dessen drei gewalt'gen Schritten die Wesen alle sichre Wohnung haben.

▼ Elizarenkova

Вот прославляется Вишну за героическую силу,
Страшный, как зверь, бродящий (неизвестно) где, живущий в горах,
В трех широких шагах которого
Обитают все существа.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः:
- दीर्घतमा औचथः:
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः:

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे मनुष्यो ! (यस्य) जिस जगदीश्वर के निर्माण किये हुए (उरुषु) विस्तीर्ण (त्रिषु) जन्म, नाम और स्थान इन तीन (विक्रमणेषु) विविध प्रकार के सृष्टि-क्रमों में (विश्वा) समस्त (भुवनानि) लोक-लोकान्तर (अधिक्षियन्ति) आधाररूप से निवास करते हैं (तत्) वह (विष्णुः) सर्वव्यापी परमात्मा अपने (वीर्येण) पराक्रम से (कुचरः) कुटिलगामी अर्थात् ऊँचे-नीचे नाना प्रकार विषम स्थलों में चलने और (गिरिष्ठाः) पर्वत कन्दराओं में स्थिर होनेवाले (मृगः) हरिण के (न) समान (भीमः) भयङ्कर है और समस्त लोक-लोकान्तरों को (प्रस्तवते) प्रशंसित करता है ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - कोई भी पदार्थ ईश्वर और सृष्टि के नियम को उल्लङ्घ नहीं सकता है, जो धार्मिक जनों को मित्र के समान आनन्द देने, दुष्टों को सिंह के समान भय देने और न्यायादि गुणों का धारण करनेवाला परमात्मा है, वही सबका अधिष्ठाता और न्यायाधीश है, यह जानना चाहिये ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे मनुष्या यस्य निर्मितेषूरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनान्यथिक्षियन्ति तत् स विष्णुः स्ववीर्येण कुचरो गिरिष्ठा मृगो भीमो नेव विश्वालैलोकान् प्रस्तवते ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (प्र) (तत्) सः (विष्णुः) सर्वव्यापीश्वरः (स्तवते) स्तौति (वीर्येण) स्वपराक्रमेण (मृगः) (न) इव (भीमः) भयङ्करः (कुचरः) यः कुस्तिं चरति सः (गिरिष्ठाः) यो गिरौ तिष्ठति (यस्य) (उरुषु) विस्तीर्णेषु (त्रिषु) नामस्थानजन्मसु (विक्रमणेषु) विविधेषु सृष्टिक्रमेषु (अधिक्षियन्ति) आधाररूपेण निवसन्ति (भुवनानि) भवन्ति भूतानि येषु तानि लोकजातानि (विश्वा) सर्वाणि ॥ २ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अत्रोपमालङ्कारः । नहि कश्चिदपि पदार्थ ईश्वरसृष्टिनियमक्रममुल्लङ्घितुं शक्नोति यो धार्मिकाणां मित्रइवाह्नादप्रदो दुष्टानां सिंह इव भयप्रदो न्यायादिगुणधर्ता परमात्माऽस्ति स एव सर्वोषामधिष्ठाता न्यायाधीशोऽस्तीति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - कोणताही पदार्थ ईश्वर व सृष्टीच्या नियमाचे उल्लंघन करू शकत नाही, जो धार्मिक लोकांना मित्रप्रमाणे आनंद देणारा, दुष्टांना सिंहाप्रमाणे भयभीत करविणारा न्याय इत्यादी गुणांना धारण करणारा परमेश्वर आहे, तोच सर्वांचा अधिष्ठाता, न्यायाधीश आहे हे जाणले पाहिजे ॥ २ ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

६अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह -

परो" मा"त्रया तनु"वा वृधान न" ते महित्व"म् अ"नु अश्वुवन्ति उभे" ते विद्य र"जसी पृथिव्या" वि"ष्णो देव त्व"म् परम"स्य वित्से

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः:
- ऋषिः - वसिष्ठः:
- छन्दः - त्रिषुप्

▼ Thomson & Solcum

परो" मा"त्रया तनु"वा वृधान
न" ते महित्व"म् अ"नु अश्वुवन्ति
उभे" ते विद्य र"जसी पृथिव्या"
वि"ष्णो देव त्व"म् परम"स्य वित्से

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

mátrayā ← mátrā- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

parás ← parás (invariable)

{}

tanvā ← tanú- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

vṛdhāna ← √vṛdh- (root)

{case:VOC, gender:M, number:SG, tense:AOR, voice:MED}

ánu ← ánu (invariable)

{}

aśuvanti ← √naś- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

mahitvám ← mahitvá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

ná ← ná (invariable)

{}

te ← tvám (pronoun)

{case:DAT, number:SG}

pṛthivyáḥ ← pṛthiví- (nominal stem)

{case:ABL, gender:F, number:SG}

rájasī ← rájas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:DU}

te ← tvám (pronoun)

{case:DAT, number:SG}

ubhé ← ubhá- (pronoun)

{case:NOM, gender:N, number:DU}

vidma ← √vid- 2 (root)

{number:PL, person:1, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

deva ← devá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

paramásya ← paramá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

víṣṇo ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

vitse ← √vid- 2 (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

▼ पद-पाठः

पुरः । मात्रया । तुन्वां । वृध्णुन् । न । ते । मुहिऽत्वम् । अनुं । अश्ववृन्ति ।
उभे इति । ते । विद्म् । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देवु । त्वम् । पूरमस्य । वित्से ॥

▼ Hellwig Grammar

- *paro* ← *paras*
- [adverb]
- “beyond; away; farther.”

- *mātrayā* ← *mātrā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “measure; weight; quantity; syllable; *mātrā*; property; part; particle; *mātrā* [word]; household effects; morsel; mirror; substance.”

- *tanvā* ← *tanū*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “body; self; own(a); person; form.”

- *vṛdhāna* ← *vṛdh*
- [verb noun], vocative, singular
- “increase; grow; *vṛdh*; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

- *na*
- [adverb]
- “not; like; no; *na* [word].”

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- “you.”

- *mahitvam* ← *mahitva*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “greatness.”

- *anv* ← *anu*

- [adverb]
 - "subsequently; behind; along; towards; because."
-

- *aśnuvanti* ← *aś*
 - [verb], plural, Present indicative
 - "get; reach; enter (a state)."
-

- *ubhe* ← *ubh*
 - [noun], accusative, dual, neuter
 - "both(a)."
-

- *te* ← *tvad*
 - [noun], genitive, singular
 - "you."
-

- *vidma* ← *vid*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - "know; diagnose; perceive; know; accord; notice; deem; mind; learn; specify; watch; recognize; detect; call."
-

- *rajasī* ← *rajas*
 - [noun], accusative, dual, neuter
 - "powder; menorrhea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky."
-

- *pr̥thivyā* ← *pr̥thivyāḥ* ← *pr̥thivī*
 - [noun], genitive, singular, feminine
 - "Earth; pr̥thivī; floor; Earth; earth; pr̥thivī [word]; land."
-

- *viṣṇo* ← *viṣṇu*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."
-

- *deva*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."
-

- *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - "you."
-

- *paramasya* ← *parama*
- [noun], genitive, singular, masculine

- “extreme; best; excellent; highest; highest; devoted(p); maximal; distant; parama [word]; very; farthermost.”

- *vitse* ← *vid*
- [verb], singular, Present indicative
- “know; diagnose; perceive; know; accord; notice; deem; mind; learn; specify; watch; recognize; detect; call.”

▼ रङ्गनाथः

मात्रया परः- परस्ताद्वर्तमानया अपरिमितया। तन्वा। वृधान- वर्धमान। ते- तव। महित्वम्- माहात्म्यम्। न। अन्वश्रुवन्ति- अनुव्याप्तुवन्ति। पृथिव्या:- भूम्या आरभ्य। उभे रजसी- भूमिमन्तरिक्षम्। ते- तव। विद्वा- जानीमः। देव- द्योतनशील। विष्णो- सर्वव्यापिन्। अन्तर्यामिन्। त्वमेव। परमस्य- तृतीयं नभः। वित्से- जानासि॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थं। परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२.५) इति यथा। मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया। **मात्रया परः** परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया तन्वा शरीरेण वृधान वर्धमान है विष्णो ते तव महित्वं महत्त्वं न अन्वश्रुवन्ति नानुव्याप्तुवन्ति। त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्जातुं न शक्यत इत्यर्थः। ते तव उभे रजसी उभौ लोकौ पृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च विद्वा जानीमः। वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत्। हे देव द्योतमान विष्णो त्वम् एव परमस्य स्वगदिरुकृष्टलोकस्य। द्वितीयार्थं षष्ठी। परमं लोकं वित्से जानासि। अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः॥

हे विष्णो देव मात्रया कृत्स्नं जगन्मातुं प्रवृत्तया तनुवा त्रिविक्रमावताररूपया मूर्त्या वृधान है वर्धमान परः उत्कृष्टोऽसि। ते त्वदीयं महित्वं महिमानं नान्वश्रुवन्ति केऽपि समर्था अनुगन्तुं न क्षमन्ते। ते तव लोकान्मातुं प्रवृत्तस्य पृथिव्या आरभ्योभे रजसी द्वे रञ्जनस्थाने पृथिव्यन्तरिक्षमित्येते त्वदीयपदे इति वयं विद्वा। त्वं पुनः परमस्योत्कृष्टस्य तृतीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि॥

▼ Wilson

English translation:

“Expanding with a body beyond all measure, Viṣṇu men comprehend not your magnitude; we know these your two worlds (computing) from the earth, but you, divine Viṣṇu, are cognisant of the highest.”

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

Your two worlds: i.e. the earth and the firmament, which are visible; cf. RV. 10.082.05

▼ Jamison Brereton

O you who have grown with your body beyond measure, they do not attain to your greatness. We (only) know both your dusky realms of the earth; god Viṣṇu, you yourself know the farthest one.

▼ Jamison Brereton Notes

Renou supplies “other gods” as the subj. of ánv aśnuvanti in b. This seems perfectly acceptable, though not strictly necessary. And since in vs. 2 it is, presumably, mortals (since they are ‘born’) who fail to reach the limit of Viṣṇu’s greatness, mortals could also be the subject here. See remarks below on the formulaic connection between the two vss.

As Renou points out, both the case of the complement (acc. versus gen.) and the voice (act. versus mid.) differ between 1st pl. vidma in c and 2nd sg. vitse in d. The middle voice of vitse makes sense, since Viṣṇu knows his own farthest realm; the variation in case is harder to account for. Perhaps the

two earthly realms are subjects of direct knowledge, while the farthest realm is something even Viṣṇu only knows of.

01-02

▼ Jamison Brereton Notes

The b-pādas of these two vss. are variants of each other, using two different roots for 'attain' (*vnaś*, *vāp*) and two different formulations of 'greatness', the 2nd an elaboration on the first: 1b ná te mahitvám ánv aśnuvanti 2ab ná te ... mahimnáḥ páram ántam āpa Another example of the freedom of RVic formulaics; see comm. ad VII.98.5 in the previous hymn for further on this.

▼ Griffith

MEN come not nigh thy majesty who growest beyond all bound and measure with thy body.
Both thy two regions of the earth, O Visnu, we know: thou God, knowest the highest also.

▼ Geldner

Der du über jedes Maß hinaus am Leibe wächstest, deine Größe erreicht keiner. Wir kennen nur deine beiden Räume der Erde; du kennst den höchsten Gott Vishnu.

▼ Grassmann

Am Leibe wachsend über alle Maasse hast Grösse du erlangt, der keiner gleichkommt; Wir kennen deine beiden Erdenräume des Himmels höchsten kennst du selbst, Gott Vischnu.

▼ Elizarenkova

О растущий телом сверх меры,
Никто не может сравниться с твоим величием.
Мы знаем (только) оба твоих пространства: земли (и неба).
Ты, о бог Вишну, знаешь высшее (пространство).

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- विराटत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (मात्रया) प्रकृति के पञ्चतन्मात्रारूप (तन्वा) शरीर से (वृधानः) वृद्धि को प्राप्त (ते) तुम्हारी (महित्वम्) महिमा को हे (विष्णो) विभो ! (न) नहीं (अश्रुवन्ति) प्राप्त कर सकते। हे व्यापक परमात्मन् ! (ते) तुम्हारे (उभे) दोनों लोकों को हम (विद्म) जानते हैं, जो (पृथिव्या:) पृथिवी से लेकर (रजसी) अन्तरिक्ष तक हैं, जो (देव) दिव्य शक्तिमन् परमात्मन् ! (त्वं) तुम ही (अस्य) इस ब्रह्माण्ड के (परं) पार को (वित्से) जानते हो, अन्य नहीं ॥१॥

▼ आर्यमुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जीव केवल प्रत्यक्ष से लोकों को जान सकता है। सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों का ज्ञाता एकमात्र परमात्मा है। तन्मात्रा कथन करना यहाँ प्रकृति के सूक्ष्म कार्यों का उपलक्षणमात्र है। तात्पर्य यह है कि प्रकृति उसके शरीरस्थानी होकर उस परमात्मा के महत्व को बढ़ा रही है, या यों कहो कि प्रकृत्यादि सब पदार्थ उस परमात्मा के एकदेश में हैं और वह असीम अर्थात् अवधिरहित है ॥१॥

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (मात्रया) प्रकृत्यापञ्चतन्मात्ररूपेण (तन्वा) शरीरेण (वृधानः) वृद्धिं प्राप्तं (ते) तव (महित्वम्) महिमानं (विष्णो) हे विभो ! (न) नैव (अश्रुवन्ति) प्राप्तुवन्ति, हे विभो ! (ते) तव (उभे) उभावपि लोको (विद्म) जानीमः यौ (पृथिव्या:) पृथिवीतः (रजसी) अन्तरिक्षपर्यन्तौ

स्तः (देव) हेदिव्यशक्तिमन् ! (त्वम्) त्वमेव (अस्य) अस्य ब्रह्माण्डस्य (परम्) पारं (वित्से) जानासि नान्यः, यतः (परः) सर्वस्मात्परोऽसि ॥१॥

▼ सायणोक्त-विविधागः

7अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति - 'विचक्रमे पृथिवीमेषः' इति पुरोनुवाक्या । 'त्रिर्देवः पृथिवीमेषः' इति याज्या । एतच्चोभयं 'जुष्टो नरः' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

वि" चक्रमे पृथिवी"म् एष" एतां
क्षे"त्राय वि"ष्णुर् म"नुषे दशस्य"न् ।
ध्रुवा"सो अस्य कीर"यो ज"नास
उरु-क्षिति" सुज"निमा चकार ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

वि" चक्रमे पृथिवी"म् एष" एतां
क्षे"त्राय वि"ष्णुर् म"नुषे दशस्य"न्
ध्रुवा"सो अस्य कीर"यो ज"नास
उरुक्षिति" सुज"निमा चकार

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

cakrame ← √krami- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

esāḥ ← esā (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

etām ← esā (pronoun)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

pṛthivīm ← pṛthiví- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

ví ← ví (invariable)

{}

daśasyán ← √daśasy- (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

kṣétrāya ← kṣétra- (nominal stem)
{case:DAT, gender:N, number:SG}

mánuṣe ← mánus- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:SG}

víṣṇuh ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

dhruvásah ← dhruvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

jánāsaḥ ← jána- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kíráyah ← kírí- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

cakāra ← √kṛ- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

sujánimā ← sujániman- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

urukṣítím ← urukṣítí- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

▼ पद-पाठः

वि । चुक्रम् । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्रांय । विष्णुः । मनुषे । दुशस्यन् ।
धूवासः । अस्यु । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चुकार ॥

▼ Hellwig Grammar

- *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

-
- *cakrame* ← *kram*
 - [verb], singular, Perfect indicative
 - “kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”
-

- *prthivīm* ← *prthivī*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - “Earth; prthivī; floor; Earth; earth; prthivī [word]; land.”
-

- *esa* ← *esah* ← *etad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); etad [word].”
-

- *etāṁ* ← *etām* ← *etad*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); etad [word]."
-

- *kṣetrāya* ← *kṣetra*
 - [noun], dative, singular, neuter
 - "field; location; habitat; country; area; earth; region; estate; body; kṣetra [word]; kṣetra-doṣa; seat; reincarnation; uterus."
-

- *viṣṇur* ← *viṣṇuh* ← *viṣṇu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."
-

- *manuṣe* ← *manus*
 - [noun], dative, singular, masculine
 - "Manu; man."
-

- *daśasyan* ← *daśasy*
 - [verb noun], nominative, singular
-

- *dhruvāso* ← *dhruvāsaḥ* ← *dhruva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "certain; fixed; permanent; changeless; firm; safe; resident; immovable; fixed; fixed; vital; faithful."
-

- *asya* ← *idam*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); here."
-

- *kīrayo* ← *kīrayah* ← *kīri*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "pauper."
-

- *janāsa* ← *janāsaḥ* ← *jana*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "people; national; man; relative; jan; Janaloka; person; jana [word]; man; attendant; Jana; foreigner; inhabitant; group."
-

- *uruksitim* ← *uru*
 - [noun]
 - "wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent."
-

- *uruksitim* ← *kṣitim* ← *kṣiti*
- [noun], accusative, singular, feminine
- "floor; Earth; earth; pṛthivī; people; dwelling; battlefield; Earth; estate; colony; house."

- *sujanīmā* ← *su*
- [adverb]
- “very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite.”

- *sujanīmā* ← *janiṁā* ← *janiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “birth; offspring; origin; kind; being.”

- *cakāra* ← *kṛ*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; *kṛ*; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

▼ रङ्गनाथः

मनुषे- मनुष्याय। दशस्यन्- यच्छन्। क्षेत्राय- भूमिकाप्राप्तै। एताम्- इमाम्। पृथिवीम्- भूमिम्। विष्णुः। वि चक्रमे- विक्रान्तवान्। अस्य- एतस्य विष्णोः कल्प्याणगुणान्। कीरयः- कीर्तयन्तः। जनासः- जनाः। ध्रुवासः- नित्याः स्थिराः। सुजनिमा- सुष्ठवाविर्भूतः। उरुक्षितिम्- विस्तारभूमिकां स्वविक्रमेण। चकार- अकरोत्॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

एषः देवः विष्णुः एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रीलँलोकान् क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् वि चक्रमे विक्रान्तवान्। अस्य च विष्णोः कीरयः स्तोतारः जनासः जनाः ध्रुवासः निश्चला भवन्ति। ऐहिकामुष्मिकयोर्लभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः। सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं चकार स्तोत्र्यः करोति ॥

▼ Wilson

English translation:

“This Viṣṇu traversed the earth for a dwelling which he was desirous of giving to his eulogist; firm are the people who are his praisers; he who is the engenderer of good has made a spacious dwelling (for his worshippers).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Which he was desirous of giving: manuṣe daśasyan = stuviṣte devaṇāya, to the company of gods praising him-- Viṣṇu having taken the **three worlds** from the **Asuras** to give to them; the engenderer of good: or, to whom belong fortunate births

▼ Jamison Brereton

Quick Viṣṇu strode across this earth for a dwelling place for Manu, showing his favor. Firmly fixed are his peoples, (even) the weak. He, affording good birth, has made (them) wide dwelling.

▼ Jamison Brereton Notes

By concentrating Viṣṇu's strides in the first pāda of 4, the poet is free to express the aim of Viṣṇu's action -- creating space and dwelling places for the people

-- in the rest of the vs. As Geldner points out (n. 4c), asya can refer either to Viṣṇu or to Manu, although in actuality this may not matter. It may be an instance of "trickle-down" ownership: Viṣṇu makes a dwelling place for Manu, and in turn Manu's people also get firmly planted. Or, Manu and the people may both be under Viṣṇu's auspices.

03-04

▼ Jamison Brereton Notes

As noted in the published introduction, vss. 3 and 4 are responsive. The first pāda of 4 concentrates the essence of the 1st two pādas of 3, substituting ví cakrame (of 3b) for trír deváḥ (in 3a) at the beginning of the pāda. This phrase, trír deváḥ, is short a syllable; Oldenberg suggests reading t·rir, but this seems unlikely: I don't know of any other disyllabic readings of this extremely common numeral (either as 1st cmpd member tri- or adverbial trís). I suggest rather that the metrically disturbed opening draws attention to the beginning of this set of paired vss. by being flawed and is "repaired" by 4a. See similar remarks about 3c and 5c ad vs. 5.

▼ Griffith

Over this earth with mighty step strode Visnu, ready to give it for a home to Manu.
In him the humble people trust for safety: he, nobly born, hath made them spacious dwellings.

▼ Geldner

Dieser Vishnu hat diese Erde ausgeschritten zum Landbesitz für Manu, um ihm gefällig zu sein.
Ansässig wurden dessen besitzlose Leute. Er, der gute Geburt gibt, schuf weite Wohnstatt.

▼ Grassmann

Hinschreitend ging durch diese Erde Vischnu, der Gott dem Menschen sie zur Wohnung schenkend;
Gesichert stehn die Männer, die ihn preisen; der gutes wirkt, er schaffte weiten Wohnsitz.

▼ Elizarenkova

Он прошагал эту землю,
(Чтоб она стала) владением, Вишну награждающий человека.
Прочно (устроены) его люди, (даже) бедные.
Он,зывающий счастливое рождение, создал обширное место поселения.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- विष्णुः:
- वसिष्ठः:
- आर्णीत्रिष्टुप्
- धैवतः:

▼ आर्यमुनि - विषयः

अब ईश्वर स्वयं कथन करते हैं कि विचक्रमे के अर्थ निर्माण अर्थात् रचने के हैं।

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (विष्णुः) व्यापक पमेश्वर ने (मनुषे) मनुष्य के (क्षेत्राय) अभ्युदय (दशस्यन) देने के लिये (पृथिवीम् एतां) इस पृथिवी को (विचक्रमे) रचा, जिससे (अस्य) इस परमात्मा के कोर्तन करनेवाले (जनासः) भक्त लोग (धुवासः) दृढ़ हो गए, क्योंकि (उरुक्षिति) इस विस्तृत

क्षेत्ररूप पृथिवी को (सुजनिमा) सुन्दर प्रादुर्भाववाले ब्रह्माण्डपति परमात्मा ने (चकार) रचा है॥४॥

▼ आर्यमुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जिस पृथिवी में (सुजनिमा) सुन्दर आविर्भाववाले प्राणिजात हैं, उनका कर्ता जो परमात्मा है, उसने इस सम्पूर्ण विश्व को रचा है। विष्णु के अर्थ यहाँ "यज्ञो वै विष्णुः" ॥ श. प.॥ "तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" ॥ यजु० ३१.७॥ इत्यादि प्रमाणों से व्यापक परमात्मा के हैं। यही बात विष्णुसूक्तों में सर्वत्र पायी जाती है। इस भाव को वेद ने अन्यत्र भी वर्णन किया है कि "द्यावाभूमी जनयन्देव एकः" ॥ यजु०॥ एक परमात्मा ने सब लोक-लोकान्तरों को रचा है ॥४॥

▼ आर्यमुनि (सं) - विषयः

अथेश्वरः स्वयमेव विक्रमिरची समानार्थत्वेन कथयति।

▼ आर्यमुनि (सं)- पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (विष्णुः) व्यापक ईश्वरः (मनुषे, क्षेत्राय, दशस्यन्) मनुष्याय क्षेत्रं दित्सन् (पृथिवीम्, एताम्, विचक्रमे) इमां भुवं कृतवान्, यतः (अस्य) अस्य परमात्मनः (कीरयः) स्तोतारः (जनासः) भक्ताः (ध्रुवासः) दृढा अभवन् यतः (उरुक्षितिम्) विस्तृतां पृथिवीं (सुजनिमा) सर्वाङ्गशोभनां (चकार) कृतवान् ॥४॥

त्रि"र् देवः" · पृथिवी"म् एष" एतां"

वि" चक्रमे शत"र्चसम् महित्वा"

प्र" वि"ष्णुर् अस्तु तव"सस् त"वीयान्

त्वेष" हि" अस्य स्थ"विरस्य ना"म

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - विष्णुः;
- ऋषि: - वसिष्ठः;
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त्रि"र् देवः" · पृथिवी"म् एष" एतां"

वि" चक्रमे शत"र्चसम् महित्वा"

प्र" वि"ष्णुर् अस्तु तव"सस् त"वीयान्

त्वेष" हि" अस्य स्थ"विरस्य ना"म

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

deváḥ ← devá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

esáḥ ← esá (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

etām ← eṣá (pronoun)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

pṛthivíṁ ← pṛthiví- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

trís ← trís (invariable)

{}

cakrame ← √krami- (root)

{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

mahitvá ← mahitvá- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

śatárcasam ← śatárcas- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

ví ← ví (invariable)

{}

astu ← √as- 1 (root)

{number:SG, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

prá ← prá (invariable)

{}

tavásah ← tavás- (nominal stem)

{case:ABL, gender:M, number:SG}

távīyān ← távīyāṁs- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

víṣṇuh ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

hí ← hí (invariable)

{}

náma ← náman- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sthávirasya ← sthávira- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

tveṣám ← tveṣá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

त्रिः । द्वेवः । पृथिवीम् । पुषः । युताम् । वि । चक्रम् । शतऽर्चसम् । मुहिडत्वा ।
प्र । विष्णुः । अस्तु । तुवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्यु । स्थविरस्य । नामं ॥

- *trir* ← *tris*
 - [adverb]
 - "thrice; tris [word]."
-

- *devah* ← *deva*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."
-

- *prthivīm* ← *prthivī*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - "Earth; prthivī; floor; Earth; earth; prthivī [word]; land."
-

- *eṣa* ← *eṣah* ← *etad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); etad [word]."
-

- *etām* ← *etām* ← *etad*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); etad [word]."
-

- *vi*
 - [adverb]
 - "apart; away; away."
-

- *cakrame* ← *kram*
 - [verb], singular, Perfect indicative
 - "kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat."
-

- *śatarcasam* ← *śatarcas*
 - [noun], accusative, singular, masculine
-

- *mahitvā* ← *mahitva*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "greatness."
-

- *pra*
 - [adverb]
 - "towards; ahead."
-

- *viṣṇur* ← *viṣṇuh* ← *viṣṇu*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva."
-

- *astu* ← *as*
- [verb], singular, Present imperative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *tavasas* ← *tavasah* ← *tavas*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “strong; energetic.”

- *tavīyān* ← *tavīyas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “stronger.”

- *tveṣam* ← *tveṣam* ← *tveṣa*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “awful; brilliant; aglitter(p); bright.”

- *hy* ← *hi*
- [adverb]
- “because; indeed; for; therefore; hi [word].”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *sthavirasya* ← *sthavira*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “old; strong; hardy; firm; firm.”

- *nāma* ← *nāman*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “name; appellation; nāman [word]; nāmakaraṇa; surname; noun; word.”

▼ रङ्गनाथः

देवः- द्योतकः। एषः- अयं विष्णुः। महित्वा- स्वमाहात्म्येन। शतर्चसम्- अनन्तप्रकाशाम्। पृथिवीम्- भूमिम्। त्रिः- त्रिधा। वि चक्रमे- विक्रान्तवान्। विष्णुः। तवसस्तवीयान्- प्रवृद्धेषु प्रवृद्धः। अस्तु- भवतु। अस्य- एतस्य। स्थविरस्य- प्रवृद्धस्य। नाम। त्वेषम्- दीप्तम्॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्थीषि यस्यास्तादृशम् एतां पृथिवीम्। उपलक्षणमेतत्। पृथिव्यादीर्स्त्रीलङ्गोकान् महित्वा महत्त्वेन त्रिः वि चक्रमे त्रिभिः पदैविक्रान्तवान्। तवसः तवस्विनो वृद्धादपि तवीयान् तवस्वितरः विष्णुः प्र अस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु। अस्य स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः नाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा त्वेषं हि यस्माद्वीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

▼ Wilson

English translation:

"This deity, by his great power, traversed with three (steps) the many- lustrous earth; may Viṣṇu, the most powerful of the powerful rule over us, for illustrious is the name of the mighty one."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

Earth: pṛthivī = pṛthivyādīn, or the three worlds

▼ Jamison Brereton

Three times did the quick god stride with his greatness across this earth worth a hundred verses. Let Viṣṇu be preeminent, stronger than the strong, for vibrant is the name of this stalwart one.

▼ Jamison Brereton Notes

Flg. a suggestion by Geldner (n. 3a, though not reflected in his tr.), I take eśāin pāda a (also 4a) as belonging to the stem eśā- 'quick', which is used several times of Viṣṇu in the gen. expression vīṣṇor eśāsyā (II.34.11, VII.40.5, VIII.20.3), in which confusion with the nom. pronominal eśā(h) (possible here) is excluded.

The hapax śatárcas- is problematic. The Pp analyses the 2nd member as arcasam, but Wackernagel (AiG I.318) points out that the sandhi between the cmpd members would require rather -ṛcasam. However, Oldenberg disputes this, claiming that it would then have to be written ("... geschrieben werden müssen") *śatáṛcasam, though it's not clear to me why. Interpr. differ significantly: Sāyaṇa. glosses with arcis-.

Oldenberg posits a masc. s-stem *arcás- 'singer', comparing VI.34.3 yádi stotárah śatám yát sahásram grñánti "When a hundred, when a thousand praisers sing to him ...," an interpr. followed by Geldner -- though the connection between the two passages seems tenuous to me. By contrast, Renou tr. "au cent éclats," perhaps flg. Sāyaṇa.'s arcís-. Since an infinitival dat. ṛcásē 'to praise, for chanting (praise)' is found in VI.39.5 and VII.61.6, it seems reasonable to take the underlying stem ṛcas- as the base here, as Grassmann does, glossing 'hundertfach zu preisen'. My 'worth a hundred verses' is close to that, though perhaps 'praises, chants' would be better.

Because of the lack of accent on asya, it should be pronominal, not adjectival; I would adjust the tr. to "of him, the stalwart."

03-04

▼ Jamison Brereton Notes

As noted in the published introduction, vss. 3 and 4 are responsive. The first pāda of 4 concentrates the essence of the 1st two pādas of 3, substituting vī cakrame (of 3b) for trír deváḥ (in 3a) at the beginning of the pāda. This phrase, trír deváḥ, is short a syllable; Oldenberg suggests reading t·rir, but this seems unlikely: I don't know of any other disyllabic readings of this extremely common numeral (either as 1st cmpd member tri- or adverbial trís). I suggest rather that the metrically disturbed opening draws attention to the beginning of this set of paired vss. by being flawed and is "repaired" by 4a. See similar remarks about 3c and 5c ad vs. 5.

▼ Griffith

Three times strode forth this God in all his grandeur over this earth bright with a hundred splendours. Foremost be Visnu, stronger than the strongest: for glorious is his name who lives for ever.

▼ **Geldner**

Dreimal hat dieser Gott diese Erde, die hundert Sänger hat, in ganzer Größe ausgeschritten. Vishnu soll den Vorrang haben, der stärker als stark ist, denn furchtgebietend ist sein, des Standfesten, Name.

▼ **Grassmann**

Dreimal schritt aus der Gott mit seiner Grösse, durch diese Erd' die hundertfach erglänzet; Voran sei Vischnu, stärker als der stärkste; denn herrlich ist des allgewalt'gen Name.

▼ **Elizarenkova**

Трижды бог этот прошагал
Эту землю с сотней восхвалений – силой (своего) величия.
Пусть Вишну получит первенство, (он, кто) сильнее сильного:
Ведь имя этого могучего – внушающее ужас.

▼ **अथिमन्त्रम् (VC)**

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- विराटत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ **आर्यमुनि - पदार्थः**

पदार्थान्वयभाषा: - (देवः) दिव्यशक्तियुक्त उक्तं परमात्मा (एतां) इस (पृथिवीं) पृथिवी को (त्रिः) तीन प्रकार से (विचक्रमे) रचता है, (शतर्चसं) जिस पृथिवी में सैकड़ों प्रकार की (अर्चिः) ज्वालायें हैं, (महित्वा) जिसका बहुत विस्तार है और इस(स्थविरस्य) प्राचीन पुरुष का नाम इसीलिये (विष्णुः) विष्णु है, क्योंकि (तवसः, तवीयान्) यह तेरा स्वामी है, इसलिये इसका नाम विष्णु है अथवा यह सर्वव्यापक होने से सर्वस्वामी है, इसलिये इसका नाम विष्णु है॥३॥

▼ **आर्यमुनि - भावार्थः**

भावार्थभाषा: - तीन प्रकार से पृथिवी को रचने के अर्थ ये हैं कि प्रकृति के सत्त्वादि गुणोंवाले परमाणुओं को परमात्मा ने तीन प्रकार से रखा। तामस-भाववाले परमाणु, पृथिवी पाषाणादिरूप से, राजस नक्षत्रादिरूप से और दिव्य अर्थात् द्वूलोकस्थ पदार्थों को सात्त्विक भाव से, ये तीन प्रकार की गतियें हैं, इसी का नाम 'त्रेधा निधदे पदं' है, इसी भाव को "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निधदे पदम्" ॥ मं. १।२२।१७॥ में वर्णन किया है। जो कई एक लोग इसके अर्थ ये करते हैं कि विष्णु ने वामनावतार को धारण करके तीन पैर से पृथिवी को नापा, इसका उत्तर यह है कि इसी विष्णुसूक्त में "तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर्यः" ॥ मं. १।२२।२०॥ में इस पद को चक्षु की निराकार ज्योति के समान निराकार माना है। अन्य युक्ति यह है कि विष्णु का स्वरूपपद निराकार होने से एक कथन किया है, तीन संख्या केवल प्रकृतिरूपी पद में मानी है, विष्णु के पद में नहीं, फिर निराकार विष्णु का देह धर कर साकार पद कैसे ? सबसे प्रबल प्रमाण इस विषय में यह है कि इसी प्रसङ्ग में सूक्त ९९वें के दूसरे मन्त्र में यह कथन किया है कि "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिमः परमन्तमाप" हे देव ! तुम्हारी महिमा के अन्त को कोई नहीं पा सकता, क्योंकि तुमने ही लोक-लोकान्तरों को धारण किया हुआ है, तो फिर जब वह सर्वधिष्ठान अर्थात् सब भुवनों का आश्रय है, तो उसके पैरों को अन्य वस्तुएँ कैसे आश्रय दे सकती हैं ॥३॥

▼ **आर्यमुनि - पदार्थः**

पदार्थान्वयभाषा: - (देवः) दिव्यशक्तिः परमात्मा (एताम) इमां (पृथिवीम) भुवं (त्रिः) त्रेधा (विचक्रमे) रचयामास (शतर्चसम) यस्यां शतधा ज्वालाः (महित्वा) यातिविस्तृता (अस्य, स्थविरस्य, विष्णुः, नाम) अस्य प्राचो नाम विष्णुरिति यतः (तवसः, तवीयान्) अयं ते स्वामी यद्वा व्यापकः ॥३॥

[[146]]

अ"तो देवा" अवन्तु नो
य"तो वि"ष्णुर् विचक्रमे"
पृथिव्या:" सप्त" धा"मभिः

इदं वृं वि॒ष्णुर् (अन्नि॑-विद्युत्-सुर्यात्मना) वि॒ चक्रमे
 (पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि॑ च) त्रेधा॑ नि॒ दधे पदं म् ।
 (तैर् आधारैर् जगत्) स॒ म् ऊढम् अस्य पाँसुरे॑ (ले इति साम्नि॑, पांसुमति॑ [पादे]) ॥

त्री॑णि पदा॑ वि॒ चक्रमे
 वि॒ष्णुर् गोपा॑ अ॒ दाभियः
 अ॒ तो ध॒ माणि॑ धार॒ यन्

वि॒ष्णोः क॒ माणि॑ पश्यत
 य॒ तो व्रता॑ नि॒ पस्पशे॑ (←स्पश बाधनस्पशनयोः) ।
 इ॒ न्द्रस्य यु॒ ज्यः स॒ खा॑ ॥

त॒ द्वि॒ष्णोः परमं॒ पदं॒
 स॒ दा॒ पश्यन्ति॑ सूर॒ यः॑ ।
 दिवी॑ च॒ क्षुर॒ (→सूर्यः॑/श्रोणाः॑) आ॒ ततम्॑ ॥

त॒ द् वि॒ प्रासो विपन्न्य॑ वो॒
 जागृतां॑ सः॒ स॒ म्॒ इन्धते॒
 वि॒ष्णोर् य॒ त् परमं॒ म्॒ पदं॒ म्॒

राक्षोघ्नमन्त्रौ②

॥ राक्षोघ्नमन्त्रौ ॥

९. कृणुष्व पाजः॑ (पु. २६)

▼ विस्तारः (द्वं नौद्यम्)

परिचयः

- सायणः /- तैत्तिरीयभाष्ये उत्र२। ऋगभाष्ये उत्र३।
- तत्रैव 'मदे चिदस्य' इत्यर्थचम् एवोद्घृत्य। तैत्तिरीयभाष्ये उत्र४।

आह्वानम्④

कृणुष्व॑ पा॒ जः॑ (=तेजः॑) प्र॒ सितिन्॑ (=जाल) न॒ पृथ्वी॑
 याहि॑ रा॒ जेवा॑ मवाँ॑ (=सहवान्) इ॒ भेन॑ (=यूथेन) ।
 तृष्णी॑ म्॑ (=वैगम्) अ॒ नु॒ प्र॒ सितिं॑ (=सैन्यं) द्वृणानो॑
 (निरु) उस्ताऽसि॑, वि॒ ध्य॑ रक्ष॑ सस्॒ त॒ पिष्टैः॑ ॥

युद्धप्रार्थना④

त॒ व॒ भ्रमा॒ स॒ आशुया॒ पतन्त्य॒
 अ॒ नु॒ स्पृश॒ धृषता॒ (=अभिभवता) शो॒ शुचानः॑ ।
 त॒ पू॑ष्ट्य॒ आने॒ जुह्वा॒ पतञ्जा॒ न॒
 अ॒ -सन्दितो॑ (=अनिस्तद्धः॑) वि॒ सृज॑ वि॒ ष्वग॒ उल्काः॑ ॥

प्र॒ ति॒ स्प॒ शो॒ वि॒ सृज॑ तू॒ र्णितमो॑
 भ॒ वा॒ पायु॒ र॒ विशो॑ अस्या॑ अ॒ -दध्यः॑ ।
 यो॑ नो॒ दूरे॑ अघ॑ -शङ्सो॑ यो॑ अ॒ न्ति॑
 अ॒ न्ने॑ मा॒ किष्ठ॑ टे॒ व्य॑ थिर॑ (=बाधकः॑) आ॒ दधर्षीत्॑ ॥

उ॒ द॒ आने॑ तिष्ठ॑ प्र॒ त्या॑ उतनुष्व॑
 न्य॒ अ॒ मि॑ त्राँ॑ (←नजो॑ जर-मर-मित्र-मृता॑) ओषतात्॑ (=प्रदह) तिग्म-हेते॑ ।

यो" नो अ"राति॑ समिधान चक्रे"
नीचा" तं॒ धक्ष्य॒ (=दह) अतसं॑ (=काष्ठविशेषः) न॑ शु॒ ष्कम् ॥

ऊर्ध्वा॑ भव प्र॒ति॑ विध्या॒ + ध्य॑ अस्म॑ द॒
आवि॑ ष॑ कृणुष्व दाइ॑ वियानि आग्ने ।
अ॑ व॒ स्थिरा॑ तनुहि यातु-जू॑ नां॑ (=प्रेरकाणा॑)
जामि॑ म॒ (=ज्ञाति॑) अ॑ जामि॑ प्र॑ मृणीहि॑ (=जहि॑) श॑ त्रून् ॥

उपासकसौभाग्यम्④

स॑ ते जानाति॑ सु-मति॑ यविष्टे
य॑ ई॒ वते॑ (=गमनशीलाय) ब्र॑ ह्मणे॑ (=पुष्टाय) गातु॑ म॒ ए॒ रत्॑ (=प्रेरयति॑) ।
वि॑ श्वान्य॑ अस्मै॒ सुदि॑ नानि रायो॑
द्युमा॑ न्य॑ अर्यो॑ वि॑ दु॒ रो॑ (=गृहान्) अभि॑ द्यौत्॑ (=द्योतस्व) ॥

से॑ द॑ (=स+इत्) आग्ने अस्तु॑ सुभ॑ गस॑ सुदा॑ नुर्॑
य॑ स॒ त्वा॑ नि॑ त्येन हवि॑ षा॑ य॑ उवथैः॑ ।
पि॑ प्रीषति॑, स्व॑ आ॑ युषि॑ दुरोणे॑ (=गृहे॑) (तिष्ठतु॑)
वि॑ श्वे॑ द॑ अस्मै॒ सुदि॑ ना॑ सा॑ ऽसद्॑ (=भूयात्) इष्टिः॑ ॥

प्रतिज्ञा॑ ④

अ॑ चार्मि॑ ते॑ सु-मति॑, घो॑ ष्य॑ (=घोषवती॑) अर्वा॑ क॑ (=पुरतः॑)
स॑ म॒ + ते॑ वावा॑ ता॑ (=पुनः॑ पुनः॑) जरताम्॑ (=स्तौतु॑) इयं॑ गीः॑ ।
स्व॑-अ॑ श्वास॒ त्वा॑ सु-र॑ था॑ मर्जयेमा॑ (=अलङ्कुर्यामि॑)
ऽस्मे॑ (=अस्मासु॑) क्षत्रा॑ णि॑ धारयेर॑ अ॑ नु॑ द्य॑ न॑ (=अन्वहम्॑) ॥

इह॑ त्वा॑ भू॒र्ष॑ आ॑ चरेद॑ उ॒ प॑ (=आ॑ त्म॑ न॑
दो॑ षावस्तर॑ (=गत्रावहः॑) दीदिवाँ॑ सम्॑ (=दीप्यमान्) अ॑ नु॑ द्य॑ न॑ (=अन्वहम्॑) ।
क्री॑ डन्तस॒ त्वा॑ सु-म॑ नसस॒ सपेम॑ (=परिचरेमा॑)
+ अभि॑ द्युमा॑ तस्थिवाँ॑ सो॑ ज॑ नानाम्॑ ॥

य॑ स॒ त्वा॑ स्व॑-अ॑ श्वस॒ सु॑-हिरण्यो॑ अग्न
उपया॑ ति॑ व॑ सुमता॑ र॑ थेन ।
त॑ स्य॑ त्राता॑ भवसि॑, त॑ स्य॑ स॒ खा॑
य॑ स॒ त॑ आतिथ्य॑ म॒ आनुष॑ ग॑ (=अनुकरेणा॑) जु॑ जोषत्॑ ॥

महो॑ (=महद्राक्षसान्) रुजामि॑ (=भनज्जि॑) बन्धु॑ ता॑ (~बन्धुतया॑)
व॑ चोभिस॒ त॑ न॑ मा॑ पितु॑ र॑ गो॑ तमाद॑ अ॑ न्वियाय॑ ।
त्व॑ न॑ नो॑ अस्य॑ व॑ चसश॑ चिकिद्धि॑
हो॑ तर॑ यविष्टे॑ सु-क्रतो॑ द॑ मूना॑:॑ (=दान्तमना॑:) ॥

किरणकीर्तिः५

अ॑ -स्वप्न॑-जस॒ तर॑ णयस॒ सु-शे॑ वा॑ (=सुमुखाः॑)
अ॑ -तन्द्रासो॑ ऽवृका॑ (=अहिसका॑) अ॑ -श्रमिष्टा॑:॑ ।
ते॑ (रश्यः॑) पाय॑ वस॒ सधि॑ यज्चो॑ (=सङ्गता॑) निष॑ द्य॑ (=उपविश्य)
+ अ॑ ग्ने॑ त॑ व॑ नः॑ पान्त्व॑ अमूर॑ (=अमर्त्व॑) ॥

(उत्थयभार्या॑ ममता॑। तस्याम्॑ बृहस्पतिर॑ रेतः॑ स्थापयितुम्॑ अयततः॑। तत्र॑ वर्तमानं॑ रेतोऽन्तरम्॑ आश्विष्ट॑। बृहस्पतिर॑ अशपत॑ तम्॑ दीर्घतमा॑ भवेति॑। सोऽ अन्ने॑ अलभत॑ चक्षुः॑।)

ये॑ पाय॑ वो॑ मामतेय॑ न॑ ते॑ अग्ने॑
प॑ श्यन्तो॑ अन्ध॑ न॑ दुरिता॑ द॑ अ॑ रक्षन्॑ ।

रर"क्ष ता"न्त् सुकृ"तो विश्व"-वेदा
दि"प्सन्त (=दम्भितुकामाः) इ"द् रिप"वो ना" ह देभुः" (=परिभवन्ति) ॥

प्रतिज्ञानुवर्तनम्④

त्व"या वयैँ सधन्य"स् त्वो"तास् (त्वया + अविता:=रक्षिता:) |

त"व प्र"णीत्या ऽश्याम वा"जान् (=अज्ञानि) |

उभा" (पाप-शौंसा (शत्रु) सूदय सत्य-ताते (=तरते)

ऽनुषुया" (=अनुक्रमण) कृणुत् (है!) अ-हयाण (=अहिं!) ॥

अया" (=अनया) ते अग्ने समि"धा विधेम

प्र"ति स्तो"मैं शस्य"मानं गृभाय (=गृह्याण) |

द"हा ऽश"सो (=अशंसो) रक्ष"सः पाहू + अ"स्मा"न्

द्वृहो" निदो" (=निन्दकात) मित्र-महो (=मित्रपूज्य!) अवद्या"त् (=परिवादात) ॥

रक्षोह"णं वाजि"नम् (=अन्नवन्तम्) आ"ऽऽजिघर्मि (=दीपयामि)

मित्रं" प्र"थिष्ठम् (=विस्तीर्णतम्भ) उ"पयामि श"र्म |

शि"शानो (=तीक्ष्णः) अग्निः" क्र"तुभिस् स"मिद्धस्

स" नो दि"वा स" रिषः" (=हिंसकात) पातु न"क्तम् ॥

रक्षोहाग्निध्यानम्④

वि" ज्यो"तिषा बृहता" भात्य् अग्नि"र्

आवि"र् वि"श्वानि कृणुते महित्वा" (=महत्तया) |

प्रा"देवीर् माया"स् सहते दुरे"वा: (=दुरत्ययः)

शि"शीते (=तीक्ष्णिकरोति) शृङ्गे र"क्षसे विनि"क्षे (=विनाशाय) ॥

उत" स्वाना"सो (=स्वनाः) दिवि" षन्त्व् अग्ने"स्

तिग्मा"युधा र"क्षसे ह"न्तवा" उ |

(अस्माकं) म"दे (=मदाय) चिद् अस्य प्र"रुजन्ति (=भजन्ति (अदेवीः)) भा"मा (=भासः रश्मयोः)

न" वरन्ते (अस्मान्) परिबा"धो अ"देवीः ॥

१०. उपरव-निर्माण-मन्त्रः

हविर्धान(अथन्तर)गतोपरवनिर्माणम्

सोमऋषिः

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

उपरवान् खनति पूर्वयोर् दक्षिणम् एवाग्रे - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रुक्षो-हणों (अभिचार-हेतुक-निखात-वल-ग-हनों वैष्णवान् खनामि ।

▼ Keith

I dig those which slay the Raksas, which slay the spell, which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रुक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहन् इतिं वलग-हनः । वैष्णवान् । खनामि । 2B ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

उपरवान् खनति पूर्वयोर् दक्षिणम् एवाग्रे - रक्षोहण इति ॥ हन्ते: 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप्, 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वम् । 'सर्वे विधयस्थन्दसि विकल्पन्ते' इत्युपधालोपो न क्रियते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

वलो नामासुरमुख्यः; तद्-गामिनस् तद्भूत्या **वलगा:** ।

यद्वा - वृणोतीति **वलो** मेघः । कपिलकादित्वाल् लत्वम् । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते **वलगा:** असुरविशेषाः ।

यद्वा - जीर्ण-कट-पटादि-खण्ड-सम्भूताः अस्थि-नख-रोम पाद-पांसु-प्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते **वलगा:** । ते हि प्राणिनां बाधकतया वल-गामिनो वलवल् लक्ष्या भवन्ति ।

'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेऽः ।

तेषां हन्तारो **वलगहनः** । इर्दृशान्विष्णुदेवत्यानुपरवान् खनामि । 'वैष्णवा हि देवतयोपरवाः' इति ब्राह्मणम् ।

देवानां नासिकादिप्रास्थानीया उपरवाः । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भविर्धनं प्राणा उपरवाः' इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वलगांश्च निघन्तीति । 'असुरा वै निर्यन्तः इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

2पांसूनुद्धपति - इदमहमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

इदम् अहन् तवैँ **वलगम्** उद्धंपामि

यन् नंस् समानो

यम् असंमानो निचुखानं ।

▼ Keith

Here do I cast out the spell which an equal or an unequal hath buried against us.

▼ पद-पाठः

इदम् । अुहम् । तम् । वलगमिति वल-गम् । उदितिं । वुपामि । यम् । नः । सुमानः । यम् । असंमानः । निचुखानेति नि-चुखानं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2पांसूनुद्धपति - इदमहमिति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । तं वलगमहमिदमुद्धपामि उद्धृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्याह - नः अस्माकं समानस्तुल्यः यं वलगं निचुखान । 'तिडि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । उदात्तवता तिडा' इति समासः । यश्चास्माकमसमानः अतुल्यः ऊनः उत्कृष्टो वा वलग निचुखान, तमुद्धपामीति । 'द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानः' इत्यादि ब्राह्मणम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

इदमैनम् अधरङ्ग करोमि

यो नंस् समानो

योऽसंमानो ऽरातीयति

...

▼ Keith

Here do I overthrow him who equal or unequal is ill-disposed to us.

▼ पद-पाठः

इदम् । एनम् । अधरम् । करोमि ।

यः । नः । सुमानः ।

यः । असंमानः । अुरातीयति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

किञ्च - एनमहमधरं अधोगतिं करोमि । इदमिति पूर्ववक्त्रियाविशेषणम् । कमित्याह - योस्माकं समानो यश्चासमानो जनः अरातीयति अरातिरिवाचरति । यद्वा - अस्मानरातीयति यस्मानोसमानो वा । 'उपमानादाचारे' इति क्यच् ।

▼ प्रदीपसिंहः

अत्र विश्वासप्रस्तुतौ मूले पि वाक्यविभागे दोषः भाति। निचखानेदम् इदं पूर्ववाक्यम् समाप्तमासीत्। इदम् इति पदम् अग्रिमवाक्यान्वयि। किञ्च - एनमहमधरं अधोगतिं करोमि। इदमिति पूर्ववल्कियाविशेषणम्। इति टीका। अतः व्यत्यासः कृतः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

गायुत्रेण छन्दसा ।

▼ Keith

The spell is overcome by the Gayatri metre.

▼ पद-पाठः

गायुत्रेण । छन्दसा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

गायत्रेण छन्दसा उद्धपामि । गायत्र्येव गायत्रम् । 'छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' इत्यण्प्रत्ययः ।

एवं दक्षिणपूर्वमारभ्य सर्वेभ्य उद्धपति । त्रैष्टुभेन जागतेनानुष्टुभेनेति विशेषोन्यत्र ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अवं-बाढो (=बढ़ो) वलगः ।

▼ पद-पाठः

अवंबाढु इत्यवं-बाढुः । वलग इति वल-गः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3यजमानस्याधस्तात्पदपांसूनुद्धपति - अवबाढ इति ॥ यजमानस्य पादयोर् अधस्तात् बाढो बढ़ो वलगो ऽस्तु । बाहू प्रयत्ने, 'क्षुब्धस्वान्त' इत्यत्र निपातिः, 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

▼ भास्करोक्त-विवेचनः

4उपरवान् क्रमेणावमृशतोऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् सतृण्णाः । 'तस्मात्सतृण्णा अन्तरतः प्राणाः इति ब्राह्मणम् । बहिरसतृण्णाः । 'न सम्भिनति तस्मादसभिन्नाः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(अध्वर्यो!) किम् अत्रं?

▼ Keith

What is here?

▼ पद-पाठः

किम् । अत्रं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4उपरवान् क्रमेणावमृशतोऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् सतृण्णाः । 'तस्मात्सतृण्णा अन्तरतः प्राणाः इति ब्राह्मणम् । बहिरसतृण्णाः । 'न सम्भिनति तस्मादसभिन्नाः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः । अथ यजमानः पृच्छति - अध्वर्यो किमत्रेति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(भो यजमान!) भुद्रम्।

▼ Keith

Good.

▼ पद-पाठः

भुद्रम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

५इतर आह - भद्रमिति ॥ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि कल्याणे, रन्प्रत्ययः, उपधालोपश्च ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(अध्यवर्णो!) तन् नौं सुह ।

▼ Keith

Let it be ours.

▼ पद-पाठः

तत् । नौ । सुह ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

६यजमान आह - तन्नौ सहेति ॥ तद्द्रद्रमावयोस्सहैवास्तु । अथाधर्युः पृच्छति - यजमान किमत्रेति । भद्रमित्यादि यथायथम् । एवं सर्वत्र ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

७-१०उपरवान् अभिमृशति सर्वान् एवानुरूपं - विराडिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

विराङ् अंसि सपत्नुहा ।

▼ Keith

Thou art Viraj, slaying our rivals;

▼ पद-पाठः

विराडितिं वि-राट् । अुसि । सुपुत्नुहेति सपत्न-हा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

७-१०उपरवान् अभिमृशति सर्वान् एवानुरूपं - विराडिति ॥ विविधं राजतीति विराट् । 'सत्सूद्धिष' इति विविष्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपत्राशत्रवस्तेषां हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' इति विविष् । यस्मात्त्वं विविधं दीप्यसे तस्मात्सपत्नहा ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सुम्राङ् अंसि भ्रातृव्युहा ।

▼ Keith

thou art Samraj, slaying our foes;

▼ पद-पाठः

सुम्राडिति सम्-राट् । असि । भ्रातृव्युहेति भ्रातृव्य-हा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सङ्गतं दीप्यत इति समाट् । 'मो राजि समः क्वौ' इति मस्य मः । यस्मादेवं तस्मात्त्वं भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्यास्सपत्नाः । 'व्यन् सपले' इति व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता बाह्याभ्यन्तरभेदेन नित्यानित्यभेदेन वा शत्रूणां पृथगभिधानम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स्वराङ् अंस्य अभिमातिहा ।

▼ Keith

thou art Svaraj, slaying the enemy;

▼ पद-पाठः

स्वराडिति स्व-राट् । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

स्वायत्तं दीप्यस इति स्वराट् । यस्मादेवं तस्मात्त्वं अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यते: क्तिनि नित्यमप्यनुनासिकलोपं बाधित्वा व्यत्ययेन 'अनुनासिकस्य क्विङ्गलोः' इति दीर्घत्वम् । ततः 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । तया हन्ता । महाबलेन हि पाप्मा निहन्तुं शक्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

विश्वाराङ् असि विश्वांसान् नाष्ट्राणाँ हन्ता ।

▼ Keith

thou art Viśvaraj, slayer of all destructive things [1].

▼ पद-पाठः

विश्वाराडिति विश्व-राट् । असि । विश्वांसाम् । नाष्ट्राणांम् । हन्ता । [3]

▼ भट्टभास्कर-टीका

विश्वेषु लोकेषु राजतीति विश्वाराट् । 'विश्वस्य वसुराटोः' इति दीर्घः । यस्मादेवं तस्माट् विश्वासां नाष्ट्राणां नाशयितृणां दैवादि-प्रवृत्तीनां हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशेष्यन्तात् 'दादिभ्यश्छन्दसि' इति त्रन्प्रत्ययः 'तित्रतथ' इतीटप्रिषेधः, णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण त्रन उदात्तत्वम्, 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वम् ॥

▼ भास्करारक्त-विनियोगः

11उपरवान्प्रोक्षति - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

रक्षो-हणो वलगु-हनुं प्रोक्षामि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I sprinkle those which slay the Rakṣas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

क्षोहण् इति रक्षः-हनः । वलगुहनु इति वलग-हनः । प्रेतिं । उक्षामि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

11 उपरवान्प्रोक्षति - रक्षोहण इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामीति सम्बन्धः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणे वलगु-हनोऽवं नयामि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I pour down those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलुगुहनु इति वलग-हनः । अवेति । नुयामि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

12 उपरवेष्व अपोवनयति - रक्षोहण इति ॥ एवंविधान् युष्मान्, अधस्तादपोवनयामि प्रापयामि आद्विसंयोजयामि । अवनयतिस्वभावादद्विरेव गम्यते । नयतेश्व द्विकर्मकत्वाद्युष्मानपोवनयामीति भवति, युष्मास्वपोवनयामीति यावत्; यथा - 'अजां नयति ग्रामम्' इति । 'तस्मादाद्र्वा अन्तरतः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

13 तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यवोऽसि ।

युवयं_(=अपनय) +अुस्मद्-द्वेषः ।

युवयु +अरांतीः ।

▼ Keith

Thou art barley (yava);
bar (yavaya) from us foes,
bar evil spirits.

▼ पद-पाठः

यवः । अुसि ।

युवयं । अुस्मत् । द्वेषः । [1] युवयं । अरांतीः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

यावयति अपनयति क्षुधमिति यवः ।

यौते: पृथाभावकर्मणोन्तर्भावितप्यर्थात् 'पुंसि संज्ञायां घः', वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि 'ऋदोरप्' इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् ।

ईदृशस् त्वम् अस्मत् अस्मत् द्वेषः द्वेष्यं रक्षःप्रभृति यवय अपनय विनाशय ।

यौतेर्णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धिर्न क्रियते, तिडः परत्वान्न निहन्यते ।

यद्वा - द्विषे: 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति विच् । द्वेषः द्वेष्टन् विनाशय ।

किञ्च - अरांतीः अदातृन् शकूञ्च्च यवय । राते: कर्तरि क्षितिनि क्षितिनि वा नञ्चमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मदीयांश्च शकूञ्चाशयेत्यर्थः । अपदात्परत्वादिदमाख्यार्त न निहन्यते । 'ऊर्गवै यवः' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

13 तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । 'प्राणेष्वेवोर्ज दधाति' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

13तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । 'प्राणेष्वेवोर्ज दधाति' 'इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विविधः

14उपरवान् बर्हिषा ऽवस्तृणाति - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रुक्षोहणों वलगुहनोऽवं स्तृणामि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I bestrew those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रुक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहनु इति वलग-हनः । अवेति । स्तृणामि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

14उपरवान् बर्हिषा ऽवस्तृणाति - रक्षोहण इति ॥ युष्मानवस्तृणामीत्यधस्ताच्छादयामीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । 'तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः' 'इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विविधः

15हिरण्यम् अन्तर्धाय सुवाहृत्या उपरवान् अभिजुहोति - रक्षोहण इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रुक्षो-हणों वलगुहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान् ।

▼ Keith

I pour the libation over those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.
</details>

▼ पद-पाठः

रुक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगुहनु इति वलग-हनः । अुभीति । जुहोमि । वैष्णवान् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

15हिरण्यम् अन्तर्धाय सुवाहृत्या उपरवान् अभिजुहोति - रक्षोहण इति ॥ युष्मानभिजुहोमीति युष्मानाज्येन व्याघारयामीति । 'प्राणेष्वेव तेजो दधाति' 'इति ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विविधः

16अधिषवणफलके उपदधाति - रक्षोहणाविति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रुक्षोहणों वलगुहनाव् उपं दधामि वैष्णवी ।

▼ Keith

I lay down the two Which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वुलगुहनाविति वलग-हनौ । उपेति । दुधामि । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

16 अधिष्वरणफलके उपदधाति - रक्षोहणाविति ॥ एवंगुणे युवामुपदधामीति । वैष्णवी वैष्णव्यौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'हनू वा एते यज्ञस्य यदधिष्वरणे' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

17 अधिष्वरणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति - रक्षोहणाविति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनौ पर्यूहामि वैष्णवी ।

▼ Keith

I surround the two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वुलगुहनाविति वलग-हनौ । परीति । ऊहामि । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

17 अधिष्वरणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति - रक्षोहणाविति ॥ युवां पर्यूहामीति पुरीषेण परितः पूरयित्वा द्रढयामीति । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्' इति परस्मैपदम् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

18 एते बर्हिषा परिस्तृणाति - रक्षोहणाविति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी ।

▼ Keith

I bestrew the two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

क्षोहणाविति रक्षः-हनौ । वुलगुहनाविति वलग-हनौ । परीति । स्तृणामि । वैष्णवी इति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

18 एते बर्हिषा परिस्तृणाति - रक्षोहणाविति ॥ युवां परिस्तृणामीति ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

19 एते अभिमृशति

▼ मूल-प्रस्तुतिः

रक्षोहणौ वलगुहनौ वैष्णवी ।

▼ Keith

The two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ पद-पाठः

रुक्षोहणाविति॑ रक्षः-हनौ॒ । वुलगुहनाविति॑ वलग-हनौ॒ । वैष्णवी इति॑ ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

19एते अभिमृशति - रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी इति॑ ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

20फलके ग्रावणोद्धादयति - बृहन्निति॑ ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

बृहन् असि बृहद्-ग्रावा॑ ।
बृहतीम् इन्द्रायु॑ वाचवै॑ वद ॥ [4]

▼ Keith

Thou art great, with a great pressing stone;
call forth to Indra with a great voice.

▼ पद-पाठः

बृहन् । अुसि॑ । बृहदग्रावेति॑ बृहत्-ग्रावा॑ ।
बृहतीम्॑ । इन्द्राय॑ । वाचम्॑ । वुद् ॥ [4]

▼ भट्टभास्कर-टीका

20फलके ग्रावणोद्धादयति - बृहन्निति॑ ॥ हे ग्रावन् बृहन्महानसि वीर्येण । शतृवद्धावात् 'उगिदचाम्' इति नुम् । न परं वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्सीत्याह - बृहदग्रावा महापाषाणः । अवयवभूता ग्रावाणोपि गृह्णन्ते । यद्वा - गृणन्तीति ग्रावाणः शब्दकारिणोवयवाः; बृहन्तो ग्रावाणो यस्य । गृ निगरणे, क्वनिषु॑, आडागमः ।

यस्मादेवं तस्मादिन्द्रार्थं बृहतीं वाचं वद, यथेन्द्र इमां वाचं श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्धावात् 'उगितश्च' इति डीप् । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति नद्या उदात्तत्वम् । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ताः' इत्यादि ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति - शिरस्थानीये हविर्धनि प्राणस्थानीयेषुपरवेषु हनूस्थानीयाभ्यामधिषवणफलकाभ्यां परिगृहीते जिह्वास्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीयैः ग्रावभिः खादनस्थानीयमभिषवं कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यगत्वा उदरस्थानीये सदसि भक्षयन्तीति । 'यो वै विराजो यज्ञमुखे' इत्यादि च ॥

इति तृतीये द्वितीयोनुवाकः ॥

[[147]]

महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः②

११. महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः (तै. सं. २-६-१२)

त्रिष्टुप्, १, १२ अनुष्टुप्, ५ जगती विश्वेदेवा ऋषयः

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

महापितृयज्ञे सामिधेनी एकैव त्रिरुच्यते ।

उश"न्तस् त्वा नि" धीमहि उश"न्तः स"म् इधीमहि उश"न् उशत" आ" वह पितृ"न् हवि"षे अ"त्तवे उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्तुशत आ वंह पितृन्हविषे अत्तवे ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - अग्निः

- ऋषिः - दमनो यामायनः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

उश"न्तस् त्वा नि" धीमहि
 उश"न्तः स"म् इधीमहि
 उश"न् उशत" आ" वह
 पितृ"न् हवि"षे अ"त्वे

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (424)
 popular;; epic anuṣṭubh (424)
 popular;; epic anuṣṭubh (424)
 popular;; epic anuṣṭubh (424)

Morph

dhīmahi ← √dhā- 1 (root)
 {number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:MED}

ní ← ní (invariable)
 {}

tvā ← tvám (pronoun)
 {case:ACC, number:SG}

uśántah ← √vaś- (root)
 {case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

idhīmahi ← √idh- 1 (root)
 {number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:MED}

sám ← sám (invariable)
 {}

uśántah ← √vaś- (root)
 {case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

á ← á (invariable)
 {}

uśán ← √vaś- (root)
 {tense:PRS, voice:ACT}

uśatáḥ ← √vaś- (root)
 {case:ACC, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

vaha ← √vah- (root)
 {number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

áttave ← √ad- (root)
{case:DAT, number:SG}

havíše ← havís- (nominal stem)
{case:DAT, gender:N, number:SG}

pitřn ← pitár- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

उशन्तः । त्वा । नि । धीमुहि । उशन्तः । सम् । इधीमुहि ।
उशन् । उशतः । आ । वृहु । पितृन् । हृविषें । अत्तवे ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

उशन्तः । त्वा । हृवामुहे । उशन्तः । समितिं । इधीमुहि ॥ उशन् । उशतः । एति । वृहु । पितृन् । हृविषें । अत्तवे ॥

▼ Hellwig Grammar

- *uśantas* ← *uśantah* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, plural
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *tvā* ← *tvad*
- [noun], accusative, singular
- "you."

- *ni*
- [adverb]
- "back; down."

- *dhīmahy* ← *dhīmahi* ← *dhā*
- [verb], plural, Aorist inj. (proh.)
- "put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show."

- *uśantah* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, plural
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *sam*
- [adverb]
- "sam; together; together; sam."

- *idhīmahi* ← *indh*
- [verb], plural, Present optative
- "kindle; ignite; set ablaze."

- *uśann* ← *uśan* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, singular
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *uśata* ← *uśataḥ* ← *vaś*
- [verb noun], accusative, plural
- "desire; agree; call; care; like; love."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *vaha* ← *vah*
- [verb], singular, Present imperative
- "transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove."

- *pitṛn* ← *pitr*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *haviṣe* ← *havis*
- [noun], dative, singular, neuter
- "Havya; offering; ghee; havis [word]."

- *attave* ← *ad*
- [verb noun]
- "eat; devour."

▼ रङ्गनाथः

उशन्तः- कामयमानाः। त्वा- भवन्तम्। नि धीमहि- वयं स्थापितवन्तः। उशन्तः। समिधीमहि- सम्यक् ध्यायामः। उशन्- कामयन्। उशतः- कामयतः। पितृन्- पूर्वपुरुषानाचार्यान्। हविषे अत्तवे- हव्यभक्षणाय। आ वह- प्रापय॥१२॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे अग्ने उशन्तः कामयमानाः वयं त्वा त्वां निधीमहि कर्मार्थं स्थापितवन्तः। उशन्तो वयं समिधीमहि सन्दीपयामः। त्वमपि उशन् कामयमानोहविरादिकं उशतः आगन्तुकामान् पितृन् अस्मिन्यज्ञे आवह हविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः अत्तवे अन्तुम्। अदेस्तुमर्थं तवेन् प्रत्ययः क्रियाग्रहणङ्कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानसञ्ज्ञा ॥ १२ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

१उशन्त इत्यनुष्टुप् ॥ उशन्तः कामयमानाः पितृन् त्वा हवामहे आह्वायामः। तानेव कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग्दीपयामः। त्वमपि तान् पितृन् उशन्नावह। कीदृशान् उशतः हविरस्तुं कामयमानान् हविषे अत्तवे हविर्भौक्तुं। तुमर्थं तवै प्रत्ययः, कर्मणस्सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

▼ Wilson

English translation:

"Longing we set you down; longing we kindle you; do you longing bring the longing Pitṛs to eat of the(sacrificial) viands."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Kavya: an offering to sages, i.e. pitṛs

▼ Jamison Brereton

Eagerly we would install you; eagerly we would kindle you.
Eagerly convey the eager forefathers here, to eat the oblation.

▼ Griffith

Right gladly would we set thee down, right gladly make thee burn and glow.
Gladly bring yearning Fathers nigh to eat the food of sacrifice.

▼ Geldner

Willig wollen wir dich einsetzen, willig dich anzünden. Willig fahre die willigen Väter hierher, um die Opferspende zu essen!

▼ Grassmann

Begehrend setzen wir dich hin, begehrend zünden wir dich an, Die Väter fahr zum Opfermahl,
begehrend die begehrenden.

▼ Elizarenkova

Радостные, мы устроили тебя,
Радостные, восплеменим.
Радостный, радостных привози.
Отцов для вкушения жертвенной пищи!

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- अग्निः
- दमनो यामायनः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (उशन्तः-त्वा निधीमहि-उशन्तः-समिधीमहि) हे अग्ने ! जिससे कि हम सदैव निज इष्ट की इच्छा करते हुए तुझको अन्त्येष्टिपर्यन्त सब संस्कारों में स्थापित करते हैं तथा इष्ट चाहते हुए ही प्रज्वलित करते हैं, (उशन्-उशतः: पितृन्-हविषे-अत्तवे-आवह) इसलिये तू भी हमारा इष्ट चाहती हुई, अपने जैसे इष्ट चाहती हुई सूर्यरश्मियों को यज्ञ में प्रयुक्त कर, जिस से तेरे अन्दर डाली हवि सूक्ष्म बन कर फैल जावे ॥१२॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - संस्कारों और मङ्गलकार्यों में अग्निहोम करना चाहिये ॥१२॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (उशन्तः-त्वा निधीमहि-उशन्तः-समिधीमहि) हे-अग्ने ! यतो वयमिच्छन्तस्त्वां स्थापयेम तथा-इच्छन्त एव च सन्दीपयेम, तस्मात्त्वमपि (उशन्-उशतः: पितृन्-हविषे-अत्तवे-आवह) अस्मदिष्टमिच्छन्-अस्मदिष्टमिच्छतः पितृन् प्रति हविषे-हविरत्त्वेऽन्तुं ग्रहीतुम् 'तुमर्थं तवेन् प्रत्यय'। आवह-प्रयोजय ॥१२॥

तुवं सोम प्र चिकितो मनीषा
 तुवं र जिष्म् अ नु नेषि प न्थाम्
 त व प्र णीती पित रो न इन्दो
 देवे षु र ल्नम् अभजन्त धीरा: त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्मनु नेषि पन्थाम् ।
 तवु प्रणीती प्रितरो न इन्दो देवेषु रल्नमभजन्तु धीरा: ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सोमः
- ऋषिः - गौतमो राहुगणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तुवं सोम प्र चिकितो मनीषा
 तुवं र जिष्म् अ नु नेषि प न्थाम्
 त व प्र णीती पित रो न इन्दो
 देवे षु र ल्नम् अभजन्त धीरा:

▼ Vedaweb annotation

Strata

Normal on metrical evidence alone

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

cikitah̄ ← √cit- (root)
{number:SG, person:2, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

manīṣā ← manīṣā- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

prá ← prá (invariable)
{}

soma ← sóma- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

ánu ← ánu (invariable)
{}

neši ← √nī- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, voice:ACT}

pánthām ← pánthā- ~ path- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

rájiṣṭham ← rájiṣṭha- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

indo ← índu- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

nahi ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

práṇītī ← práṇīti- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

táva ← tvám (pronoun)
{case:GEN, number:SG}

abhajanta ← √bhaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

devéṣu ← devá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

dhírāḥ ← dhíra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

rátnam ← rátna- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः-तत्त्वरीयः

त्वम् । सोम् । प्र । चिकितः । मुनीषा । त्वम् । रजिष्म् । अनु॑ । नेषि॑ । पन्थांम् ।
तवं॑ । प्रऽनीती॑ । पितरः॑ । नः॑ । इन्द्रो॑ इतिं॑ । द्वेषु॑ । रत्नम् । अभृजन्तु॑ । धीराः॑ ॥

▼ पद-पाठः

त्वम् । सोम् । प्रचिकितु॑ इति॑ प्र-चिकितः॑ । मुनीषा । त्वम् । रजिष्म् । अन्वितिं॑ । नेषि॑ । पन्थांम् ॥ तवं॑ । प्रणीतीति॑ प्र-नीती॑ । पितरः॑ । नः॑ । इन्द्रो॑
इति॑ । द्वेषु॑ । रत्नम् । अभृजन्तु॑ । धीराः॑ ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- "you."

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Soma; moon; soma [word]; Candra."

- *pra*
 - [adverb]
 - "towards; ahead."
-

- *cikito* ← *cikitah* ← *cit*
 - [verb], singular, Perfect conjunctive (subj.)
 - "notice; observe; attend to; intend."
-

- *manīṣā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - "hymn; inspiration; idea; thinking; wish; consideration; intelligence."
-

- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - "you."
-

- *rajiṣṭham* ← *rajiṣṭha*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - "honest."
-

- *anu*
 - [adverb]
 - "subsequently; behind; along; towards; because."
-

- *neśi* ← *nī*
 - [verb], singular, Present indikative
 - "bring; lead; spend; decant; enter (a state); remove; take out; take away; enforce; marry; carry; fill into; bring; learn; go out; add."
-

- *panthām* ← *pathin*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - "way; road; path [word]; journey; method."
-

- *tava* ← *tvad*
 - [noun], genitive, singular
 - "you."
-

- *prañītī* ← *prañīti*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - "guidance; guidance."
-

- *pitaro* ← *pitarah* ← *pitr*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."
-

- *na* ← *nah* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- "I; mine."

- *indo* ← *indu*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "moon; Soma; drop; anusvāra; one; Candra; silver; camphor; point; juice."

- *deveṣu* ← *deva*
- [noun], locative, plural, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *ratnam* ← *ratna*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "jewel; wealth; best; treasure; vajra; property; jewel; ruby; jewelry."

- *abhajanta* ← *bhaj*
- [verb], plural, Imperfect
- "eat; enjoy; enter (a state); worship; love; flee; possess; fall to one's share; partake; share; get; approach; love; use."

- *dhīrāḥ* ← *dhīra*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "expert; wise; intelligent; versed; adept."

▼ रङ्गनाथः

सोम- रसाधिदैवत। जीवने यो धार्मिको रसोस्ति स सोमः। परमार्थतयाध्यात्मिकरसः सोमः। त्वम्। मनीषा- मनीषया। प्र- प्रकर्षण। चिकितः- अनुभूतः। कित ज्ञाने। त्वम्। रजिष्टम्- ऋजुम्। पन्थाम्- मार्गम्। अनु नेषि- अनुक्रमेण प्रापयसि। तव- ते। प्रणीती- प्रकर्षनीत्या। इन्दो- स्यन्दनशील। धीरा:- धारणासंपन्नाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वजा गुरुवः। देवेषु- द्योतनशक्तिषु। रत्नम्- रमणीयसंपदम्। अभजन्त- असेवन्त। १॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः प्रकर्षण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्टेत्यर्थः। अतः त्वं रजिष्टम् ऋजुतमकुटिलं पन्थां पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गम् अनु नेषि अस्मानुक्रमेण प्रापयसि। किंच हे इन्दो उन्दनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वक्तर्केण प्रकृष्टनयनेन धीरा: धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा नः अस्माकं पितरः देवेषु इन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनम् अभजन्त असेवन्त प्राप्नुवन्। अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः॥ प्र चिकितः। 'कित ज्ञाने'। अस्मात् कर्मणि निष्ठा। छान्दसं द्विर्वचनम्। यद्वा। यड्लुगन्तात् निष्ठा। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'गुणो यड्लुकोः' इति अभ्यासस्य गुणाभावः। यद्वा। 'छन्दस्युभ्यथा' इति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप्। जुहोत्यादिवत् तस्य श्लुः। श्लौ 'इति द्विर्वचनम्। गतिरनन्तरः' इति गते: प्रकृतिस्वरत्वम्। मनीषा। सुपां सुलुक् 'इति तृतीयाया डादेशः। रजिष्टम्। ऋजुशब्दात् इष्टनि 'विभाषजोश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १६२) इति रत्वम्। 'टे:' इति टिलोपः। नेषि। नयतेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। पन्थाम्। "पथिमथ्युभुक्षामात्" (पा. सू. ७. १. ८५) इति असावपि व्यत्ययेन आत्वम्। पथिमथो: सर्वनामस्थाने 'इत्याद्युदातत्त्वम्। प्रणीती। 'तादौ च इति गते: प्रकृतिस्वरत्वम्। 'सुपां सुलुक् 'इति तृतीयाया: पूर्वसर्वांदीर्घत्वम्॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

2सोमबर्हिषदग्निष्वात्तकव्यवाहनानां क्रमेण द्वेष्टे पुरोनुवाक्ये एकैकस्य तूत्तरा याज्या सर्वास्त्रिष्टुभः। विशेषो वक्ष्यते -त्वं सोमेति ॥ हे सोम! त्वं प्रचिकितः प्रकर्षण ज्ञातः। निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनम्, यड्लुकि वा अभ्यासविकाराभावः, 'गतिरनन्तरः' इति गते: प्रकृतिस्वरत्वम्। 'चिक' इति वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम्।

मनीषा मनीषावद्धिः । यद्वा - विशिष्टया मनीषया व्यभिचाराभावात् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । किंच - त्वं रजिष्ठं ऋजुतरं पन्थां पन्थानम् । ऋजुशब्दादिष्ठनि 'विभाषर्जोश्छन्दसि' इति रेफः । यद्वा - रजः उदकं अतिशयेन तद्वान् रजिष्ठः । रजशशब्दादिष्ठन् 'विन्मतोलुक्', 'टे:' इति टिलोपः । ईदृशं पन्थानं अनुनेषि अनुक्रमेण प्रापयसि । नयतोलिंटि शपो लुक् । किञ्च - हे इन्दो! सोम! तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन पुरस्कारेण वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसर्वादीर्घत्वम् । अस्माकं पितरः पूर्वेषु देवेषु रत्नं रमणीयं हविः अन्नम् अभजन्त धीराः धीमन्तः । मत्वर्थ्यो रपत्ययः ॥

▼ Wilson

English translation:⑥

"You, **Soma**, are thoroughly apprehended by our understanding; you lead us along a straight path; by your guidance, **Indra**, our righteous fathers obtained wealth among the gods."

▼ Jamison Brereton

You, Soma, have become conspicuous through our inspired thought. You—lead along the straightest path.

Through your guidance, o drop, our insightful forefathers had their share in the treasure among the gods.

▼ Jamison Brereton Notes

The multiple possible meanings of the root(s) *√cit* and the unclear morphological identity of (*prá*) *cikitah* make the interpretation of the first *pāda* somewhat difficult. I follow Thieme's solution (Plusq.), adopted also by Kümmel (176-77), that it is underlyingly a medial injunctive to the perfect stem (that is, an unaugmented pluperfect), patterning with pf. *cikité*, etc. But the underspecification of this posited

**cikita* caused it to be re-marked with an active ending (like root presents of the type *aduha-t*). It should not be a subjunctive, despite its thematic appearance, because of the zero-grade root syllable, and, pace Witzel Gotō, it should not be a trans./caus.

reduplicated aorist because of the light reduplicating syllable (expect **cīkitas*) -- although I do have to admit that *acikitat* in VII.80.2 does seem to function like a redupl. aorist. Witzel Gotō supply *panthām*, from b, as object in a, but this seems unnecessary. On a potential ring made by *prá cikitah* here and *prá cikitsā* in the last *pāda* of the hymn (23d), see published introduction. The other question in *pāda* a is whose inspired thought is at issue. I assume that it is ours (that is, the poets'), in that the priests and poets create the ritual that makes soma manifest.

▼ Griffith

Thou, Soma, art preeminent for wisdom; along the straightest path thou art our leader.
Our wise forefathers by thy guidance, Indu, dealt out among the Gods their share of treasure.

▼ Geldner

Du, Soma, offenbare dich durch dichterische Gedanken, führe du uns den richtigsten Weg! Unter deiner Führung, du Saft, empfingen unsere weisen Väter von den Göttern das Kleinod.

▼ Grassmann

Du ragst, o Soma, hoch hervor an Weisheit, du führst, o Indu, auf dem gradsten Wege; Durch deine Leitung haben unsre Väter, die weisen, Schutz empfangen bei den Göttern.

▼ Elizarenkova

Ты, Сома, проявись через сознание!
Ты веди (нас) самым прямым путем!
Под твоим предводительством отцы наши, о сок,
Получили долю в богатстве у богов, (они,) мудрые.

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सोमः:
- गोतमो राहुगणः:
- स्वराटपद्भक्तिः
- पञ्चमः:

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अब तेर्ईस मन्त्रवाले इक्कानवें सूक्त का आरम्भ है। उसके प्रथम मन्त्र में सोम शब्द के अर्थ का उपदेश किया है।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे (इन्दो) सोम के समान (सोम) समस्त ऐश्वर्ययुक्त (त्वम्) परमेश्वर वा अतिउत्तम विद्वान् ! जिस (मनीषा) मन को वश में रखनेवाली बुद्धि से (चिकितः) जानते हो वा (तव) आपकी (प्रणीती) उत्तम नीति से (धीरा:) ध्यान और धैर्ययुक्त (पितरः) ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वान् वा दिव्य गुण कर्म और स्वभावों में (रत्नम्) अत्युत्तम धन को (प्र) (अभजन्त) सेवते हैं, उससे शान्तिगुणयुक्त आप (न:) हम लोगों को (रजिष्ठम्) अत्यन्त सीधे (पन्थाम्) मार्ग को (अनु) अनुकूलता से (नेषि) पहुँचाते हो, इससे (त्वम्) आप हमारे सत्कार के योग्य हो ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। जैसे परमेश्वर अत्यन्त उत्तम विद्वान् अविद्या विनाश करके विद्या और धर्ममार्ग को पहुँचाता है, वैसे ही वैद्यकशास्त्र की रीति से सेवा किया हुआ सोम आदि ओषधियों का समूह सब रोगों का विनाश करके सुखों को पहुँचाता है ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे इन्दो सोम त्वं यया मनीषा चिकितस्तव प्रणीती धीरा: पितरो देवेषु रत्नं प्राभजन्त तया नोस्मान् रजिष्ठं पन्थामनुनेषि तस्मात् त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

अथ सोमशब्दार्थ उपदिश्यते ।

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (त्वम्) परमेश्वरो विद्वान् वा (सोम) सर्वेश्वरवन् (प्र) (चिकितः) जानासि। मध्यमैकवचने लेट्प्रयोगः। (मनीषा) मनस ईषया प्रज्ञानुरूपया। अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयास्थाने डादेशः। (त्वम्) (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋतु रजिष्ठम्। ऋजुशब्दादिष्ठनि। विभाषर्जोश्छन्दसि। अ० ६। ४। १६२। इति ऋकारस्य रेफादेशः। (अनु) (नेषि) प्रापयसि। अत्र नौधातोर्लटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अत्रान्तर्गतो प्यर्थः। (पन्थाम्) पन्थानम्। अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति नकारलोपः। (तव) (प्रणीती) प्रकृष्टा चासौ नीतिस्तया। अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसर्वर्णदीर्घः। (पितरः) ज्ञानिनः (न:) अस्मभ्यम् (इन्दो) सोम्यगुणसम्पन्न (देवेषु) विद्वत्सु दिव्यगुणकर्मस्वभावेषु वा (रत्नम्) रमणीयं धनम् (अभजन्त) भजन्ति (धीरा:) ध्यानधैर्ययुक्ताः ॥ १ ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अत्र श्लेषालङ्कारः। यथा परमेश्वरः परमविद्वान् वाऽविद्यां विनाश्य विद्याधर्ममार्गे प्रापयति तथैव वैद्यकशास्त्रीत्या सेवितः सोमाद्योषधिगणः सर्वान् रोगान् विनाश्य सुखानि प्रापयति ॥ १ ॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (न) - विषयः

या सूक्तात अध्ययन, अध्यापन करणान्या विद्या शिकणान्या इत्यादी कामांची सिद्धी करणान्या (सोम) शब्दाच्या अर्थाच्या कथनाने या सूक्ताच्या अर्थाची पूर्वसूक्ताच्या अर्थाबरोबर संगती जाणली पाहिजे।

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - या मंत्रात श्लेषालंकार आहे. जसा परमेश्वर किंवा अत्यंत उत्तम विद्वान् अविद्येचा नाश करून विद्या व धर्ममार्गाकडे तसे वैद्यकशास्त्राच्या रीतीने सेवा केलेला सोम इत्यादी औषधींचा समूह सर्व रोगांचा नाश करतो व सुखी करतो. || १ ||

त्वं या हि नः पित॑रः सोम पूर्वे
कर्मणि चक्रुः पवमान धीरा:
वन्वं न् अवातः परिधीर्णर अपोर्ण
वीरे भिर अश्वैर मध्या वा भवा नः त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्मणि चक्रुः पवमान धीरा:
वृन्वन्नवातः परिधीरपोर्ण वीरे भिर श्वैर मध्या वा भवा नः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पवमानः सोमः
- ऋषिः - दैवोदासिः प्रतर्दनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

त्वं या हि नः पित॑रः सोम पूर्वे
कर्मणि चक्रुः पवमान धीरा:
वन्वं न् अवातः परिधीर्णर अपोर्ण
वीरे भिर अश्वैर मध्या वा भवा नः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Normal

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

hí ← hí (invariable)
{}

nahi ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

pitárah ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

púrve ← púrva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

soma ← sóma- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tváyā ← tvám (pronoun)
{case:INS, number:SG}

cakrūḥ ← √kr̥- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

dhírāḥ ← dhíra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kármāṇī ← kárman- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

pavamāna ← √pū- (root)
{case:VOC, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:MED}

ápa ← ápa (invariable)
{}

ávātaḥ ← ávāta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

paridhín ← paridhí- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

ūrṇu ← √vr̥- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

vanván ← √van̥i- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

ásvaiḥ ← ásva- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

bhava ← √bhū- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

maghávā ← maghávan- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

nah̥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

vīrébhiḥ ← vīrá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

त्वया॑ । हि॑ । नः॑ । पितरः॑ । सोमु॑ । पूर्वे॑ । कर्मणि॑ । चुक्रः॑ । पुव्मानु॑ । धीरा॑ ।
वृन्वन्॑ । अवांतः॑ । पुरिधीन्॑ । अपं॑ । ऊर्णु॑ । वीरेभिः॑ । अश्वै॑ । मुघडवा॑ । भुवु॑ । नः॑ ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वया॑ । हि॑ । नः॑ । पितरः॑ । सोमु॑ । पूर्वे॑ । कर्मणि॑ । चुक्रः॑ । पुव्मानु॑ । धीरा॑ ॥ वृन्वन्॑ । अवांतः॑ । पुरिधीनिति॑ परि-धीन्॑ । अपेति॑ । ऊर्णु॑ । वीरेभिः॑ ।
अश्वै॑ । मुघवेति॑ मुघ-वा॑ । भुवु॑ । नः॑ ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvayā* ← *tvad*
- [noun], instrumental, singular
- “you.”

- *hi*
 - [adverb]
 - “because; indeed; for; therefore; hi [word].”
-

- *naḥ* ← *mad*
 - [noun], genitive, plural
 - “I; mine.”
-

- *pitaraḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”
-

- *soma*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - “Soma; moon; soma [word]; Candra.”
-

- *pūrve* ← *pūrva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”
-

- *karmāṇi* ← *karman*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - “action; saṃskāra; ritual; procedure; karman; treatment; object; function; production; job; operation; karman [word]; act; job; passive voice; activity; consequence; function; yajña; pañcakarman; cooking; occupation; profession; construction; duty; method; natural process; duty; therapy.”
-

- *cakruḥ* ← *kr*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kr; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”
-

- *pavamāna* ← *pū*
 - [verb noun], vocative, singular
 - “purify; filter; blow; purify; purge; sift.”
-

- *dhīrāḥ* ← *dhīra*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “expert; wise; intelligent; versed; adept.”
-

- *vānvann* ← *vāvan* ← *vān*
- [verb noun], nominative, singular
- "obtain; gain; desire; get; like; love; overcome."

- *avātah* ← *avāta*
- [noun], nominative, singular, masculine

- *paridhīmr* ← *paridhi*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "covering; circumference; Paridhi; halo; fence."

- *apornu* ← *apavṛ* ← *vṛ*
- [verb], singular, Present imperative
- "open."

- *vīrebhir* ← *vīrebhiḥ* ← *vīra*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "hero; man; Vīra; vīra; vīra [word]; Vīra."

- *aśvair* ← *aśvaiḥ* ← *aśva*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "horse; aśva [word]; Aśva; stallion."

- *maghavā* ← *maghavan*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "big."

- *bhavā* ← *bhava* ← *bhū*
- [verb], singular, Present imperative
- "become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave."

- *nah* ← *mad*
- [noun], dative, plural
- "I; mine."

▼ रङ्गनाथः

पवमान सोम- पुनान रस। त्वया- भवता। हि- खलु। नः- अस्माकम्। धीरा:- धारणाकुशलाः। पूर्वे पितरः- पूर्वचार्याः। कर्मणि- पुण्यानि। चक्रः- कृतवन्तः। अवातः- प्राणोपासनरहितानि। परिधीन्- आवरणानि। वन्वन्- हिंसन्। अपोर्णु- अपावृणु। वीरेभिः- वीर्यसंपन्नैः। अश्वैः- प्राणैः। नः- अस्मदर्थम्। मघवा- संपद्वान्। भव॥११॥

▼ सायण- भाष्यम्

हे पवमान पूयमान सोम धीरा: कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः नः अस्माकं पितरः पूर्वे पुरातना अङ्गिरसः त्वया । हिरवधारणे । त्वया सहायेनैव कर्मणि अग्निष्टोमादीनि चक्रः कृतवन्तः । किंच वन्वन् स्तोतून् संभजन् । यद्वा । वनतिर्हिंसार्थः । शत्रून् हिंसन्' । अवातः तैरभिगतस्त्वं

परिधीन् । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् **अपोर्णु** अपोर्णुहि अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतेलोटि छान्दसो हेर्तुक् । एतादृशस्त्वं नः अस्माकं पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

▼ भद्रभास्कर-टीका

त्वया हीति ॥ हे सोम नः अस्माकं पूर्वे पितरः त्वया खलु हेतुना त्वत्प्रसादेन **कर्मणि** ज्योतिष्टोमदीनि पितृज्ञादीनि वा **चक्रः** कृतवन्तः । धीराः । गतम् ।

हे **पवमान्** शोधक तस्मात्कारणात् अस्माकमपि त्वं **वन्नन्** अस्माकं संभजन् **अवातः** वातरहितः स्वयमेव ज्वलन् ।

यद्वा - अकार उपमायां अयं वायुसदृशः, दीर्घकारित्वं साइश्यं । **परिधीन्** परितो धारयितृन् आत्मनः प्रतिबन्धन् **अपोर्णु** अपानुद प्रतिबन्धकापनोदेन शीघ्रमागच्छेति । रुत्वानुनासिकावुक्तौ । **वीरेभिः** विक्रान्तैरश्वैः शीघ्रमागच्छेति । ततश्चागत्य नः अस्माकं **मघवा** धनवान् भव । अस्मध्यं धनं दातुं हस्ते गृहण ।

यद्वा - हविषा धनेन तद्वान् भव । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्रत्ययः । 'द्व्ययोतस्तिडः' इति भवशब्दस्य संहितायां दीर्घः ॥

▼ Wilson

English translation:

"**Soma Pavamāna**, by you our ancient and wise progenitors performed their religious rites; harming the foes (yourself) unharmed slay the **rākṣasas** and be liberal in enriching us with **male** offspring and horses."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

Yourself unharmed: **avataḥ** = tair, i.e. śatrubhir abhigataḥ

▼ Jamison Brereton

Because with you, self-purifying Soma, our insightful forefathers performed their (ritual) acts, open up the barriers, vanquishing but unvanquished; become a benefactor to us with heroes and with horses.

▼ Jamison Brereton Notes

As Geldner (see n. 11c) and Ober (I.311 with n. 791) point out, the first hemistich depicts the Vala myth, with "forefathers" (pitárah) a reference to the Aṅgirases - made clearer by a similar but more explicit passage in the next hymn, IX.97.39. This mythic episode - the forefathers opening the Vala cave with the help of soma - provides the model for the appeal in c, for Soma to open the paridhí- (paridhímr̄ áporṇu): paridhí- is used explicitly of the barriers of the Vala cave in I.52.5. But as Geldner suggests (n. 11c), the poet here is calling on Soma to open up the livestock pens and provide us with the animals therein.

▼ Griffith

For our sage fathers, Soma Pavamana, of old performed, by thee, their sacred duties.
Fighting unvanquished, open the enclosures: enrich us with large gifts of steeds and heroes.

▼ Geldner

Denn mit dir, o Soma, haben unsere weisen Väter vormals ihre Taten getan, o Pavamana. Ein unüberwundener Überwinder öffne du die Schranken; sei gegen uns freigebig mit Söhnen und Rossen!

▼ Grassmann

Denn unsre alten weisen Väter thaten durch dich, o heller Soma, ihre Werke, Die Wehren brich unangefochten, siegreich, sei mächtig uns durch Helden und durch Rosse.

▼ Elizarenkova

Ведь это с тобой, о сома, наши древние отцы
Совершали обряды, о Павамана, (эти) мудрые.
Настигающий, (но) не настигнутый, раствори преграды!
Будь к нам щедрым на мужей и коней!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पवमानः सोमः:
- प्रतर्दनो दैवोदासिः:
- त्रिष्टुप्
- धैवतः:

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (सोमः) हे परमात्मन् ! (पूर्वे, पितरः) पूर्वकाल के पिता-पितामह (धीराः) जो धीर हैं (त्वया) तुम्हारी प्रेरणा से(कर्मणि, चक्रुः) कर्मों को करते थे। (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! (वन्वन्) आपका भजन करते हुए (अवातः) निश्चल होकर (परिधीन्) राक्षसों को (अपोर्णु) दूर करें (वीरेभिः) वीरपुरुषों से (अश्वैः) और जो शक्तिसम्पन्न हैं, उनसे (नः) हमको (मघवा, भव) ऐश्वर्यसम्पन्न करें॥११॥

▼ आर्यमुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - परमात्मा की आज्ञापालन करने से देश में ज्ञानी तथा विज्ञानी पुरुषों की उत्पत्ति होती है और देश ऐश्वर्यसम्पन्न होता है, इस प्रकार राक्षसभाव निवृत्त होकर सभ्यता के भाव का प्रचार होता है॥११॥

▼ आर्यमुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (सोम) हे परमात्मन् ! (पूर्वे, पितरः) पूर्वकालिका: पितृपितामहादयः (धीराः) ये धीरास्ते (त्वया) त्वत्प्रेरणयैव (कर्मणि, चक्रुः) कर्मणि अकार्षुः (पवमान) हे सर्वपावक ! (वन्वन्) भवन्तं सेवमानः (अवातः) निश्चलः सन् (परिधीन्) राक्षसान् (अप, ऊर्णु) अपसारयाणि (वीरेभिः) वीरपुरुषैः (अश्वैः) शक्तिसम्पन्नैश्च अस्मान् (मघवा, भव) ऐश्वर्यसम्पन्नं कुर्याः॥११॥

तुवं सोम पितृभिः संविदानो
अनुद्या वापृथिवी आ ततन्थ
तस्मै त इन्दो हवि षा विधेम
वयं सियाम पतयो रयीणा म् त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनुद्या वापृथिवी आ ततन्थ ।
तस्मै त इन्दो हविषां विधेम वयं स्याम् पतयो रयीणाम् ॥

▼ पद-पाठः

त्वम् । सोम् । पितृभिरिति पितृ-भिः । सवूँविदान इति॒ सम्-विदानः । अन्विति॒ । द्यावांपृथिवी॒ इति॒ द्यावा॑-पृथिवी॑ । एति॒ । तुतन्थ॒ ॥ तस्मै॒ । ते॒ ।
इन्दो॒ इति॒ । हृविषां॒ । विधेम॒ । वयम्॒ । स्याम्॒ । पतयः॒ । रयीणाम्॒ ॥ ।

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सोमः:
- ऋषिः - प्रगाथः काण्वः:
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तुवं सोम पितृभिः संविदानो
अनुद्या वापृथिवी आ ततन्थ
तस्मै त इन्दो हवि षा विधेम
वयं सियाम पतयो रयीणा म्

Strata

Popular for non-linguistic reasons

Pāda-label

genre D

genre D

genre D

genre D;; repeated line

Morph

pitṛbhiḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

samvidānáḥ ← √vid- 2 (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

soma ← sóma- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

á ← á (invariable)

{}

ánu ← ánu (invariable)

{}

dyávāpṛthiví ← dyávāpṛthiví- (nominal stem)

{case:NOM, gender:F, number:DU}

tatantha ← √tan- (root)

{number:SG, person:2, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

havíṣā ← havíṣ- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

indo ← índu- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

tásmai ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:DAT, gender:M, number:SG}

te ← tvám (pronoun)

{case:DAT, number:SG}

vidhema ← √vidh- (root)

{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:ACT}

pátayah̄ ← páti- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

rayīñām ← rayí- ~ rāy- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:PL}

syāma ← √as- 1 (root)

{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:PRS, voice:ACT}

vayám ← ahám (pronoun)

{case:NOM, number:PL}

▼ पद-पाठः

त्वम् । सोमु । पितृभिः । सुम्भविदानः । अनुं । द्यावांपृथिवी इति । आ । तुतन्थु ।
तस्मै । ते । इन्द्रो इति । हृषिणा । विधेमु । वृयम् । स्यामु । पतंयः । रुयीणाम् ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वम् । सोमु । पितृभिरितिं पितृ-भिः । सुवैविदान इति सम्-विदानः । अन्विति । द्यावांपृथिवी इति द्यावां-पृथिवी । एति । तुतन्थु ॥ तस्मै । ते ।
इन्द्रो इति । हृषिणा । विधेमु । वृयम् । स्यामु । पतंयः । रुयीणाम् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- "you."

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Soma; moon; soma [word]; Candra."

- *pitṛbhiḥ* ← *pitṛ*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *saṃvidāno* ← *saṃvidānah* ← *saṃvid* ← √*vid*
- [verb noun], nominative, singular
- "agree; know; match; recognize."

- *'nu* ← *anu*
- [adverb]
- "subsequently; behind; along; towards; because."

- *dyāvāprthivī*
- [noun], accusative, dual, feminine
- "heaven and earth; dyāvāprthivī [word]."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *tatantha* ← *tan*
 - [verb], singular, Perfect indicative
 - “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”
-

- *tasmai* ← *tad*
 - [noun], dative, singular, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *ta* ← *te* ← *tvad*
 - [noun], dative, singular
 - “you.”
-

- *indo* ← *indu*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - “moon; Soma; drop; anusvāra; one; Candra; silver; camphor; point; juice.”
-

- *haviṣā* ← *havis*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - “Havya; offering; ghee; havis [word].”
-

- *vidhema* ← *vidh*
 - [verb], plural, Present optative
 - “worship; offer.”
-

- *vayam* ← *vayam* ← *mad*
 - [noun], nominative, plural
 - “I; mine.”
-

- *syāma* ← *as*
 - [verb], plural, Present optative
 - “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”
-

- *patayo* ← *patayah* ← *pati*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “husband; overlord; king; deity; īśvara; ruler; pati [word]; commanding officer; leader; owner; mayor; lord.”
-

- *rayīñām* ← *rayi*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - “wealth; property.”
-

सोम- रसा। त्वम्। पितृभिः- पूर्वाचार्यैः। संविदानः- लब्धः। द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। अनु। आ ततन्थ- विस्तृतवान्। तस्मै। ते- तुभ्यम्। इन्दो। हविषा। विधेम्- परिचरेम। वयम्। रथीणाम्- सम्पदाम्। पतयः- पालकाः। स्याम्- भवेम॥१३॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सोम त्वं पितृभिः सह संविदानः संगच्छमानः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनु आ ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम । वयं रथीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

4त्वं सोमेति ॥ हे सोम! त्वं पितृभिः पूर्वोरास्माकीनैः संविदानः ऐकमत्यं गतः इत्थं वयमस्मै कुर्म इति द्यावापृथिव्यौ अन्वाततन्थ अनुक्रमेण दीप्त्या ।

अतते: 'बभूथाततन्थ' इति निपात्यते ।

हे इन्दो! तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम तदर्था आततदीप्तिर्भव । प्रयोजनं च ब्रूमः ।

वयं रथीणां धनानां पतयः स्याम भूयास्मेति हविषा विधेम त्वाम् त्वं च द्यावापृथिवी दीप्त्या आततन्थ पितृभिश्च संविदानो भव इति । 'समोगमृच्छि' इति विदेरात्मनेपदम् ॥

▼ Wilson

English translation:

"Soma, you in conjunction with the fathers do stretch our successively heaven and earth-- to you let us do worship with oblations, may we be lords of wealth."

▼ Jamison Brereton

You, Soma, coming to agreement with the forefathers, extend through heaven and earth.
To you, drop, we would do ceremonial honor with an oblation. May we be lords of riches.

▼ Griffith

Associate with the Fathers thou, O Soma, hast spread thyself abroad through earth and heaven.
So with oblation let us serve thee, Indu, and so let us become the lords of riches,

▼ Macdonell

Uniting with the Fathers thou, O Soma, Hast over Heaven and Earth thyself extended. So, Indu, we would serve thee with oblation: Thus we would be the lords of ample riches.

▼ Geldner

Du, Soma, bist mit den Vätern im Einvernehmen, du reichst so weit wie Himmel und Erde. Dir, o Saft, wollen wir darum mit Opfer aufwarten; wir wollen Herren der Reichtümer sein.

▼ Grassmann

O Soma, du vereinigt mit den Vätern, hast dich verbreitet über Erd' und Himmel; Dem Indu möchten wir mit Opfer dienen, und möchten sein Besitzer aller Schätze.

▼ Elizarenkova

Ты, сома, находясь в согласии с отцами,
Простерся вдоль неба и земли.
Это тебя мы хотим почтить жертвенным возлиянием.
Да будем мы повелителями богатств!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सोमः
- प्रगाथः काष्ठः
- पादनिचृत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ शिव शंकर शर्मा - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - मैं जैसे (ऋदूदरेण) शरीरहितकारी उदररक्षक (सख्या) मित्रसमान लाभदायक सोमरस को (सचेय) ग्रहण करता हूँ, तद्वत् अन्यान्य जन भी करें। (यः+पीतः) जो पीने पर (मा+न+रिष्येत्) मुझको हानि नहीं पहुँचाता है, वैसे स्वल्प पीने से किसी को हानि न पहुँचावेगा। (हर्यश्व) हे आत्मन् ! (अयम्+यः+सोमः) यह जो सोमरस (अस्मे+न्यधायि) हम लोगों के उदर में स्थापित है, वह चिरकाल तक हमें सुखकारी हो (तस्मै+प्रतिरम्+आयुः) उससे आयु अधिक बढ़े, ऐसी (इन्द्रम्+एमि) ईश्वर से प्रार्थना करता हूँ ॥१०॥

▼ शिव शंकर शर्मा - भावार्थः

भावार्थभाषा: - ईश्वर से सब कोई प्रार्थना करें कि उत्तमोत्तम अन्न खा पीकर हम बलवान् और लोकोपकारी हों ॥१०॥

▼ शिव शंकर शर्मा - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - अहम्। ऋदूदरेण=मृदूदरेण=उदरस्य अबाधकेन। सख्या=सखिभूतेन सख्येव वा हितकरेण सोमरसेन। सचेय=संगच्छेय। हे हर्यश्व=आत्मन् इन्द्रियस्वामिन् । यः पीतः सन्। मा न रिष्येत्=न मां हिंस्येत्। अयं यः सोमः। अस्मे=अस्मासु। न्यधायि=निहितोऽभूत्। तस्मै=सोमाय। प्रतिरमायुः। इन्द्रमेमि=याचे ॥१०॥

अ "ग्निष्वात्ता": पितर ए "ह" गछत

स "दः-सदः सदत सुप्रणीतयः

अत्ता" हर्वीषि प्र"यतानि बहिःषि

अ "था रयिं" स "र्ववीरं दधातन अग्निष्वात्ता": पितर एह गंच्छतु सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अुत्ता हर्वीषि प्रयंतानि बुर्हिष्यथां रुयिं सर्ववीरं दधातन ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - जगती

▼ Thomson & Solcum

अ "ग्निष्वात्ता": पितर ए "ह" गछत

स "दः-सदः सदत सुप्रणीतयः

अत्ता" हर्वीषि प्र"यतानि बहिःषि

अ "था रयिं" स "र्ववीरं दधातन

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

á ← á (invariable)

{}

ágniśvāttāḥ ← agniśvātta- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

gachata ← √gam- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

ihá ← ihá (invariable)

{}

pitaraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

sádaḥ-sadaḥ ← sádas- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sadata ← √sad- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

supraṇītayah ← supraṇīti- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

attá ← √ad- (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)

{case:LOC, gender:N, number:SG}

havíṁṣi ← havís- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:PL}

práyatāni ← √yam- (root)

{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

átha ← átha (invariable)

{}

dadhātana ← √dhā- 1 (root)

{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

rayím ← rayí- ~ rāy- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

sárvavīram ← sárvavīra- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

अनिंश्वात्ता । प्रितुरः । आ । इह । गुच्छतु । सदःऽसदः । सुदृतु । सुप्रणीतुयः ।
अृत्त । हृवीषि । प्रयंतानि । ब्रह्मिषि । अथ । रुयिम् । सर्ववीरम् । दुधातुन् ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अनिंश्वात्ता इत्यग्नि-स्वात्ता । प्रितुरः । एति । इह । गुच्छतु । सदंस्सद इति सदः-सदः । सुदृतु । सुप्रणीतुय इति सु-प्रणीतुयः ॥ अृत्त । हृवीषि ।
प्रयंतानीति प्र-युतानि । ब्रह्मिषि । अथ । रुयिम् । सर्ववीरमिति सर्व-वीरम् । दुधातुन् ॥

- *agniṣvāttāḥ* ← *agniṣvātta*
 - [noun], vocative, plural, masculine
 - "Agniṣvātta."
-

- *pitara* ← *pitarah* ← *pitṛ*
 - [noun], vocative, plural, masculine
 - "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."
-

- *eha* ← ā
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."
-

- *eha* ← *iha*
 - [adverb]
 - "here; now; in this world; now; below; there; here; just."
-

- *gacchata* ← *gam*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."
-

- *sadah* ← *sadas*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "mansion; assembly; seat; seat."
-

- *sadah* ← *sadas*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "mansion; assembly; seat; seat."
-

- *sadata* ← *sad*
 - [verb], plural, Aorist imperative
 - "sit down; break down; slow; sink; crumble; fracture; perish; ride; stop; besiege; tire."
-

- *supraṇītayah* ← *su*
 - [adverb]
 - "very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite."
-

- *supraṇītayah* ← *prāṇītayah* ← *prāṇīti*
 - [noun], vocative, plural, masculine
 - "guidance; guidance."
-

- *attā* ← *ad*
- [verb], plural, Present imperative
- "eat; devour."

- *havīṣi* ← *havis*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *prayatāni* ← *prayam* ← *v̄yam*
- [verb noun], accusative, plural
- “give; emit; send; transmit.”

- *barhiṣy* ← *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- “Barhis; barhis [word].”

- *athā* ← *atha*
- [adverb]
- “now; then; furthermore; now; then.”

- *rayim* ← *rayim* ← *rayi*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “wealth; property.”

- *sarvavīraṃ* ← *sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāmnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvavīraṃ* ← *vīram* ← *vīra*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “hero; man; Vīra; vīra; vīra [word]; Vīra.”

- *dadhātana* ← *dhā*
- [verb], plural, Present imperative
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

▼ रङ्गनाथः

अग्निस्वात्ता:- अग्निनास्वादिताः। हे पितरः। इह- अत्र। आ गच्छत। सुप्रणीतयः- स्वादर्शजीवनेन स्वसन्ततिनेतारः। सदःसदः। सदत- सीदत। बहिषि- उपासनाय दत्तदर्भासने चित्तासने वा। प्रयतानि- नियमयुक्तानि। हर्वीषि- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानि। अत्त- भक्षयत अनुभवत। अथ- ततः। सर्ववीरं रयिम्- सर्वेषां वीराणां वीर्यमयीं संपदम्। दधातन- दत्त॥११॥

▼ सायण-भाष्यम्

अग्निष्वात्ता: अग्निना स्वादिता एतन्नामका: **पितरः:** यूयम् इह अस्मिन् पितुकर्मणि आ गच्छत। आगत्य च हे सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं सदःसदः तत्तत्थानं सदत सीदत। तत्र तत्र स्थाने यथोष्मुपविशतेत्यर्थः। उपविश्य च **बहिषि** आसादितानि **प्रयतानि** शुचीनि **हर्वीषि** अत्त भक्षयत। **अथ** अनन्तरं सर्ववीरं सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं रयिं धनं दधातन अस्मैर्यं दत्त ॥

▼ भृत्यभास्कर-टीका

5अनिष्वाता इति जगती ॥ हे अग्निष्वाता: अग्निष्वेव हवन्ते ये हविषां भोक्तारः आस्वादनिबद्धभावाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे पितरः! इह कर्मणि आ गच्छत । हे सुप्रणीतयः सुखपरिचरणाः सदस्सदः आत्मीयमात्मीयं सदनं सदतं सीदत । सीदतिः प्राप्तिकर्माऽयमिदानीम् । यद्वा - 'सुपां सुलुकु' इति सप्तम्या लुक् ।
सदस्सदः: सदसिसदसि सीदत । विकरणव्यत्ययेन शः ।
 ततश्चात्ताश्रीत हर्वीषि पितरो बर्हिषदः ।
 ब्राह्मणं च, 'ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः ।' इति ॥

▼ Wilson

English translation:

"**Agniṣvātta Pitṛs**, come to this solemnity; sit down, directors in the right way, in your appropriate places; eat the oblations spread on the grass, and grant us riches and **male** posterity."

▼ Jamison Brereton

Sweetened by Agni, o forefathers, come here. Sit each on his own seat, you of good guidance. Eat the oblations set forth on the ritual grass. Then provide wealth in hale heroes.

▼ Griffith

Fathers whom Agni's flames have tasted, come ye nigh: ye kindly leaders, take ye each your proper place.
 Eat sacrificial food presented on the grass: grant riches with a multitude of hero sons.

▼ Geldner

Ihr vom Feuer schmackhaft befundenen Väter, kommet hierher, setzt euch jeder an seinen Platz, ihr guten Führer! Esset die auf dem Barhis dargereichten Opferspenden und verleiht dann einen Schatz von lauter Söhnen!

▼ Grassmann

Ihr einst verzehrt vom Feuer naht, o Väter, euch, die schön ihr leitet, setzt euch auf Sitz für Sitz;
 Geniesst die dargereichten Speisen auf der Streu und schenkt uns Gut, das alle Männer reichlich nährt.

▼ Elizarenkova

О отцы, пришедшиеся Агни по вкусу, идите сюда,
 Сядьте каждый на свое место, о вы, кого правильно ведут!
 Ешьте жертвенные возлияния, поданные на жертвенной соломе,
 А также дайте богатство из здоровых мужей!

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- निचूज्जगती
- निषादः

▼ ब्रह्मयुनि - पदार्थः

पदार्थन्यव्यभाषा: - (अनिष्वाता: पितरः-इह आगच्छत सुप्रणीतयः सदःसदः सदत) यज्ञामि को सम्यक् ग्रहण की हुई किरणें इस मण्डल में समन्तरूप से फैलें एवं सुसंचरित होकर घर-घर या स्थान-स्थान में भली प्रकार प्राप्त हों (बहिर्षि प्रयतानि हर्वीषि-आत्त-अथ रयिं सर्ववीरं दधातन) यज्ञ में दी गई हव्यवस्तुओं को प्राप्त हों, पुनः सर्वप्रकार के वीरगुणयुक्त बल को हम में धारण करावें ॥११॥

▼ ब्रह्मानि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - सूर्य की रश्मियाँ यज्ञ के संपर्क से सुगन्धगुणयुक्त होकर यज्ञमण्डल के घर-घर में प्रवेश करती हैं और लाभप्रद होती हैं ॥११॥

▼ ब्रह्मानि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अनिष्वात्ता: पितरः इह-आगच्छत सुप्रणीतयः सदःसदः सदत) अग्निर्ज्ञः स्वात्तः सम्यग् गृहीतो यैस्ते पितरः-सूर्यरश्मयः "अनिष्वात्ता ऋतुभिः संविदानाः" [तै०२।६।१६।२] "आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुखियाभिः" [अथर्व०३।८।१] इहास्मद् गृहे समन्तात्प्राप्ता भवन्तु, 'पुरुषव्यत्ययः' तथा सुप्रणीतयः सु सम्यक् प्रणीतिः प्रणयनं घृतादिसम्पर्कः सञ्चारो येषां ते सदःसदः प्रतिसदं-प्रतिगृहं सदत गच्छन्तु (बहिष्ठि प्रयतानि हर्वीषि-आ+अत अध रयि सर्ववीरं दधातन) यज्ञे प्रदत्तानि हव्यानि वस्तूनि गृह्णन्तु, अध-अनन्तरं सर्ववीरम्-सर्वे वीरा यस्मात्तस्वर्वीरं वीर्यं बलमस्मासु धारयन्तु ॥११॥

ब"हिंषदः पितर ऊती" अर्वा"ग्

इमा" वो हव्या" चकृमा जुष"ध्वम्

त" आ" गत अ"वसा शं"तमेन

अ"था नः शं" यो"र् अरपो" दधात बहिंषदः पितर ऊत्युर्वाग्निमा वों हव्या चकृमा जुषध्वंम् ।

त आ गुतावसा शन्तमेनाथां नः शं योरुपो दधात ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

ब"हिंषदः पितर ऊती" अर्वा"ग्

इमा" वो हव्या" चकृमा जुष"ध्वम्

त" आ" गत अ"वसा शं"तमेन

अ"था नः शं" यो"र् अरपो" दधात

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

arvāk ← arvāñc- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

bárhiṣadah ← barhiṣád- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

pitaraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:PL}

ūtī ← ūtí- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

cakṛma ← √kṛ- (root)
{number:PL, person:1, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

havyā ← havyá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

imā ← ayám (pronoun)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

juśádhvam ← √juś- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:MED}

vah ← tvám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

á ← á (invariable)
{}

ávasā ← ávas- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

gata ← √gam- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

śámtamena ← śámtama- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

arapáḥ ← arapás- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

átha ← átha (invariable)
{}

dadhāta ← √dhā- 1 (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

nah ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

śám ← śám (invariable)
{}

yós ← yós (invariable)
{}

▼ पद-पाठः

बहिंसदः । पितृः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हुव्या । चकूम् । जुषध्वंम् ।
ते । आ । ग्रुत् । अवंसा । शम्भृतंमेन । अथं । नः । शम् । योः । अरुपः । द्रधातु ॥

▼ पद-पाठः

बहिंषद् इति बहिं-सुदः । पितृः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हुव्या । चकूम् । जुषध्वंम् ॥ ते । एतिं । ग्रुत् । अवंसा । शन्तंमेनेति शम्-तुमेन ।
अथं । अस्मभ्युमित्युस्म-भ्युम् । शम् । योः । अरुपः । द्रधातु ॥

- *barhişadah* ← *barhişad*
- [noun], vocative, plural, masculine
- "Pitr."

-
- *pitara* ← *pitarah* ← *pitr*
 - [noun], vocative, plural, masculine
 - "father; Pitr; ancestor; parent; paternal ancestor; pitr [word]; forefather."

-
- *ūty* ← *ūtī* ← *ūti*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - "aid; favor; ūti [word]."

-
- *arvāg* ← *arvāk*
 - [adverb]
 - "here."

-
- *imā* ← *idam*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - "this; he,she,it (pers. pron.); here."

-
- *vo* ← *vah* ← *tvad*
 - [noun], dative, plural
 - "you."

-
- *havyā* ← *havya*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - "Havya; offering; havya [word]."

-
- *cakrmā* ← *cakrma* ← *kṛ*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."

-
- *juşadhvam* ← *juş*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "enjoy; endow; possess; frequent; accompany; induce; consume; approve; affect; attend; befit; blend; contract."

-
- *ta* ← *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine

- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *ā*
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."
-

- *gatāvasā* ← *gata* ← *gam*
 - [verb], plural, Aorist imperative
 - "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."
-

- *gatāvasā* ← *avasā* ← *avas*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "aid; favor; protection."
-

- *śantamenāthā* ← *śantamena* ← *śamtama*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "beneficent."
-

- *śantamenāthā* ← *athā* ← *atha*
 - [adverb]
 - "now; then; furthermore; now; then."
-

- *naḥ* ← *mad*
 - [noun], accusative, plural
 - "I; mine."
-

- *śam* ← *śam*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "luck; well-being; fortune."
-

- *yor* ← *yoh* ← *yos*
 - [noun], accusative, singular
 - "fortune."
-

- *arapo* ← *arapaḥ* ← *arapas*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "safe; unharmed; beneficial."
-

- *dadhāta* ← *dhā*
- [verb], plural, Aorist imperative
- "put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show."

▼ रङ्गनाथः

बर्हिषदः- हे लब्धभूमिकाः। पितरः। अर्वाक्- अर्वाचीनानामस्माकम्। ऊती- रक्षा कर्तव्या। इमा- एतानि। हव्या- हव्यानि। वः- युष्मदर्थम्। चक्रम् कुर्मः। जुषध्वम्- तान् सेवध्वम्। ते- तादृशाः। आ गत- आगच्छत। शंतमेन- कल्याण्या। अवसा- रक्षया। नः- अस्मदर्थम्। शम्- मङ्गलम्। योः- अमङ्गलस्यापगमनम्। अपः- जीवोदकधाराः। दधात- दत्त॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे बर्हिषदः। यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः। अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितॄलोकं प्राप्ता बर्हिषदः। तादृशा हे पितरः अर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ऊती रक्षा भवद्द्विः कर्तव्येति शेषः। वः युष्मदर्थम् इमा हव्या एतानि हवीषि चक्रम् अतस्तानि जुषध्वम्। ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन निमित्तभूतेन आ गत अभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत। अथ अनन्तरं नः अस्मभ्यं शं सुखं योः दुःखवियोगम् अरपः पापरहितं च दधात दत्त॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

6आमन्त्यन्ते - हे बर्हिषदः पितरः ऊती ऊत्या गमनेन अर्वाक् अस्मान् प्रत्यभिमुखा भूत्वा। 'ऊतियूति' इत्यादिना उदात्तः क्वित्तिपातितः, 'सुपां सुलक्' इति तृतीयाः पूर्वसर्वणः, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ततःपरस्याकारस्य संहितायां स्वरितत्वम्। इमानि हव्यानि हवीषि। उभयत्र 'शेश्छन्दसि' इति लोपः। युष्मदर्थं चक्रम् कुर्मो वयम्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम्। तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम्। तिडः परत्वात् न निहन्यते। तदर्थं ते च यूयं आगत आगच्छत। लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। अवसा प्रीत्या शन्तमेन सुखतमेन मनुष्यादिप्रीतेः, अथ अनन्तरमागत्य हवीषि च सेवित्वा अस्मभ्यं शंयोश्च अरपः अपापः उभयलोकाविरुद्धं दधात दत्त। आपत्तापशमनं रोगाणां नाशनं यावनं भयानं पृथक्करणमागामिनो निरोधः। यौतेरसुनि गुणे अवादेशाभावश्छान्दसः॥

▼ Wilson

English translation:

"**Pitṛs, Barhiṣads,** protect (us who are) in your presence; we have made these oblations for you, accept them; come with your most felicitous protection, and bestow upon us health and happiness; and pardon from sin."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

With your most felicitous protection: **avasā śantamena** = satisfied by most excellent food

▼ Jamison Brereton

You forefathers who sit on the ritual grass inclined this way with your aid, we have made these oblations for you. Enjoy!

Come here with your most luck-bringing help. Then provide for us luck and lifetime without flaw.

▼ Griffith

Fathers who sit on sacred grass, come, help us: these offerings have we made for you; accept them. So come to us with most auspicious favour, and give us health and strength without a trouble.

▼ Geldner

Ihr Väter, die ihr auf dem Barhis sitzet, kommt mit eurer Gunst näher! Diese Spenden haben wir für euch bereitet, genießet! Kommet her mit heilvoller Gnade und schaffet uns Heil und Wohlsein ohne Gebreste!

▼ Grassmann

O Väter, auf der Streu, mit Hülfe naht euch; hier haben wir euch Trank gebraut, geniesst ihn; Mit segensreichster Hülfe kommet her nun und schenkt uns Heil und unversehrten Segen.

▼ Elizarenkova

О отцы, сидящие на жертвенной соломе, с помощью (придите) к нам!
Эти жертвенные напитки приготовила для вас – наслаждайтесь!
Придите сюда с самой благотворной поддержкой,
А также дайте нам счастье и благо без повреждения!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- पादनिचृत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बर्हिषदः पितरः-ऊती-अर्वाक्-वः-इमा हव्या-चकृम जुषध्वम्) यज्ञासन पर बैठे हुए हे विद्वानो ! हम अपनी रक्षा के लिये तुम्हारे वास्ते होम की वस्तुओं को तैयार करते हैं, इनको तुम अग्नि में डालकर काम में लाओ (ते शंतमेन-अवसा-आगत नः-अरपः शंयोः-दधात) वे तुम विद्वानो ! सुखमय रक्षण के कारण सदा प्राप्त हुआ करो और हमारे लिये शुद्धभाव, रोगनिवृत्ति और भय के दूरीकरण का उपाय करते रहो ॥४॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - यज्ञ में विद्वानों को निमन्त्रित करके उनसे अपनी रोगनिवृत्ति और आपत्तियों से बचने के लिये कुछ न कुछ ज्ञान प्राप्त करना चाहिये ॥४॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बर्हिषदः पितरः ऊती-अर्वाक्-वः-इमा हव्या-चकृम जुषध्वम्) यज्ञासन उपविष्टा ऊती-ऊत्यै-अस्मद्रक्षायै “सुपां सुपो भवन्ति” [अष्टा०७।१।३९ वार्तिकम्] विभक्तिव्ययः। अत्र यज्ञे युष्मभ्यमिमानि हव्यानि कुर्मः सम्पादयामः सज्जीकुर्मो यूयं जुषध्वमनौ प्रक्षेपार्थं प्रयुड्धव्यम् (ते शंतमेन-अवसा-आगत नः अरपः शंयोः दधात) ते यूयं विद्वांसः सुखमयेन रक्षणेन सदैव प्राप्नुत, अस्मभ्यं पापरहितं भावं रोगाणां शमनं यावनं च भयानां धारयत, तथा च निरुक्तम् [४।११] ॥४॥

आ“ह”म् पितृ“न् सुविद”त्राँ अवित्सि
न“पातं च विक्र”मणं च वि“ष्णोः
बर्हिष“दो ये” स्वध“या सुत“स्य
भ“जन्त पित्व“स् त” इहा“गमिष्ठाः आहं पितृन्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं चु विष्णोः ।
बुर्हिषद्वो ये स्वधयां सुतस्यु भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

आ“ह”म् पितृ“न् सुविद”त्राँ अवित्सि
न“पातं च विक्र”मणं च वि“ष्णोः
बर्हिष“दो ये” स्वध“या सुत“स्य
भ“जन्त पित्व“स् त” इहा“गमिष्ठाः

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

á ← á (invariable)

{}

ahám ← ahám (pronoun)

{case:NOM, number:SG}

avitsi ← √vid- 1 (root)

{number:SG, person:1, mood:IND, tense:AOR, voice:MED}

pitřn ← pitár- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

suvidátrān ← suvidátra- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)

{}

ca ← ca (invariable)

{}

nápātam ← nápat- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

vikrámaṇam ← vikrámaṇa- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

víṣṇohi ← víṣṇu- (nominal stem)

{case:GEN, gender:M, number:SG}

barhiṣádahi ← barhiṣád- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

sutásya ← √su- (root)

{case:GEN, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

svadháyā ← svadhá- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

yé ← yá- (pronoun)

{}

ágamiṣṭhāḥi ← ágamiṣṭha- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

bhájanta ← √bhaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

ihá ← ihá (invariable)
{}

pitváḥ ← pitú- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

आ । अुहम् । पितून् । सुविदत्रान् । अुवित्सि । नपातम् । चु । विडक्रमणम् । चु । विष्णोः ।
बुर्हिंडसदं । ये । स्वुधयां । सुतस्यं । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽग्मिष्ठा: ॥

▼ पद-पाठः-तत्त्वरीयः

एतिं । अुहम् । पितून् । सुविदत्रानितिं सु-विदत्रान् । अुवित्सि । नपातम् । चु । विक्रमणुमिति वि-क्रमणम् । चु । विष्णोः ॥ बुर्हिंष्टु इतिं बर्हिं-सदं । ये । स्वुधयेतिं स्व-धयां । सुतस्यं । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽग्मिष्ठा इत्या-गुमिष्ठा: ॥

▼ Hellwig Grammar

- *āham* ← ā
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *āham* ← *aham* ← *mad*
- [noun], nominative, singular
- "I; mine."

- *pitṛn* ← *pitṛ*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *suvidatrām* ← *suvidatra*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "beneficent."

- *avitsi* ← *vid*
- [verb], singular, Athematic s aor. (Ind.)
- "find; detect; marry; get; think."

- *napātam* ← *napātam* ← *napāt*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "grandson; nephew; napāt [word]."

- *ca*
- [adverb]

- “and; besides; then; now; even.”
-

- *vikramaṇam* ← *vikramāṇam* ← *vikramāṇa*
 - [noun], accusative, singular, neuter
-

- *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”
-

- *viṣṇoh* ← *viṣṇu*
 - [noun], genitive, singular, masculine
 - “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”
-

- *barhiṣado* ← *barhiṣadah* ← *barhiṣad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “Pitr.”
-

- *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “who; which; yat [pronoun].”
-

- *svadhayā* ← *svadhā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”
-

- *sutasya* ← *su*
 - [verb noun], genitive, singular
 - “press out; su.”
-

- *bhajanta* ← *bhaj*
 - [verb], plural, Imperfect
 - “eat; enjoy; enter (a state); worship; love; flee; possess; fall to one's share; partake; share; get; approach; love; use.”
-

- *pitvas* ← *pitvāḥ* ← *pā*
 - [verb noun]
 - “drink; gulp; soak; drink; suck; inhale.”
-

- *ta* ← *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”
-

- *ihāgamīṣṭhāḥ* ← *iha*

- [adverb]
- "here; now; in this world; now; below; there; here; just."

- *iḥāgamiṣṭhāḥ* ← *āgamiṣṭhāḥ* ← *āgamiṣṭha*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "arriving(a)."

▼ रङ्गनाथः

अहम्। विदत्रान्- विदुषः। पितृन्- पूर्वपुरुषानाचार्यान् मार्गदर्शिनः। अवित्सि- लब्धवान्। विष्णोः- व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः। नपातं च- विनाशाभावं च। विक्रमणं च- व्याप्तिं च। लब्धवान्। ये। बर्हिषदः- लब्धभूमिकाः। सुतस्य- निष्पादितरसस्य। पित्वः- हव्यस्य च सारम्। स्वधया- आत्मधारणया। भजन्त- सेवन्ते। ते। इह- अत्र। आगमिष्ठाः- आगच्छन्तु॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

अहं यजमानः सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुषु जानतः पितृन् अवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोः व्यापिनो यजस्य नपातं च विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये पितरः बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्ति ते इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य पित्वः पितोरन्नस्य भागं भजन्त सेवन्ते उपयुज्जते ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

7 आहमिति ॥ सुविदत्रान् शोभनवेदनान् सुषु वदन्तीति सुविदत्राः । विदेः कर्तृप्रत्ययः, कृदुत्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहं तान् आवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विन्दतेर्लुडि 'लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वम् ।

किञ्च - विष्णोः यज्ञात्मनो नपातं च विक्रमणं च आवित्सीत्येव तेषामेव प्रसादान्नपातनमभ्रेषः कर्माङ्गानाम् । एतन्तात्विविष्टि नज्जमासे 'नभ्राणपात्' इति नलोपाभावो निपात्यते ।

विविधं सङ्क्रममणं विक्रमणं विश्लिष्टकर्मनिष्पत्तिः । विश्लिष्टफलप्राप्तिहेतुत्वं वा कर्मणः ।

कस्मादेवमुच्यते इत्याह - ये बर्हिषदः पितरः स्वधया अन्नेन सह सुतस्य सोमस्यान्नं सोमं च भजन्त अभजन्त यज्वान इति यावत् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गोगेपि' इत्यडभावः ।

ते पितरः इह अस्मिन् कर्मणि पित्वः पिन्वन्ति ।

आगमिष्ठाः। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः स्वादेशः। अतिशयेन गन्तारः। 'तुश्छन्दसि' इत्यागन्तृशब्दादिष्टन्प्रत्ययः, 'तुरिष्टेमेयस्सु' इति लोपः ॥

▼ Wilson

English translation:

"I have brought to my presence the **Pitrs** who are well cognizant (of my worship), the infallibility, and food of the effused (**Soma**) with the sacrificial cake."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The infallibility...sacrifice: *napātam*, *vikramanam* = paths of the gods, whence there is no falling and where there is going and coming-- both as the consequence of sacrifice(**Yajus.** 29.56)

▼ Jamison Brereton

I have found here the forefathers good to find and the grandson and the wide stride of Viṣṇu. Those who, sitting on the ritual grass, share in the pressed soma and the food at (the cry of) "svadhā," they are the most welcome arrivals here.

▼ Griffith

1 have attained the gracious-minded Fathers, I have gained son and progeny from Visnu. They who enjoy pressed juices with oblation seated on sacred grass, come oftenest hither.

▼ **Geldner**

Ich habe die leicht aufzufindenden Väter aufgefunden, den Enkel und den Schritt des Vishnu. Die Manen, die auf dem Barhis sitzend nach Herzenslust vom ausgepreßten Trank genießen, die kommen am liebsten hierher!

▼ **Grassmann**

Ich hab' entdeckt die gabenreichen Väter, die Kinder und den höchsten Schritt des Vischnu, Sie, die mit Lust den saft'gen Trank geniessen, wenn auf der Streu sie sitzen, kommen gern her.

▼ **Elizarenkova**

Я нашел легконаходимых отцов,
Потомка и (высший) шаг Вишну.
(Те) сидящие на жертвенной соломе, что по своему желанию вкушают
Выжатый напиток, они сюда приходят охотнее всех.

▼ **अथिमन्त्रम् (VC)**

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ **ब्रह्मसुनि - पदार्थः**

पदार्थन्वयभाषा: - (अहं सुविदत्रान् पितृन्-आ-अवित्सि विष्णोः नपातं विक्रमणं च) मैं शुभविद्यासम्पन्न पालक जनों, विद्वानों तथा यज्ञ की प्रसाररूप व्याप्ति को भली प्रकार जानता हूँ (ये बर्हिषदः सुतस्य पित्रः स्वधया भजन्त ते-इह आगमिष्ठा:) इस यज्ञावसर पर तुम सब विद्वानो ! शुभासन पर विराजित हुए स्वेच्छा से भोजन खाओ, अतएव यहाँ आकर विराजो ॥३॥

▼ **ब्रह्मसुनि - भावार्थः**

भावार्थभाषा: - यज्ञक्रिया का फल बहुत दूर तक व्यापता है और उस यज्ञ का अनुष्ठान परिचित शुभविद्यासम्पन्न विद्वानों के द्वारा करना चाहिये। पुनः उन विद्वानों को उनकी इच्छानुसार भोजन खिलाना चाहिये ॥३॥

▼ **ब्रह्मसुनि - पदार्थः**

पदार्थन्वयभाषा: - (अहं सुविदत्रान् पितृन्-आ-अवित्सि-विष्णोः-नपातं विक्रमणं च) अहं कल्याणविद्यान् पालकजनान् तथा विष्णोर्यज्ञस्य स्थिरत्वं व्याप्तित्वं विक्रमणं चान्तरिक्षे सञ्चारविशेषं चावित्सि-आस्मरामि मनसि धारयामि “यज्ञो वै विष्णुः” [श०१३।१।८।८] अवित्सि ‘विद् विचारणे’ लुडि रूपम्। (ये बर्हिषदः सुतस्य पित्रः स्वधया भजन्त ते-इह-आगमिष्ठा:) ये बर्हिषदो यज्ञासने सीदन्ति ते सुतस्य सम्पादितस्य पक्वस्य पित्रोऽन्नस्य “पितुरन्ननाम” [नि०२।७] स्वधया स्वधारण्या स्वेच्छया भजन्त भजत सेवेध्वम्, ‘अत्र नकारोपजनशछान्दसः’। अत एव यूयमत्रागमिष्ठा:-आगच्छत। स्वधा-स्व-धारणा स्वं दधाति स्वधा “आतोऽनुपसर्गे कः” [अष्टा०३।२।३] स्त्रियां स्वधा ॥३॥

उ“पहूताः पितरः सोमिया“सो
बर्हिषि“येषु निधि“षु प्रिये“षु
त“ आ“ गमन्तु त“ इह“ श्रुवन्तु
अ“धि ब्रुवन्तु ते“ अवन्तु अस्मा“न् उपहूताः पितरः सोम्यासों बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिं ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥

▼ **अथिमन्त्रम् - sa**

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- चन्द्रः - त्रिष्टुप्

▼ **Thomson & Solcum**

उ॒ "पृ॒ता॑ः पि॒त॒रः सो॒मिया॑"सो॑
बहिषि॑येषु निधि॑षु प्रिये॑षु
त॒ आ॑ गमन्तु॒ त॒ इह॑ श्रवन्तु॑
अ॒धि॑ ब्र॒वन्तु॑ ते॑ अवन्तु॑ अस्मा॑न्॒

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular;; repeated line

popular

Morph

pitárah̄ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyásah̄ ← somyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

úpahūtāh̄ ← √hū- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

barhiṣyēṣu ← barhiṣyà- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

nidhíṣu ← nidhí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

priyéṣu ← priyá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

á ← á (invariable)
{}

gamantu ← √gam- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

ihá ← ihá (invariable)
{}

śruvantu ← √śru- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ádhi ← ádhi (invariable)

{}

asmán ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

avantu ← √avi- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

bruvantu ← √brū- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

उपंहूता: । पितरः । सोम्यासः । बुर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।
ते । आ । गुमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधिं । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥

▼ पद-पाठः-तत्त्वरीयः

उपंहूता इत्युपं-हूताः । पितरः । सोम्यासः । बुर्हिष्येषु । निधिष्विति नि-धिषु । प्रियेषु ॥ ते । एति । गुमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधीति । ब्रुवन्तु ।
ते । अवन्तु । अस्मान् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *upahūtāḥ* ← *upahvā* ← √hvā
- [verb noun], nominative, plural
- "call; raise."

- *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *somyāso* ← *somyāsaḥ* ← *somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "saumya."

- *barhiṣyeṣu* ← *barhiṣya*
- [noun], locative, plural, masculine

- *nidhiṣu* ← *nidhi*
- [noun], locative, plural, masculine
- "hoard; receptacle; treasure; ocean; instrument."

- *priyeṣu* ← *priya*
- [noun], locative, plural, masculine
- "beloved; pleasant; dear; fond(p); wanted; priya [word]; favorite; good; liked; suitable; proper."

- *ta* ← *te* ← *tad*

- [noun], nominative, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *ā*
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."
-

- *gamantu* ← *gam*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."
-

- *ta* ← *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *iha*
 - [adverb]
 - "here; now; in this world; now; below; there; here; just."
-

- *śruvantv* ← *śruvantu* ← *śru*
 - [verb], plural, Aorist imperative
 - "listen; come to know; hear; hear; listen; study; heed; learn."
-

- *adhi*
 - [adverb]
 - "on; from; accordingly."
-

- *bruvantu* ← *brū*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "say; tell; describe; speak; state; answer; call; explain; address; proclaim; talk; talk; choose."
-

- *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *'vantv* ← *avantu* ← *av*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "support; help; prefer; prefer; like."
-

- *asmān* ← *mad*

- [noun], accusative, plural, masculine
- "I; mine."

▼ रङ्गनाथः

बर्हिष्येषु- लब्धभूमिकेषु। प्रियेषु- प्रेमपात्रेषु। निधिषु। सोम्यासः- प्रसन्नाः। पितरः। उपहृताः- आहृताः। ते। आ गमन्तु- आगच्छन्तु। ते। इह- अत्र। श्रुवन्तु- शृण्वन्तु। अधि ब्रुवन्तु- धर्ममुपदिशन्तु। ते- अमी। अस्मान्- नः। अवन्तु- रक्षन्तु॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

सोम्यासः: सोम्या अस्मदनुग्रहपरा: सोमसंपादिनो वा पितरः बर्हिष्येषु यागार्हेषु .प्रियेषु तृप्तिकरेषु निधिषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु उपहृताः अस्माभिराहृताः ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च इह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः श्रुवन्तु शृण्वन्तु । श्रुत्वा च अधि ब्रुवन्तु । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ते तादृशाः पितरः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ १७ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

उपहृताः ये पितरः अस्मिन् कर्मणि अस्माभिरुपहृताः सोम्यासः सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यप्रत्ययः । बर्हिष्येषु यागसंबन्धिषु । भवे साधौ वा यः ।

सन्निधिषु निधीयन्त इति निधयः हवींषि । 'उपसर्गं घोः किः' तेषु निमित्तेषु सप्तमी । प्रियेषु इष्टतमेषु ये आहृताः आगमन्तु आगच्छन्तु । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति छत्वाभावः । अतः इह कर्मणि अस्मत्प्रयुक्तास्तुतीः श्रुवन्तु शृण्वन्तु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक । अधिब्रुवन्तु तेऽस्मान् पक्षपातेन वा अस्मान् आधिक्येन ब्रुवन्तु साधुकृतमेभिरिति । अवन्तु चास्मान्प्रितरस्ते ॥

▼ Wilson

English translation:

"May the Pitrs who are entitled to the **Soma** come, when invoked by us, to the agreeable treasures connected with the sacred grass; let them here listen (to our praises), let them speak (their approbation in reply); let them protect us."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Entitled to the Soma: somyāsaḥ = **anugraha parāḥ**, kind or favourable, somasampādināḥ, obtaining the Soma

▼ Jamison Brereton

The forefathers deserving of soma have been summoned here to the dear stores on the ritual grass. Let them come hither, let them listen (to us) here; let them speak on (our) behalf, let them help us. 1394 X.16

▼ Griffith

May they, the Fathers, worthy of the Soma, invited to their favourite oblations.
Laid on the sacred grass, come nigh and listen: may they be gracious unto us and bless us.

▼ Geldner

Die somawürdigen Väter sind jetzt geladen zu den beliebten, auf das Barhis gesetzten Auftischungen. Die sollen herkommen, die sollen hier zuhören, die sollen uns Fürsprecher und gewogen sein!

▼ Grassmann

Geladen sind die Soma-frohen Väter zu lieben Speisen, welche auf der Streu stehn; Sie mögen kommen und uns hier erhören und freundlich zu uns reden und uns helfen.

▼ Elizarenkova

Призваны отцы, достойные Сомы,
Для приятных угощений на жертвенной соломе.
Пусть придут они, пусть послушают здесь!
Пусть заступятся они и поддержат нас!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- निचृदार्चीत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बहिर्ष्वेषु प्रियेषु निधिषु-उपहूताः सोम्यासः पितरः) यज्ञसम्बन्धीस्वानुकूल दक्षिणरूप गौ आदि धनों के निमित्त निमन्त्रित जो सोमवान् सोमौषधिरससम्पादन आदि क्रिया में कुशल विद्वान् ज्ञानिजन हैं (ते-आगमन्तु ते-इह श्रुवन्तु ते-अधि ब्रुवन्तु-ते-अस्मान्-भवन्तु) वे विद्वान् यहाँ आवें, हमारे प्रश्नों को सुनें, उपदेश दें या समाधान करें, इस प्रकार श्रवण और उपदेश से हमारी रक्षा करें ॥५॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - यज्ञ में क्रियाकुशल विद्वानों को निमन्त्रित करना तथा उनसे अपने विविध प्रश्नों का समाधान और उपदेश सुनना चाहिये और सत्कारार्थ इच्छानुकूल गौ आदि पदार्थ दक्षिणा में देने चाहियें ॥५॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (बहिर्ष्वेषु प्रियेषु निधिषु-उपहूताः सोम्यासः पितरः) यज्ञसम्बन्धिषु स्वानुकूलेषु दक्षिणारूपगवादिधनेषु निमन्त्रिताः सोमसम्पादिनः सोमवन्तः सोमौषधिरससम्पादनादिक्रियाकुशलाः ज्ञानिजनाः सन्ति "तद्ये सोमेनेजानास्ते पितरः सोमवन्तः" [श०२।६।१७] (ते-आगमन्तु ते इह श्रुवन्तु ते-अधि ब्रुवन्तु ते-अस्मान् अवन्तु) पूर्वोक्तास्ते विद्वांस इहात्रागच्छन्तु श्रुवन्त्वस्मत्पश्चान् शृणवन्त्वधि ब्रुवन्तु पश्चादुपदिशन्त्वित्थं श्रवणोपदेशाभ्यामस्मान् रक्षन्तु ॥५॥

उ"द् ईरताम् अ"वर उ"त् प"रास
उ"न् मध्यमा:" पित"रः सोमिया"सः
अ"सुं य" ईयु"र् अवृका" ऋतज्ञा"स्
ते" नो अवन्तु पित"रो ह"वेषु उदीरतामवंरु उत्परांसु उन्मंध्यमा: पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

उ"द् ईरताम् अ"वर उ"त् प"रास
उ"न् मध्यमा:" पित"रः सोमिया"सः
अ"सुं य" ईयु"र् अवृका" ऋतज्ञा"स्
ते" नो अवन्तु पित"रो ह"वेषु

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

ávare ← ávara- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

īratām ← √ṛ- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

párāsaḥ ← pára- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

út ← út (invariable)

{}

út ← út (invariable)

{}

madhyamāḥ ← madhyamá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyāsaḥ ← somyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

út ← út (invariable)

{}

ásuṁ ← ásu- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

avṛkáḥ ← avṛká- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

īyúḥ ← √i- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

ṛtajñāḥ ← ḗtajñá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

avantu ← √aví- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

háveṣu ← háva- (nominal stem)

{case:LOC, gender:M, number:PL}

nah ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

pitárah ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ पद-पाठः

उत् । ईरुताम् । अवरे । उत् । परांसः । उत् । मुध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।
असुंम् । ये । ईर्युः । अवृकाः । ऋतुङ्गजाः । ते । नः । अवृन्तु । पितरः । हवेषु ॥

▼ पद-पाठः-तीक्ष्णरूपः

उदितिं । ईरुताम् । अवरे । उदितिं । परांसः । उदितिं । मुध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुंम् । ये । ईर्युः । अवृकाः । ऋतुङ्गजाः । ते । नः । अवृन्तु । पितरः । हवेषु ॥

▼ Hellwig Grammar

- *ud*
 - [adverb]
 - "up."
-
- *īratām* ← *īr*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "go."
-
- *avara* ← *avare* ← *avara*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "worst; avara [word]; lower; nearer; base; short; low; abject; later(a); worse; antecedent."
-
- *ut* ← *ud*
 - [adverb]
 - "up."
-
- *parāsa* ← *parāsah* ← *para*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "best; other; following; devoted(p); extreme; highest; otherwordly; better; hostile; maximal; distant; another(a); para [word]; upper; concluding; foreign; earlier; worse; longer; finest; excessive."
-
- *un* ← *ud*
 - [adverb]
 - "up."
-
- *madhyamāḥ* ← *madhyama*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "intermediate; middle; average; second; average; adult; central; moderate; mean; center(a)."

- *pitaraḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], nominative, plural
 - "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."
-

- *somyāsaḥ* ← *somya*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "saumya."
-

- *asum* ← *asum* ← *asu*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - "life."
-

- *ya* ← *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *īyur* ← *īyuh* ← *i*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - "go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask."
-

- *avṛkā* ← *avṛkāḥ* ← *avṛka*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "protective; safe."
-

- *rtajñās* ← *rta*
 - [noun], neuter
 - "truth; order; fixed order; rta [word]; law; custom; custom."
-

- *rtajñās* ← *jñāḥ* ← *jñā*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "conversant(p); aware(p); wise."
-

- *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *no* ← *nah* ← *mad*
 - [noun], accusative, plural
 - "I; mine."
-

- *'vantu* ← *avantu* ← *av*
- [verb], plural, Present imperative
- "support; help; prefer; prefer; like."

- *pitaro* ← *pitarah* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *haveṣu* ← *hava*
- [noun], locative, plural, masculine
- “invocation.”

▼ रङ्गनाथः

अवरे परासः मध्यमा:- उत्तमाधममध्यमा:। सोम्यासः- प्रसन्नाः। पितरः- पूर्वचार्या: पूर्वपुरुषा मार्गदर्शकाः। उदीरताम्- हव्यं प्राप्नुवन्तु। असुम्- प्राणम्। ये। ईयुः- उपासते। ते। ऋतज्ञाः- प्रकृतिनियत्यनुस्यूतर्धर्मज्ञाः। पितरः- पूर्वपुरुषा: पूर्वचार्या मार्गदर्शकाः। नः- अस्मान्। हवेषु- आह्वानेषु। अवन्तु- रक्षन्तु॥१॥

▼ सायण-भाष्यम्

त्रिविधा: पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्वेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमा: । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमा: । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकला अधमा: । एतदेवाभिप्रेत्य • ये अग्निदाधा ये अनग्निदाधा: ' इत्यादिमन्त्रः समान्नातः । तेषु अवरे निकृष्टाः उदीरताम् उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । परासः उत्तमा: पितरः उत् ईरताम् । मध्यमा: पितरश्च उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपरा: सन्तु । ये पितरः अवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वन्तः ऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः असुम् अस्मत्प्राणम् ईयुः रक्षितुं प्राप्ताः ते पितरः हवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

९उदीरतामिति ॥ उदीरतां उदीर्णा भवन्तु उद्धच्छन्तु । ईर गतौ, आदादिकः 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अवरे अधस्तात् स्थिताः पृथिवीस्थिता वा निकृष्टा वा परासः परा: उत्कृष्टा उच्छ्रितस्थानस्था वा ते च पितर उदीरतां मध्यमाश्व पितर उदीरतां सोम्यासः सोमाहाः । 'सोममर्हति' इति यः । ये असुं प्राणं हेतुत्वेन वारकत्वेन ईयुः प्रविष्टाः अवृकाः बाधकस्वभावरहिताः । कुक वृक आदाने, इगुपलक्षणः कः । ऋतज्ञाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः ते तथा महानुभावाः नः अवन्तु प्रीणयन्तु वा हवेषु आह्वानेषु अस्मान् तृप्यन्तु वा अस्मद्यज्ञेषु ॥

▼ Wilson

English translation:

“Let the lower, the upper, the intermediate **Pitṛs**, rise up, accepting the **Soma** libation; may those progenitors who, unlike wolves, acknowledging our offerings, have come to preserve our lives, protect us upon our invocations.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Pitṛs: three chief classes of the Pitṛs or manes are enumerated. RV 10.14.6 enumerated **aṅgirasas**, atharvasand **bṛhgus**; in **Manu**, the three classes are: **agnivāttas**, **barhiṣads** and **saumyās**; Manu's enumeration occurs in this **sūkta**; lower, upper and intermediate pitṛs: the degrees of merit arise first from the steady discharge of duties enjoined by the **Vedas**; secondly, by performance of those enjoined by the law books; and finally, when there has been some deficiency in some of the purificatory rites (**saṃskāras**);

Udiratam = let them obtain the best oblation; or, urdhvalokam gacchantu, let them go to the upper region (**Yajus.** 19.49);

Unlike wolves: **avṛkāḥ** = not wolves, i.e., not mischievous;

R̥tajñah = knowing truth; or, grateful for what has been done in their honour; asum ya īyuḥ = who have gone to life, or breath, asmatprāṇam rakṣitum prāptaḥ; or, identical with air, having assumed the form of the air

▼ Jamison Brereton

Let the nearer ones rise up, up the further, up those in the middle—the forefathers deserving of soma.

Those who have gone to (their next) life avoiding the wolf, knowing the truth, let those forefathers help us at the invocations.

▼ Griffith

MAY they ascend, the lowest, highest, midmost, the Fathers who deserve a share of Soma—
May they who have attained the life of spirits, gentle and righteous, aid us when we call them.

▼ Geldner

Es sollen sich die näheren, die ferneren und die mittleren somawürdigen Väter aufmachen, die ungefährdet zum Leben eingegangen sind, des Rechten kundig. Diese Väter sollen uns bei den Anrufungen gewogen sein.

▼ Grassmann

Erheben mögen sich die ersten Väter, die letzten und die mittelsten, die frommen, Die ohne Leid ins Geisterreich gelangt sind, bei Festen sein uns hold die opferkund'gen.

▼ Elizarenkova

Пусть поднимутся ближние, под(нимутся) дальние,
Под(нимутся) средние отцы, достойные Сомы!
Кто, зная закон, ушел беспрепятственно ушел в жизнь духов,
Да помогут нам эти отцы в призывах!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराटत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - विषयः

इस सूक्त के प्रथम मन्त्र की व्याख्या निरुक्त में की गई है, जो नीचे मन्त्रभाष्य में उल्लूँत है। उसमें निरुक्तकार ने आधिदैविक विषय को दर्शाया है। तथा 'तस्मान्नाध्यमिकान् पितृन् मन्यन्ते' इस निरुक्तवचन से भी विशेष स्पष्टीकरण हो जाता है। सम्पूर्ण सूक्त के देवता पितर हैं और इसमें मुख्यरूपेण यज्ञप्रक्रिया का विधान है, जिसमें दो प्रकार के पितर उपयुक्त होते हैं। एक जड़ पितर सूर्य की रश्मियाँ, दूसरे चेतन पितर ज्ञानी लोग। लोकप्रत्यक्ष भी यही है। यज्ञ का उत्तम उपयोग बिना सूर्यकिरणों और ज्ञानी पुरुषों के नहीं हो सकता, अत एव सूर्योदय के पश्चात् से सूर्यास्त से पूर्व-पूर्व यज्ञ करने का याज्ञिक सिद्धान्त है तथा ब्रह्मा, अधर्यु, उद्गाता, होता आदि ज्ञानी जनों के द्वारा यज्ञ करने का आदेश भी है। अत एव इस सूक्त में संक्षेप से यज्ञप्रक्रियाविज्ञान है। साथ-साथ पितृपरिचय, ज्ञानजनों का यज्ञ में कर्तव्य और सूर्यरश्मियों का उपयोगविज्ञान दर्शाया है। यज्ञ के तीन सवन, पृथिवीभ्रमण से अहोरात्रवृत में सूर्यरश्मियों के मुख्यस्थान या केन्द्र, यज्ञ के योग से किरणों का पोषक और बलदायक बनना, बुद्धि का विकसित करना, उदित, तृप्त और शान्त रश्मियों का वर्तन, उत्तरायण और दक्षिणायण में सूर्यरश्मियों का यज्ञ में लाभ और यज्ञाहुति का रश्मियों द्वारा प्रसार, ज्ञानी जनों के द्वारा यज्ञ का सेवन और उनका सत्कार, निज सन्देहों या प्रश्नों का उनसे समाधान तथा उपदेश प्राप्त करना आदि-आदि उपयोगी बातों का वर्णन है।

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (अवरे पितरः सोम्यासः उदीरताम्-उत्-मध्यमा: उत्-परासः) उत्पन्न हुए जगत् पदार्थों में रस को सम्पादन करनेवाली प्रातःसवनीय सूर्यरश्मियाँ उन जगतपदार्थों को उन्नत करती हैं एवं मध्यसवन और तृतीयसवन की रश्मियाँ भी उनको उन्नत करती हैं, जब कि यज्ञ से संयुक्त हुई रश्मियाँ फैलती हैं (ये-असुम् ईयुः-अवृकाः-ऋतज्ञाः-ते पितरः नः हवेषु-अवन्तु) और वे सूर्यरश्मियाँ जीवमात्र में सङ्गत होती हैं, अतएव हम से संश्लिष्ट होकर यज्ञ के उपयुक्त ज्ञान की साधक बन हमारे आन्तरिक विकासों में उन्नति के लिए प्राप्त होती हैं ॥१॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः:

भावार्थभाषा: - यज्ञ के योग से सूर्य की रश्मियाँ जड़-चेतन प्राणीमात्र के जीवनरस कोउन्नतकरनेवाली बनती हैं। अत एव यज्ञ के उपयोग-ज्ञान से उन रश्मियों को अपने जीवन के लियेउन्नायकबनावें ॥१॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः:

पदार्थन्वयभाषा: - (उदीरताम्-अवरे-उत्-परासः-उत्-मध्यमा: पितरः सोम्यासः) "उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमा: पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्ते" [निरु० ११।१८] अवरे प्रातःसवनीयाः सोमसम्पादिन उत्पद्यमानेषु रससम्पादिनः सूर्यरश्मयो रसयुक्तान् पदार्थनुदीरतामुन्नयन्तु मध्यमा माध्यन्दिनसवनीयाः पूर्ववद् रससम्पादिनो रविकिरणा उदीरताम्-उन्नयन्तु तानेव पदार्थन्। परे वर्तमानास्तृतीयसवनिकाः सूर्यरश्मय उदीरतामुन्नयन्तु तानेव। एवं त्रीणि सवनानि यज्ञस्य भवन्ति तत्सम्बद्धाः सर्वे हि सूर्यरश्मय उन्नयन्तु (असु ये-ईयुः-अवृकाः-ऋतज्ञाः-ते नः-पितरः-हवेषु-अवन्तु) "असुं ये प्राणमन्तीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो हवेषु" [निरु० ११।१८] ये पितरः सूर्यरश्मयोऽसुं प्राणं प्राणवन्तं जीवमात्रमीयुः प्राप्ताः सन्ति तेऽवृका अनमित्रा असमाभिः सह संश्लेष्टा ऋतज्ञा यज्ञज्ञा वा यज्ञस्य ज्ञानसाधकाः। 'कृतो बहुलमित्यपि करणे कः' अस्माकं ह्वानेषु विचारस्पद्धसून्नेतुमागच्छन्तु-आगच्छन्ति ॥१॥

इदम् पितृभ्यो नमो अस्तु अद्य

ये पूर्वासो य उपरास ईयुः

ये पार्थिवे रजसि आ निष्ठा

ये वा नूनं सुवृज्जनासु विक्षु

ये पार्थिवे रजुस्या निषंत्ता ये वा नूनं सुवृजनांसु विक्षु ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

इदम् पितृभ्यो नमो अस्तु अद्य

ये पूर्वासो य उपरास ईयुः

ये पार्थिवे रजसि आ निष्ठा

ये वा नूनं सुवृज्जनासु विक्षु

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular

Morph

adyá ← adyá (invariable)

{}

astu ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

idám ← ayám (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

námaḥ ← námas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

pitṛbhyah ← pitár- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:PL}

īyúḥ ← √i- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

púrvāsaḥ ← púrva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

úparāsaḥ ← úpara- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

yé ← yá- (pronoun)
{}

á ← á (invariable)
{}

níśattāḥ ← √sad- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

párthive ← párthiva- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

rájasī ← rájas- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

yé ← yá- (pronoun)
{}

nūnám ← nūnám (invariable)
{}

suvṛjánāsu ← suvṛjána- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:PL}

vā ← vā (invariable)
{}

vikṣú ← víś- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ पद-पाठः

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निःसंत्ता । ये । वा । नूनम् । सुवृजनांसु । विक्षु ॥

▼ पद-पाठः-तीक्ष्णीयः

इदम् । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ॥ ये । पार्थिवे । रजसि । एति । निःसंत्ता इति नि-संत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृजनांस्विति सु-वृजनांसु । विक्षु ॥

▼ Hellwig Grammar

- *idam* - \[noun\], nominative, singular, neuter - "this; he,she,it (pers. pron.); here."

- *pitr bhyo* ← *pitr bhyah* ← *pitr*
- [noun], dative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *namo* ← *namah* ← *namas*
- [noun], nominative, singular, neuter
- "adoration; court; namas [word]; bow; salute."

- *astv* ← *astu* ← *as*
- [verb], singular, Present imperative
- "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."

- *adya*
- [adverb]
- "now; today; then; nowadays; adya [word]."

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *pūrvāso* ← *pūrvāsaḥ* ← *pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental."

- *ya* ← *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "who; which; yat [pronoun]."

- *uparāsa* ← *uparāsaḥ* ← *upara*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "later(a); future(a); nether."

- *īyuh* ← *i*

- [verb], plural, Perfect indicative
 - "go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask."
-

- *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *pārthive* ← *pārthiva*
 - [noun], locative, singular, neuter
 - "earthly; earthen; mundane; royal; tellurian; sublunar."
-

- *rajasy* ← *rajasī* ← *rajas*
 - [noun], locative, singular, neuter
 - "powder; menorrhea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky."
-

- *ā*
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."
-

- *niṣattā* ← *niṣattāḥ* ← *niṣad* ← *√sad*
 - [verb noun], nominative, plural
 - "sit down; sit; put."
-

- *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *vā*
 - [adverb]
 - "or; optionally; either."
-

- *nūnam* ← *nūnam*
 - [adverb]
 - "now; surely; immediately; just."
-

- *suvṛjanāśu* ← *su*
 - [adverb]
 - "very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite."
-

- *suvṛjanāśu* ← *vṛjanāśu* ← *vṛjanā*
 - [noun], locative, plural, feminine
-

- *vikṣu* ← *viś*

- [noun], locative, plural
- “people; tribe; Vaisya; national; viś; real property; Vaisya.”

▼ रङ्गनाथः

ये पूर्वासः- अस्मत्पूर्वजाः। ये। उपरासः- अस्मदुपरि अनन्तरमुत्पन्नाः। ईयुः- पितूलोकं गताः। तेभ्यः। पितृभ्यः। अद्य- इदानीम्। इदम्- एतत्। नमः- वन्दनम्। अस्तु- भवतु। ये। पार्थिवे रजसि- भूलोके। निषत्ता:- हव्यस्वीकाराय आगत्य अस्मद्यज्ञे सन्निविष्टाः। ये। सुवृजनासु विक्षु- पापवर्जितप्रजासु। निषत्ताः। तेभ्यो नमः॥२॥

▼ सायण-भाष्यम्

पूर्वासः: यजमानोत्पत्ते: पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभातृपितामहादयः ये ईयुः: पितूलोकं प्राप्ताः। ये चान्ये उपरासः: यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभातृस्वपुत्रादय ईयुः: पितूलोकं प्राप्ताः। ये अप्यन्ये पार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि आ निषत्ता: हविः स्वीकर्तुमागात्योपविष्टाः। ये वा केचिदन्ये बध्युर्वर्णाः पितरः विक्षु बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ता: श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः। कीदृशीषु विक्षु। **सुवृजनासु**। वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम्। शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः। तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः। सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्यः अद्य अस्मिन् कर्मणि इदं नमः अस्तु। अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

10 इदमिति ॥ इदं नमः: अन्नं प्रणामो वा पितृभ्योऽस्तु । अद्य अस्मिन् कर्मणि केभ्यः ये पूर्वासः ईयुः: पूर्वमेव स्वर्गं गता ये च उपरास ईयुः: उपरिभूतास्तेषां समीपभूता अन्तरिक्षस्थाः तेषां वा कुले अन्तरिक्षे स्थिताः ये च पार्थिवे रजसि लोके आनिषत्ता: आनिषण्णाः सर्वतः। 'पृथिव्या जाजौ' इति स्वार्थिको जः । यद्वा - पृथिवीसंबन्धिनि लोके स्थिताः। नूनमिति पादपूरणे । ये वा सुवृजनासु शोभनधनासु विक्षु प्रजासु कर्मशीलासु निषण्णाः। यद्वा - उपरासः उपरणशीलाः निवृत्तिप्रधानाः पार्थिवे पृथिव्यां भवे रजसि कर्मणि पुण्यापुण्यात्मके व्यामिश्रे निषण्णाः सुवृजनासु शोभनधनासु कर्मशेषधनासु धार्मिकेषु अपापासु प्रजासु निषण्णाः तेभ्यसर्वेभ्यो नमोऽस्त्विति ॥

▼ Wilson

English translation:

“Let this our adoration be today addressed to those **Pitṛs** our predecessors, to those our successors, who have departed (to the world of the manes); to those who are seated in the terrestrial sphere, to those who are present among opulent people.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Our successors: pūrvāsaḥ = elder brother, father, grandfather, and the like, born before the birth of the worshipper; uparāsaḥ means younger brothers, sons, etc.; or, those who have gone to **svarga**; uparāsaḥ, those who have ceased or rested, who have gone to the world of **brahmā** (Yajuṣ19.68); in the terrestrial sphere: pārthive **rajasi** = prthivīsambandhini rajo guṇakāryesmin karmaṇi, at this ritw which is connected with the earth is the effect of (or has for its effect) the quality of **rajas** (passion, or the active principle);

Rajas = **jyotiṣ**, light-- terrestrial light or fire-- the phrase no doubt refers to the fire altar (Yajuṣ19.68)

▼ Jamison Brereton

Let this homage here today be for the forefathers—those who went previously, those who went later, those who are seated here in the earthly realm, or who are now among the clans of good community.

▼ Griffith

Now let us pay this homage to the Fathers, to those who passed of old and those who followed, Those who have rested in the earthly region, and those who dwell among the Mighty Races.

▼ **Geldner**

Diese Verbeugung soll heute den Vätern gelten, die früher und die später gegangen sind, die sich in der irdischen Welt niedergesetzt haben, oder die jetzt bei verbündeten Clanen sind.

▼ **Grassmann**

Dies Andachtswerk sei heut geweiht den Vätern, die früher und die später heimgegangen, Die in der Luft, der Erde wohnen, oder in schönbewohnten Dörfern nun verweilen.

▼ **Elizarenkova**

Пусть будет сегодня это поклонение отцам,
Которые раньше, которые позже отправились,
Которые осели в земном пространстве
Или которые теперь среди племен с прекрасными жертвенными общинами.

▼ **अधिमन्त्रम् (VC)**

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ **ब्रह्मसुनि - पदार्थः**

पदार्थान्वयभाषा: - (पितृभ्यः-इदं नमः अस्तु) सूर्यरश्मियों के लिए यज्ञ हो (अद्य ये पूर्वासः-ये उपरासः-ईयुः-ये पार्थिवे रजसि आ निष्ठा ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु) आज जो पूर्वदिशासम्बन्धी सूर्यरश्मियाँ प्राप्त होती हैं तथा जो पश्चिम दिशा में वर्तमान हैं या जो किरणें पृथिवी के अन्दर और जो आकाश में रहनेवाले लोकों या प्राणीवर्ग में वर्तमान हैं, उन सभी किरणों को उपयोगी बनाने के लिये यज्ञ है ॥२॥

▼ **ब्रह्मसुनि - भावार्थः**

भावार्थभाषा: - सूर्य के पूर्व पश्चिम रूप उदयास्त मार्ग से प्राप्त किरणों तथा पृथिवी के अन्दरपार्थिव वस्तुओं और आकाशस्थ पदार्थों से प्राप्त रश्मियों को यज्ञक्रिया से उपयोगी बनाना चाहिये ॥२॥

▼ **ब्रह्मसुनि - पदार्थः**

पदार्थान्वयभाषा: - (पितृभ्यः-इदं नमः अस्तु) सूर्यरश्मिभ्य इदं नमोऽयं यज्ञोऽस्तु। “यज्ञो वै नमः” [श०२।४।२।२४] कतमेभ्यः ? (अद्य ये पूर्वासः-ये-उपरासः-ईयुः-ये-पार्थिवे रजसि-आ निष्ठा ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु) अद्यास्मिन्दिनेऽद्यतने ये पूर्वदिशासम्बन्धिनः सूर्यरश्मय ईयुः प्राप्ताः सन्ति ये-उपरासः-पश्चिमदिशामीयुः प्रतिगताः सूर्यरश्मयो ये पार्थिवे रजसि-पृथिवीलोके पृथिवीतले वा सम्प्रविष्टा रश्मयः। “लोका रजांस्युच्यन्ते” [निरु०४।१९] ये वा सुवृजनासु सुस्पष्टं निर्मलं वृजनमन्तरिक्षमाकाशं यासां तासु-अन्तरिक्षवासिनीषु विक्षु प्रजासु समन्तात्रविष्टाः सन्ति तेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः पूर्वोक्तो यज्ञोऽस्तु “वृजनमन्तरिक्षम्” [उणादि० दयानन्दः] ॥२॥

अ"धा य"था नः पित"रः प"रासः

प्रत्ना"सो अग्न ऋत"म् आशुषाणाः"

शु"ची"द् अयन् दी"धितिम् उकथशा"सः

क्षा"मा भिन्द"न्तो अरुणी"र् अ"प व्रन् अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमांशुषाणाः ।

शुचीदयुन्दीधितिमुक्थुशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपं व्रन् ॥

▼ **अधिमन्त्रम् - sa**

- देवता - अन्निः
- ऋषिः - वामदेवो गौतमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ **Thomson & Solcum**

अ"धा य"था नः पित"रः प"रासः
प्रला"सो अन ऋत"म् आशुषाणा"
शु"ची"द अयन् दी"धितिम् उकथशा"सः
क्षा"मा भिन्द"न्तो अरुणी"र् अ"प व्रन्

▼ Vedaweb annotation

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

ádha ← ádha (invariable)

{}

nah̄ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

párāsaḥ ← pára- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

yáthā ← yáthā (invariable)

{}

agne ← agní- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

āśuṣāṇāḥ ← √svasi- (root)

{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

pratnásah̄ ← pratná- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

ṛtám ← ṛtá- (nominal stem)

{case:ACC, gender:N, number:SG}

ayan ← √i- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:SBJV, tense:PRS, voice:ACT}

dídhitim ← dídhiti- (nominal stem)

{case:ACC, gender:F, number:SG}

ít ← ít (invariable)

{}

śúci ← śúci- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

ukthaśāsaḥ ← ukthaśás- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ápa ← ápa (invariable)
{}

aruṇīḥ ← aruṇá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:PL}

bhindántaḥ ← √bhid- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

kṣáma ← kṣáman- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

vran ← √vṛ- (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

▼ पद-पाठः

अर्धं | यथा॑ | नः॑ | पितरः॑ | परांसः॑ | प्रत्नासः॑ | अुग्ने॑ | ऋतम्॑ | आशुष्णाणा॒ः |
शुचि॑ | इत्॑ | अुयन्॑ | दीर्घितिम्॑ | उक्थुऽशासः॑ | क्षामा॑ | भिन्दन्तः॑ | अरुणी॑ | अपं॑ | ब्रन्॑ ||

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अर्धं | यथा॑ | नः॑ | पितरः॑ | परांसः॑ | अुग्ने॑ | ऋतम्॑ | आशुष्णाणा॒ः || शुचि॑ | इत्॑ | अुयन्॑ | दीर्घितिम्॑ | उक्थुशासु॑ इत्युक्थ-शासः॑ |
क्षामं॑ | भिन्दन्तः॑ | अरुणी॑ | अपेति॑ | ब्रन्॑ ||

▼ Hellwig Grammar

- *adhā* ← *adha*
- [adverb]
- "then; and; therefore; now."

-
- *yathā*
 - [adverb]
 - "equally; as; so that; like; how; *yathā* [word]; that; wherein."

-
- *nah* ← *mad*
 - [noun], genitive, plural
 - "I; mine."

-
- *pitaraḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

-
- *parāsaḥ* ← *para*
 - [noun], nominative, plural, masculine

- “best; other; following; devoted(p); extreme; highest; otherwordly; better; hostile; maximal; distant; another(a); para [word]; upper; concluding; foreign; earlier; worse; longer; finest; excessive.”
-

- *pratnāśo* ← *pratnāśah* ← *pratna*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “age-old; pratna [word].”
-

- *agnā* ← *agne* ← *agni*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”
-

- *r̥tam* ← *r̥ta*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “truth; order; fixed order; r̥ta [word]; law; custom; custom.”
-

- *āśuṣāñāḥ* ← *āśuṣ* ← *v̥śuṣ*
 - [verb noun], nominative, plural
-

- *śucīd* ← *śuci*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - “clean; clean; pure; bright; clear; honest; śuci [word]; clear; impeccable.”
-

- *śucīd* ← *id*
 - [adverb]
 - “indeed; assuredly; entirely.”
-

- *ayan* ← *i*
 - [verb], plural, Present conjunctive (subjunctive)
 - “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”
-

- *dīdhitim* ← *dīdhiti*
 - [noun], accusative, singular, feminine
 - “beam.”
-

- *ukthaśāśah* ← *uktha*
 - [noun], neuter
 - “hymn; praise; uktha [word]; encomium.”
-

- *ukthaśāśah* ← *śāśah* ← *śās*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “śās; command; ruler; commander.”
-

- *kṣāmā* ← *kṣam*
- [noun], accusative, dual, feminine
- "Earth; heaven and earth."

- *bhindanto* ← *bhindantah* ← *bhid*
- [verb noun], nominative, plural
- "break; incise; burst; divide; cut; cleave; destroy; cure; disturb; lance; break; distinguish; disclose; pierce; tear; separate; transgress; break open; scratch; penetrate; sever; bribe; grind; betray; fester; strike."

- *aruṇīr* ← *aruṇīḥ* ← *aruṇī*
- [noun], accusative, plural, feminine
- "dawn."

- *apa*
- [adverb]
- "away."

- *vran* ← *vr̥*
- [verb], plural, Aorist inj. (proh.)
- "surround; accompany; cover; cover; obstruct; check; spread; envelop."

▼ रहनाथः

अध- अथ। यथा। नः- अस्माकम्। पितरः- आचार्यः पूर्वपुरुषा वा मार्गदर्शकाः। परासः- श्रेष्ठाः। प्रत्नासः- पुराणाः। अग्ने। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। आशुषाणा- व्याप्तुवन्तः। शुचि- शुद्धम्। दीधितिम्- ज्योतिः। अयन्- प्रपन्नाः। उक्थशासः- मन्त्रोच्चारकाः। क्षाम- ६ क्षयकारणमध्यकारम्। भिन्दन्तः- नाशयन्तः। अरुणीः- उषःसम्बन्धिनो विद्यासम्बन्धिनश्चित्किरणान्। अप व्रन्- अपावृण्वन्॥१६॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे अग्ने अध अपि च परासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणाः ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यथावत् आशुषाणाः अश्रुवानाः नः अस्माकं पितरः अङ्गिरसः शुचि दीप्तं स्थानम् अयन् अगच्छन्। तथा दीधितिं तेजश्चागच्छन्। किंच उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः क्षाम क्षयकारणं तमः पापं वा भिन्दन्तः विनाशयन्तोऽङ्गिरसः अरुणीः अरुणवर्णः पणिभिरपहता गा उषसो वा अप व्रन् अपावृण्वन्। प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । 'इण् गतौ' । लडि 'इणो यण्' इति यण्। व्यत्ययेन अडागमः। दीधितिम्। 'दीधीङ् दीधिदेवनयोः' इत्यस्मात् क्विनि ह्रस्वश्छान्दसः। नित्वादाद्युदात्तः। उक्थशब्द उपपदे: शंसु स्तुतौ 'इत्यस्मात्' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो षिवन्' (पा. सू. ३. २. ७१) इति षिवन् नकारलोपश्च निपातनादेव। पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः। अरुणीः। गौरादिङ्गीषन्तः। एकादेशस्वरः। व्रन्। वृणोतेरुडि 'मन्त्रे घस इत्यादिना च्छ्लेरुक्। निघातः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

11 अधेति ॥ अध अत एव कर्मसामर्थ्यात् अस्माकं परासः पूर्वे पितरः प्रत्नासः ततोपि पूर्वे पितरः हे अग्ने ऋतं सत्यं यज्ञं वा आशुषाणा अश्रुवानाः। अश्रोते: छान्दसे लिटि रूपम्, तत्र ववसुकानचोश्छान्दसस्समावेशः। अयस्मयादित्वेन भत्वाद्वयोस्संप्रसारणम्। यद्वा- द्विविकरणत्वं लिटि व्यत्ययेन भवति, उप्रत्ययः। ते च शुचि शुद्धं स्थानम्। इत् इत्यवधारणे। शुच्येव स्थानं यथा आयन् आगच्छन् दीधितिं स्थानं तद्योगात्ताच्छब्द्यम्। उक्थशासः उक्थैः स्तोत्रैः। यत्प्रत्ययः ॥

▼ Wilson

English translation:

"Thus, **Agni**, our excellent and ancient forefathers, celebrators of holy sacrifice, proceeded to (the region of) pure light, and, reciting prayers and dispersing gloom, they made manifest the purple (kine)."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yajus. 19.69; proceeded to the region of pure light: śucid **ayan** dīdhitīm dīptam sthānam **tejas** cāgacchan: **ravi**-maṇḍalam, the orb of the sun; the last phrases: may we, dividing the rays of the sun and piercing the earth (with sacrificial **posts**), also proceed by the path of the gods; or to heaven;

Apavran = apāvṛṇumah, with the sense of the potential

▼ Jamison Brereton

Then like our further forefathers of old, panting over the truth, o Agni, those reciting solemn speech (now) will come to the blazing (udder of sacrifice [=Vala]), to visionary power. Splitting (heaven and) earth, they (will) unclose the ruddy (cows [=dawns]).

▼ Jamison Brereton Notes

On ṛtám āśuṣānáḥ see comm. ad IV.1.13.

This vs. has double temporal reference, to the Aṅgirases of long ago using sacred speech to split the Vala cave and release the cows and to the current priests, who imitate the speech of the Aṅgirases in order to release the dawns from darkness.

The failure to realize the double reference to both the opening of Vala and the beginning of the current dawn sacrifice has caused interpretational difficulties. To begin with, śúci in c has been puzzled over. Oldenberg (SBE) attempted to make it a fem. adj. modifying dīdhitīm, but in the Noten opts rather for an adverbial neut.

Most other tr. interpr. it as an abstract 'Klarheit' vel sim. (Geldner, Renou, Scarlatta [530], sim.

Schmidt [Bṛhaspati und Indra 43-44]), while Witzel Gotō take it as the modifier of ṛtám in the preceding pāda. I do not know of other exx. of śúci- in abstract value; I interpr. it rather in conjunction with the phrase śúcy údhah ... gávām "the gleaming/blazing udder of cows" in the preceding hymn (IV.1.19). As noted in the comm. there, I take this as a ref. to the Vala cave. But this "blazing (udder)" can also refer to the current sacrifice, with the newly kindled fire at its focus. The priests approach this with their sacred speech to set the ritual in motion and achieve dīdhitīm 'visionary power'.

I think pāda c is appropriate for both the ancient Aṅgirases and the presentday ritualists, and so I would modify the published translation somewhat. The verb ayan is a subjunctive to the root present of vi and therefore primarily applicable to the ritualists and the actions they will now perform. But I also think that it's possible to interpr. it as a backformed injunctive to the same root present. Since augmented imperfects to stems beginning with a vowel always have lengthened augment (here, well-attested 3rd pl. āyan 'they went'), it would be possible to form an injunctive by "subtracting" the augment a-, producing ayan, rather than the more proper yan (found only in III.4.5). By such an interpr. the Aṅgirases could also be subjects of the verb: they came (inj.) to the gleaming/blazing Vala cave (represented by śúci), and the priests will come (subj.) to the gleaming/blazing place of sacrifice.

The Pp. reads kṣáma in d as kṣáma, and most interpr. (save for Witzel Gotō) follow the Pp. and take this form as a singular, tr. "splitting the earth" -- as a reference only to the Vala myth (even though it is not the earth that gets split in that myth). But I think we should take the Samhitā form seriously, as

the elliptical dual it appears to be, extracted from the dual dvandva dyāvā-kṣāmā. The phrase "splitting (heaven and) earth" would refer to the visual experience of dawn, when the appearance of the dawn light at the horizon seems to split sky from earth, allowing the light to flood in through the resulting slit.

▼ Griffith

As in the days of old our ancient Fathers, speeding the work of holy worship, Agni,
Sought pure light and devotion, singing praises; they cleft the ground and made red Dawns apparent.

▼ Oldenberg

And as our first, ancient fathers, O Agni, were aspiring after Rita 1—they attained to pure devotion 2, chanting their litanies. Cleaving the earth they disclosed the red (cows).

▼ Geldner

Und wie unsere fernsten Ahnen, die sich vor alters für das Rechte ereiferten, o Agni, so mögen jetzt die in Liedern Redenden zur Klarheit, zur Erkenntnis kommen. Den Boden spaltend sollen sie die rötlichen Usas aufdecken.

▼ Grassmann

Als unsre Väter, sie die fröhern, alten, anfachten einst das heil'ge Feur, o Agni, Da gingen strahlend zum Gebet die Sänger, den Boden spaltend fanden sie die Kühe.

▼ Elizarenkova

И вот, подобно нашим отдаленным отцам,
Древним, о Агни, радевшим о законе,
Сказители гимнов уйдут в чистую (область), в мир видения.
Раскальвавая землю, они откроют алых (коров).

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- अग्निः:
- वामदेवो गौतमः:
- त्रिष्टुप्
- धैवतः:

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्यभाषा: - हे (अग्ने) अग्नि के सदृश वर्तमान राजन् ! (यथा) जिस प्रकार से (नः) हम लोगों के (परासः) होनेवाले (प्रलासः) हुए (पितरः) उत्पन्न करनेवाले पितृ लोग (शुचि) पवित्र, शुद्धि करनेवाले (ऋतम्) सत्य न्याययुक्त व्यवहार को (आशुषाणः) सब प्रकाश बाँटते और (उक्तथासः) प्रशंसित शासनोंवाले (क्षाम) पृथिवी को (भिन्दन्तः) विदारते हुए (दीधितिम्) नीति के प्रकाश को (अयन) प्राप्त होते हैं (अध) इसके अनन्तर (अरुणीः) प्राप्त प्रजाओं को (अप) (ब्रन्) स्वीकार करें, वैसे (इत) ही आप हम लोगों में वर्ताव करो ॥१६॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जो राजा और राजपुरुष प्रजाओं में पिता के सदृश वर्त्ताव करके सत्य, न्याय का प्रकाश कर और अविद्या को दूर करके प्रजाओं को शिक्षा देते हैं, वे पवित्र गिने जाते हैं ॥१६॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे अग्ने ! यथा नः परासः प्रत्नासः पितरः शुच्यृतमाशुषाणा उक्थशासः क्षाम भिन्दन्तो दीधितिमयन्। अधाऽरुणीरपवृस्तथेदेव त्वमस्मासु वर्त्स्व ॥१६॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अध) आनन्तर्ये। अत्र निपातस्य चेति दीर्घः। (यथा) येन प्रकारेण (नः) अस्माकम् (पितरः) जनकाः (परासः) भविष्यन्तः (प्रत्नासः) भूताः (अग्ने) पावकवद्वर्त्तमान राजन् (ऋतम्) सत्यं न्यायम् (आशुषाणा:) समन्ताद्विभजन्तः (शुचि) पवित्रं शुद्धिकरम् (इत) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्) नीतिप्रकाशम् (उक्थशासः) प्रशंसितशासनाः (क्षाम) पृथिवीम्। क्षामेति पृथिवीनामसु पठितम्। (निंद०१.१) अत्र संहितायामिति दीर्घः। (भिन्दन्तः) विदृणन्तः (अरुणी:) प्राप्ताः प्रजाः (अप) (व्रन्) वृणुयुः ॥१६॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - अत्रोपमालङ्कारः। यो राजा राजपुरुषाश्च प्रजासु पितृवद्वर्त्तित्वा सत्यं न्यायं प्रकाशयाऽविद्यां निवार्य प्रजाः शिक्षन्ते ते पवित्रा गण्यन्ते ॥१६॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - या मंत्रात उपमालंकार आहे. जे राजे व राजपुरुष प्रजेशी पित्याप्रमाणे वर्तन करून सत्य न्यायाचा प्रकाश करतात, अविद्या दूर करून प्रजेला शिक्षण देतात, ते पवित्र समजले जातात. ॥ १६ ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

यदंने कव्यवाहन पितृन्यक्ष्युतावृधः ।
प्र चं हृव्यानि वक्ष्यसि द्वेभ्यश्च पितृभ्य आ ।

▼ पद-पाठः

यत् । अग्ने ॥ कुव्युवाहुनेति कव्य-वाहुन् । पितृन् । यक्षिं । ऋतावृधु इत्यृत-वृधः ॥ प्रेति । चु । हृव्यानि । वुक्ष्युसि । द्वेभ्यः । चु । पितृभ्यु इति पितृ-भ्यः । आ ॥ 2N ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

12यदिति अनुष्टुप् ॥ हे अग्ने कव्यवाहन हविषो वाहक यत् यस्मात् पितृन् ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितृन् यक्षि यजसि । बहुलं छन्दसि इति शापो लुक् । तस्मात्त्वमेव हव्यानि प्रवक्ष्यसि प्रवहसि देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । आकारस्समुच्चये । तस्मादेवं महानुभावं त्वामेव वयं यजाम इति ॥

▼ प्रदीपसिंहः

इयं ऋक् शाकलसंहितायां पठ्यते ।

तुव"म् अग्न ईळितो" जातवेदो अ"वाङ् ढव्या"नि सुरभी"णि कृत्वी" प्रा"दा: पितृ"भ्यः स्वध"या ते" अक्षन् अद्वि" त्वं देव प्र"यता हर्वी"षि त्वमंगन ईळितो जातवेदोऽवाङ् हृव्यानि सुरभीणि कृत्वी । प्रादा: पितृभ्यः स्वधया ते अंक्षन् अद्वि त्वं दैवु प्रयंता हर्वीषि ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - पितरः:
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः:
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

तुव"म् अग्न ईळितो" जातवेदो
अ"वाङ् ढव्या"नि सुरभी"णि कृत्वी"
प्रा"दा: पितृ"भ्यः स्वध"या ते" अक्षन्
अद्वि" त्वं देव प्र"यता हर्वी"षि

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

agne ← agnī- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

īlitāḥ ← √īḍ- ~ √īl- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

jātavedahē ← jātāvedas- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

ávāṭ ← √vah- (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

havyāni ← havyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

kṛtví ← √kṛ- (root)
{}

surabhīṇi ← surabhí- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

adāḥ ← √dā- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

akṣan ← √ghas- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

pitṛbhyaḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:PL}

prá ← prá (invariable)
{}

svadháyā ← svadhá- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

addhí ← √ad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

havíṁṣi ← havís- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

práyatā ← √yam- (root)
{case:ACC, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

▼ पद-पाठः

त्वम् । अुने । ईङ्गितः । जातवेदुः । अवांट् । हृव्यानि॑ । सुरभीणि॑ । कृत्वा॑ ।
प्र । अुदा॒ः । पितृऽभ्यः । स्वधयां॑ । ते॑ । अुक्षन्॑ । अुद्धि॑ । त्वम् । देवु॑ । प्रदयंता॑ । हृवीषि॑ ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

त्वम् । अुने । ईङ्गितः । जातवेदु इति॑ जात-वेदुः । अवांट् । हृव्यानि॑ । सुरभीणि॑ । कृत्वा॑ ॥ प्रेति॑ । अुदा॒ः । पितृभ्य॑ इति॑ पितृ-भ्यः । स्वधयेति॑ स्व-
धयां॑ । ते॑ । अुक्षन्॑ । अुद्धि॑ । त्वम् । देवु॑ । प्रयुतेति॑ प्र-युता॑ । हृवीषि॑ ॥

▼ Hellwig Grammar

- *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - "you."
-
- *agnā* ← *agne* ← *agni*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating."
-
- *īdito* ← *īdītaḥ* ← *īd*
 - [verb noun], nominative, singular
 - "praise; invite; raise."
-
- *jātavedo* ← *jātavedaḥ* ← *jātavedas*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Agni; fire."
-
- *'vāḍḍhavyāni* ← *avāṭ* ← *vah*
 - [verb], singular, Root aorist (Ind.)
 - "transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove."
-
- *'vāḍḍhavyāni* ← *havyāni* ← *havya*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - "Havya; offering; havya [word]."

- *surabhīṇi* ← *surabhi*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - "fragrant; perfumed; surabhi [word]."
-

- *kṛtvī* ← *kṛ*
 - [verb noun]
 - "make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose."
-

- *prādāḥ* ← *pradā* ← *√dā*
 - [verb], singular, Root aorist (Ind.)
 - "give; perform; add; administer; put; fuel; sacrifice; offer; hand over; use."
-

- *pitṛbhyāḥ* ← *pitṛ*
 - [noun], dative, plural, masculine
 - "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."
-

- *svadhayā* ← *svadhā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - "free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power."
-

- *te* ← *tad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *akṣann* ← *akṣan* ← *ghas*
 - [verb], plural, Root aorist (Ind.)
 - "eat."
-

- *addhi* ← *ad*
 - [verb], singular, Present imperative
 - "eat; devour."
-

- *tvam* ← *tvam* ← *tvad*
 - [noun], nominative, singular
 - "you."
-

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."

- *prayatā* ← *prayam* ← *v̄yam*
- [verb noun], accusative, plural
- “give; emit; send; transmit.”

- *havīṁṣi* ← *havis*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ रङ्गनाथः

अग्ने- सर्वभूतहितरत्युदूतसङ्कल्प्य। आधिभौतिके तु वेदिकास्थपावक। त्वम्। ईळितः- स्तुतः। जातवेदः- जातप्रज्ञ। हव्यानि। सुरभीणि- सुगन्धीनि। कृत्वी- कृत्वा। अवाट्- अवहः। पितृभ्यः- अस्मत्पूर्वपुरुषेभ्यः। प्रादाः- दत्तवानसि। ते। स्वधया- स्वशत्तया। अक्षन्- अन्वभवन्। देव- हे द्योतनशीलाग्ने। त्वम्। प्रयता हर्वीषि- नियमदत्तहव्यानि। अद्वि- भुड्क्षव॥१२॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे जातवेदः। जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदाः। तथाविध हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः त्वं हव्यानि अस्मदीयानि हर्वीषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा अवाट् वहनं कृतवानसि। कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः। ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः अक्षन् अदन्तु। हे देव त्वम् अपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हर्वीषि अद्वि भक्षय ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

13त्वमिति ॥ हे अग्ने जातवेदः जातानां वेदितः प्रजावेदितः त्वं ईळितः स्तुतः अवाट् हव्यानि । वहेश्छान्दसो लुड् । ततश्च तानि सुरभीणि कृत्वा पितृभ्यः प्रादाः प्रदेहि स्वधया अन्ने रुपैः । ततस्ते पितरः तानि प्रयतानि शुद्धानि हर्वीषि अक्षन् अदन्तु । अदेश्छान्दसो 'लुड्सनोर्धस्' इति घस्लादेशः, 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक्, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः । देव त्वमपि तानि हर्वीषि अद्वि भक्षय सततमस्मानुपकारिणः कुर्विति भावः ॥

▼ Wilson

English translation:

“**Agni Jātavedas**, who are glorified (by us), having made our oblations fragrant, you have borne them off, and have presented them to the **Pitṛs**; may they partake of them with the **Svadhā**; and do you also, divine Agni, feed upon the offered oblations.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yajus. 19.66: *jātavedas* = **kavyavāhana**; with the *svadhā:svadhākārena*, i.e., with the exclamation, *svadhā!* or, it may mean, along with the *svadhā* or **pitr**-oblation itself

▼ Jamison Brereton

You, Agni Jātavedas, reverently invoked, have conveyed the oblations, having made them very fragrant.

You have presented them to the forefathers; they have eaten them at (the cry of) “*svadhā*.” (Now) you, o god—eat the oblations set forth.

▼ Griffith

Thou, Agni Jatavedas, when entreated, didst bear the offerings which thou madest fragrant, And give them to the Fathers who did eat them with Svadha. Eat, thou God, the gifts we bring thee.

▼ Geldner

Du, Agni Jatavedas, hast dazu berufen die Opferspende duftig gemacht und sie befördert. Du hast sie den Vätern übergeben, die haben sie nach eigenem Ermessen gegessen; iß auch du, Gott, die dargereichten Spenden!

▼ Grassmann

Du Wesenkenner, Agni, bist gepriesen, du fuhrst die Opfer jetzt, sie duftig schmückend, Gabst sie den Vätern, die mit Lust sie assen; iss du, o Gott, die dargereichten Speisen.

▼ Elizarenkova

О Агни-Джатаведас, когда тебя призвали,
Ты увез жертвы, сделав (их) душистыми.
Ты предал (их) отцам. Они вкусили (их) по своему обычаю.
Ешь (и) ты, о бог, предложенные жертвенные возлияния!

▼ अधिमन्त्रम (VC)

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (जातवेदः:-अग्ने त्वम्-ईडितः-हव्यानि सुरभीणि कृत्वी-अवाट) सब उत्पन्न पदार्थों में विद्यमान अग्ने ! तू यज्ञ में प्रेरित प्रज्वलित होकर हव्य वस्तुओंको सुगन्धवाली बना कर वहन करती है (देव प्रयता हवीषि-त्वम्-अथि पितृभ्यः प्रादा: स्वधया ते-अक्षन्) हे अग्निदेव ! दी हुई उन हव्य वस्तुओं को खा, अर्थात् सूक्ष्म बना और पुनः सूर्यरश्मियों के सुपुर्द कर, वे भी अपनी धारणशक्ति से सूक्ष्म करके सर्वत्र फैला दें ॥१२॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - आग्नि में हव्य वस्तु अति सुगन्ध को प्राप्त होती है और पुनः आग्नि में सूक्ष्म होकर किरणों के आधार पर और भी सूक्ष्म बन कर फैल जाती है ॥१२॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (जातवेदः:-अग्ने त्वम्-ईडितः हव्यानि सुरभीणि कृत्वी-अवाट) हे जातेषु विद्यमानाग्ने ! यज्ञाग्ने ! त्वं यज्ञे-अध्येषितः प्रेरितः सन् हव्यानि वस्तुनि सुगन्धीनि कृत्वी-कृत्वाऽवाइ-ऊढवान् (देव प्रयता हवीषि त्वम्-अद्वि पितृभ्यः प्रादा: स्वधया ते अक्षन्) हे अग्निदेव ! दत्तानि हव्यानि वस्तुनि त्वमद्वि-भक्षय सूक्ष्मी-कुरु, सूर्यरश्मिभ्यः प्रादा:-देहि ते च रश्मयः स्वधया स्वधारणशक्त्याऽक्षन् भक्षयन्तु सूक्ष्मीकृत्य प्रसारयन्विति यावत् ॥१२॥

मा"तली कव्यइ"र् यमो" अ"ङ्गिरोभिर्
बृ"हस्प"तिर् ऋ"कवभिर् वावृधानः"
या"श् च देवा" वावृधु"र् ये" च देवा"न्
स्वा"हा अन्ये" स्वध"यान्ये" मदन्ति मातली कुव्यैर्युमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकवभिर्वृधानः ।
याँश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥

▼ अधिमन्त्रम - sa

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

मा"तली कव्यइ"र् यमो" अ"ङ्गिरोभिर्
बृ"हस्प"तिर् ऋ"कवभिर् वावृधानः"

यां॑ श्॒ च॒ देवा॑ वा॒ वृ॒धु॒ र्॒ ये॒ च॒ देवा॑ न्॒
स्वा॒ हा॒ अन्ये॒ स्व॒ध्या॒ यान्ये॒ मदन्ति॒

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

kavyaíḥ ← kavyá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

máṭalī ← máṭalī- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

yamáḥ ← yamá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bṛ̥haspátiḥ ← bṛ̥haspáti- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

śkvabhiḥ ← śkvan- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

vāvṛdhānáḥ ← √vṛdh- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

ca ← ca (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

deváḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

deván ← devá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāvṛdhúḥ ← √vṛdh- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

yáñ ← yá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)

{}

anyé ← anyá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

anyé ← anyá- (nominal stem)

{number:PL}

madanti ← √mad- (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

svadháyā ← svadhá- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

sváhā ← sváhā (invariable)

{}

▼ पद-पाठः

मातंली । कृव्यैः । युमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वंडभिः । वृवृधानः ।

यान् । चु । देवाः । वृवृधुः । ये । चु । देवान् । स्वाहां । अुन्ये । स्वुध्यां । अुन्ये । मुद्रन्ति ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

मातंली । कृव्यैः । युमः । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वंभिरित्यूक्वं-भिः । वा॒वृधानः ॥ यान् । चु । देवाः । वा॒वृधुः । ये । चु । देवान् । स्वाहां । अुन्ये । स्वुध्येति॑ स्व-ध्यां । अुन्ये । मुद्रन्ति ॥

▼ Hellwig Grammar

• *mātalī* ← *mātali*

• [noun], nominative, singular, masculine

• "Mātali."

• *kavyair* ← *kavyaiḥ* ← *kavya*

• [noun], instrumental, plural, masculine

• "Kavya."

• *yamo* ← *yamah* ← *yama*

• [noun], nominative, singular, masculine

• "Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins."

• *aṅgirobhir* ← *aṅgirobhiḥ* ← *aṅgiras*

• [noun], instrumental, plural, masculine

• "Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras."

• *bṛhaspatir* ← *bṛhaspatiḥ* ← *bṛhaspati*

• [noun], nominative, singular, masculine

• "Brihaspati; Jupiter; Bṛhaspati."

• *r̥kvabhir* ← *r̥kvabhiḥ* ← *r̥kvan*

• [noun], instrumental, plural, masculine

- “singing.”
-

- *vāvṛdhānah* ← *vṛdh*
 - [verb noun], nominative, singular
 - “increase; grow; *vṛdh*; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”
-

- *yāṁś* ← *yān* ← *yad*
 - [noun], accusative, plural, masculine
 - “who; which; *yat* [pronoun].”
-

- *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”
-

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “*Deva*; Hindu deity; king; deity; *Indra*; *deva* [word]; God; *Jina*; *Viśvedevās*; mercury; natural phenomenon; gambling.”
-

- *vāvṛdhur* ← *vāvṛdhuḥ* ← *vṛdh*
 - [verb], plural, Perfect indicative
 - “increase; grow; *vṛdh*; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”
-

- *ye* ← *yad*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “who; which; *yat* [pronoun].”
-

- *ca*
 - [adverb]
 - “and; besides; then; now; even.”
-

- *devān* ← *deva*
 - [noun], accusative, plural, masculine
 - “*Deva*; Hindu deity; king; deity; *Indra*; *deva* [word]; God; *Jina*; *Viśvedevās*; mercury; natural phenomenon; gambling.”
-

- *svāhānye* ← *svāhā*
 - [noun], instrumental, singular, feminine
 - “*Svāhā*; *svāhā* [word].”
-

- *svāhānye* ← *anye* ← *anya*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - “other; another(a); remaining; different; *anya* [word]; other than; more(a); fresh; any(a).”
-

- *svadhayānye* ← *svadhayā* ← *svadhā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “free will; offering; libation; nature; *svadhā* [word]; comfort; power.”

- *svadhayānye* ← *anye* ← *anya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “other; another(a); remaining; different; *anya* [word]; other than; more(a); fresh; any(a).”

- *madanti* ← *mad*
- [verb], plural, Present indikative
- “rut; intoxicate; delight; revel; rejoice; drink; ramp; exult.”

▼ रङ्गनाथः

मातली- इन्द्र ईशनाधिदेवता। मतं लातीति मातलिः। ला आदाने। तद्वान् मातली। स्वमतानुकूलसेवकसम्पन्न इति भावः। कव्यैः- सूक्ष्मदर्शनैः। यमः- नियमाधिदेवता। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैः सत्करुभिः। बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता। ऋक्वभिः- मन्त्रैः। वावृधानः- वृद्धो भवति। यान्। देवाः- इन्द्रादिदेवताः। वृथुः- वृष्ण्यादिप्रदानेन। वर्धितवन्तः। ये च। देवान्- देवताः। हव्यादिप्रदानेन वर्धितवन्तः। तेषु। अन्ये- एके। स्वाहा- मन्त्रवृद्धशोभनाह्वानेन। मदन्ति- तुष्यन्ति। अन्ये। स्वधया- स्वधारणया। मदन्ति॥३॥

▼ सायण-भाष्यम्

मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभाष्मिः पितृभिः सह वृथानः वर्धमानो भवति । यमः च अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । - - - । तत्र देवाः इन्द्रादयः यांश्च कव्यभागादीन् पितृन् वृथुः वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरः देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

14वावृधान इति ॥ प्रत्येकं कव्यादिभिस्संपद्यते । मातलिना तद्वानिन्द्रो मातलिः । छान्दस इनिर्वीह्यादिवद्दृष्टव्यः । स कव्यैः कव्यवाहिभिः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानः । शपः श्लुः, ताच्छीलिकश्चानश् । यमः पितृराजः सोऽङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वावृधानः । बृहस्पतिः ऋक्वभिः मन्त्रवद्धिः स्तुतिमद्विर्वा पितृविशेषैः सह वावृधानः । 'छन्दसीविनिपौ' इति वनिप्रत्ययः, अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्तवाभावः । यांश्च पितृन् देवाः वावृथुः वर्धयन्ति । व्यतयेन परस्मैपदम् तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ये च पितरो देवान् वावृधुरिति । ये च तत्रान्ये एके देवाः पितृणां वर्धयितारः स्वाहाकारेण मदन्ति मोदन्ताम् । अथान्ये एके पितरः स्वधया स्वधाकारेण मदन्तीत्येव । माद्यतेर्वर्त्ययेन शः ॥

▼ Wilson

English translation:

“Mātalī prospers with the Kavas; Yama with the Aṅgirasas; Br̥haspati with the Ṛkvens; they whom the gods augment, and they who augment the gods, these rejoice in Svāhā, those in the Svadhā.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Mātalīn Mātalī is the name of the charioteer of Indra; so Mātalī (having Mātalī) is a name of Indra

▼ Jamison Brereton

Mātalī having been strengthened along with the poets, Yama with the Aṅgirases, Br̥haspati with the versifiers, both those whom the gods strengthen and who strengthen the gods—the ones [=gods] become exhilarated on (the cry) “svāhā,” the others [=forefathers] on “svadhā.”

▼ Griffith

Mitali prospers there with Kavyas, Yama with Angiras' sons, Brhaspati with Rkvens:
Exalters of the Gods, by Gods exalted, some joy in praise and some in our oblation.

▼ Geldner

Matali mit den Kavya's, Yama mit den Angiras, Brihaspati von den Sängern erhöht, welchen die Götter zur Erhöhung verholfen haben und welche den Göttern: die einen ergötzen sich unter Svaharuf, die anderen an der Götterspeise.

▼ Grassmann

Dort freut sich Matali mit Kavja's, Jama mit Angiras, Brihaspati mit Rikvan's, Gelabt von Göttern sie, von diesen jene, durch Heilsruf jene, und durch Trank die andern.

▼ Elizarenkova

Матали с Кавьями, Яма с Ангирасами,
Брихаспати, возвеличенный песнопевцами,
Кого возвеличили боги, и кто – богов:
Одни радуются (возгласу) Свага!, другие – Свадха!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- यमः
- यमः
- निर्घृतिर्षुष्प्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (मातली कव्यैः यमः अङ्गिरोभिः बृहस्पतिः ऋक्वभिः ववृधानः) मातली-पृथिवीस्थानी अग्नि, वह दो प्रकार का है-एक प्राणी के अन्तर्गत जीवनाग्नि कव्य अन्नादि भोजनों से तथा भौतिक अग्नि कव्य पृथिवी से उत्पन्न पार्थिव अन्न-घृत-तैल-काष्ठ आदि इन्धन द्रव्यों से बढ़ता है, यम मध्यस्थानी देव प्राणी के अन्तर्वर्ती जीवनकाल। दूसरा, भौतिक लोकों का अन्तकारी विश्वकाल; अङ्गिरों, प्राणों, प्राणक्रियाओं तथा प्राणनामक कालविभागों, सूर्यरश्मियों से निष्पत्तिकाल गतियों से बढ़ता है, बृहस्पति ऊर्ध्वस्थानी देव। प्राणी के अन्तर्वर्ती जीवन-प्राण और दूसरा भौतिक वर्षा का नियामक देव, जो कि मेघमण्डल में वर्तमान जलवृष्टि से प्रजा को जीवन प्रदान करता है। वह ऋक्वों-विविधगुणवाली कृत्रिम और स्वाभाविक वाणियों स्तनयित्तुरूप गर्जन शब्दों से वृद्धि को प्राप्त होता है। ऐसा होने पर (देवा: यान्-च ववृधुः) पूर्वोक्त वृद्धि को प्राप्त हुए अग्नि देवों ने जिन लोगों को बढ़ाया तथा (ये च देवान्) और जिन लोगों ने पूर्वोक्त अग्नि आदि देवों को बढ़ाया, वे (अन्ये स्वधया मदन्ति) कुछ एक जन तो अन्नादि भोजनों से उन शरीर के अन्तर्वर्ती अग्नि आदि देवों को तृप्त करते हैं (अन्ये स्वाहा मदन्ति) करिपय जन आहुति प्रदान करके भौतिक अग्नि आदि देवों का सेवन करते हैं ॥३॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - मनुष्यों को चाहिए कि अपने व्यक्तिगत जीवन की उन्नति के लिए निज जीवनाग्नि, जीवनकाल और जीवनप्राण को उत्तममोत्तम भोजनों के सेवन से उपयुक्त बनावें तथा समाज वा सर्वप्राणियों के हितार्थ अग्निहोत्र से भौतिक अग्नि, सामृद्धिक काल और मेघमण्डल को उपयुक्त करते रहें ॥३॥ 'मातलिरिन्द्रस्य साराथिस्तद्वानिन्द्रो मातली' (सायण) यहाँ 'मातलि इन्द्र का साराथि और उस साराथि से युक्त मातली इन्द्र है' यह तथा मातली का इन्द्र अर्थ करना सर्वथा अनुपपत्त है, क्योंकि प्रथम तो मातली इन्द्र का साराथि हो, इसके लिए निरुक्तादि वैदिक साहित्य में स्थान नहीं, दूसरे इकारान्त शब्द से मत्वर्थीय इन् प्रत्यय हो ही नहीं सकता, उसका विधान अकारान्त से है। इसलिये मातली का इन्द्र अर्थ करना अनुचित है ॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (मातली कव्यै-यमः-अङ्गिरोभिः-बृहस्पतिः-ऋक्वभिः-ववृधानः) मातली कव्यर्वृधानो यमोऽङ्गिरोभिर्वृधानो बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वृधानो भवति। मातली-भूतली-पृथिवीतली पृथिवीस्थानी पृथिवीस्थानोऽग्निर्देवः, "मा-पृथिवी" "अयं वै पृथिवीलोको माऽयं हि लोको मित इव [श०८।३।३।५] तस्यास्तलमस्यातीति मत्वर्थ इनौ मातली पृथिवीस्थानोऽग्निः, स च द्विविधः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनाग्निरपरो भौतिकाग्निः, अस्ति चात्र मन्त्रे श्लेषालङ्कारः। तत्र प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनाग्निः कव्यर्नादिभोजनैर्भौतिकश्चाग्निः कुः पृथिवी तत्र भवैः कव्यैः पार्थिवैर्घृतैलैत्रान्नकाष्ठादीन्धनद्रव्यैर्वर्धमानो भवति-वर्धत इति सिद्धान्तः। कुः पृथिवीत्यत्र प्रमाणम् "रविवर्षार्द्धं देवाः पश्यन्त्युदितं रविं तथा प्रेताः। शशिमासार्द्धं पितरः शशिगाः कुदिनार्द्धमिह मनुजाः [आर्यभट्टीयज्यौतिषम्, गीतिका १७] "जीर्यन्मर्त्यः कवधःस्थः प्रजानन्" [कठो० १।१।२८]

"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तद्वयकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः" ॥ [मनु०३।१३०] इत्यत्र कव्येनान्नादिभोजनं गृह्णते। यमो मध्यस्थानो देवः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनकालोऽपरश्च भौतिको लोकानामन्तकृद् विश्वकालोऽङ्गिरोभिः-अङ्गानां रसैः प्राणैः प्राणसञ्चरणैस्ततुल्यकालावयवै: सूर्यरश्मेभिस्तन्निष्पत्रकालगतिभिर्वा वर्धते, "अङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वाऽङ्गानां रसः" [बृहदारण्य०१।३१।३] "प्राणो वाऽङ्गिरा:" [श०६।१।२।२८] प्राणः कालावयवः "प्राणादिः कथितो मूर्त्तः (कलनात्मकः कालः)" [सूर्यसिद्धान्ते १।१।१] बृहस्पतिरूर्ध्वस्थानः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनप्राणः, न तु श्वासप्रश्वासात्मकः, अपि तु जीवयति यः प्राणिनं स जीवनशक्तिरूपः प्राणः जीवनप्राणः, यथा बृहदारण्यके "एष उ एव प्राणो बृहस्पतिर्वाग् वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः" [१।२।२०] द्वितीयश्च भौतिको वर्षाधिपतिर्देवः, यथा निरुक्ते "बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा" [निर० १०।१२] "द्यौर्वै बृहत्" [श०९।१।२।३७] "असौ द्युलोको बृहत्" [ऐत०८।१२] द्यौश्च मेघमण्डलम् "असौ वै द्युलोकः समुद्रो नभस्वान्" [श०९।४।२।५] "द्यौवर्तिं सदनं दिवि ह्यापः सन्नाः" [श०७।५।२।५६] एवं मत्वा यास्केनर्गुदाहृता-तस्यैषा भवति-अश्वापिनद्वं मधु पर्यपश्यन्मत्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्। निष्जज्ञभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य" [०।१०।६।८।८] व्यापनवता मेघेन जलमपिनद्वमासीत्तद् विशेषशब्देन बृहस्पतिर्निर्हतवान् पृथिव्यामिति निरुक्तार्थः। स एवं द्विविधः शरीरभुवनभेदाभ्यां जीवनः प्राणो वर्षाधिपतिश्च बृहस्पतिर्देव ऋक्वभिर्विधगुणवतीभिः कृत्रिमस्वाभाविकवाग्भिः विरवैः स्तनयित्नुभिर्जनशब्दैवर्धते वृद्धिं महत्त्वमाप्नोति। वाग्विरवयोः सम्बन्धश्च बृहस्पतिना सह समीपं दर्शित इव। ऋक्वभिरित्यत्र शब्दश्च सामान्यो धात्वर्थः, यथा निरुक्ते- "मित्रो जनान्यातयति प्रब्रुवाणः-शब्दं कुर्वन्" [निर० १०।२।२] एवं सति (देवाः-यान्-च ववृधुः) पूर्वोक्ता मातल्यादिनामभिर्व्यवहृता अग्न्यादयो देवा वर्धमानाः सन्तो याश्च जनान् ववृधुर्वर्धितवन्तस्तथा (ये च देवान) ये जनाश्च देवान् पूर्वोक्ताग्न्यादीन् ववृधुर्वर्धितवन्तस्ते जनाः (अन्ये स्वधया-अन्ये स्वाहा मदन्ति) अन्ये केचित् स्वधयाऽङ्गादिभोजनैर्मदन्ति तानग्न्यादीन् शरीरदेवान् तर्पयन्ति। 'अत्र मदेस्तप्त्यर्थः' केचित् स्वाहाहुतिप्रदानेन मदन्ति तानग्न्यादीन् भौतिकदेवान् युज्जतेऽनुतिष्ठन्ति, 'मद तृप्तियोगे' तृप्तिश्च योगश्च "सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति" [महाभाष्य १।२।६३] ॥३॥

इमं यम प्रस्तरं म् आ हि सीद द
अङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः
आ त्वा म न्त्राः कविशस्ता वहन्तु
एना राजन् हवि षा मादयस्व इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन्हविषां मादयस्व ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

इमं यम प्रस्तरं म् आ हि सीद
अङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः
आ त्वा म न्त्राः कविशस्ता वहन्तु
एना राजन् हवि षा मादयस्व

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

ा → ा (invariable)
{}

hí ← hí (invariable)

{}

imám ← ayám (pronoun)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

prastarám ← prastará- (nominal stem)

{case:ACC, gender:M, number:SG}

sída ← √sad- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

yama ← yamá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

áñgirobhīḥ ← áñgiras- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

pitŕbhīḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:INS, gender:M, number:PL}

saṁvidānáḥ ← √vid- 2 (root)

{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

á ← á (invariable)

{}

kaviśastáḥ ← kaviśastá- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

mántrāḥ ← mántra- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

tvā ← tvám (pronoun)

{case:ACC, number:SG}

vahantu ← √vah- (root)

{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

ená ← ayám (pronoun)

{case:INS, gender:M, number:SG}

havíṣā ← havís- (nominal stem)

{case:INS, gender:N, number:SG}

mādayasva ← √mad- (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

rājan ← rājan- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

इमम् । युम् । प्रृष्टरम् । आ । हि । सीदं । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सुमृद्धिदानः ।
आ । त्वा । मन्त्राः । कुविंशुस्ताः । वहन्तु । एना । राजून् । हृविषां । मादयुस्व ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

इमम् । युम् । प्रस्तुरमिति प्र-स्तुरम् । एति । हि । सीदं । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः-भिः । पितृभिरिति पितृ-भिः । सुवैविदान इति सम्-विदानः ॥ एति । त्वा । मन्त्राः । कुविशुस्ता इति कवि-शुस्ताः । वृहन्तु । एुना । राज्ञन् । हृविषां । मादुयुस्तु ॥ 21

▼ Hellwig Grammar

- *imam* ← *imam* ← *idam*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); here."

- *yama*
- [noun], vocative, singular, masculine
- "Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins."

- *prastaram* ← *prastara*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "stone; seat."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *hi*
- [adverb]
- "because; indeed; for; therefore; hi [word]."

- *sīdāñgirobhīḥ* ← *sīda* ← *sad*
- [verb], singular, Present imperative
- "sit down; break down; slow; sink; crumble; fracture; perish; ride; stop; besiege; tire."

- *sīdāñgirobhīḥ* ← *añgirobhīḥ* ← *añgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "Añgiras; Añgiras; Brahman; Atharva-Veda; añgiras [word]; Añgiras."

- *pitrbhīḥ* ← *pitṛ*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *samvidānah* ← *samvid* ← *vivid*
- [verb noun], nominative, singular
- "agree; know; match; recognize."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *tvā* ← *tvad*

- [noun], accusative, singular
- "you."

-
- *mantrāḥ* ← *mantra*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "mantra; Mantra; consultation; advice; consultation; mantra [word]; speech; plan."
-

- *kaviśastā* ← *kavi*
 - [noun], masculine
 - "poet; wise man; bard; Venus; Uśanas; kavi [word]; Kavi; prophet; guru; Brahma."
-

- *kaviśastā* ← *śastāḥ* ← *śaṁs*
 - [verb noun], nominative, plural
 - "recommend; tell; praise; approve; communicate; recite; commend; bode; name; agree."
-

- *vahantv* ← *vahantu* ← *vah*
 - [verb], plural, Present imperative
 - "transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove."
-

- *enā* ← *idam*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "this; he,she,it (pers. pron.); here."
-

- *rājan*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "king; Kshatriya; rājan [word]; best; rājāvarta; Yakṣa."
-

- *haviṣā* ← *havis*
 - [noun], instrumental, singular, neuter
 - "Havya; offering; ghee; havis [word]."
-

- *mādayasva* ← *māday* ← √*mad*
 - [verb], singular, Present imperative
 - "delight; enjoy; intoxicate."
-

▼ रङ्गनाथः

अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैः। पितृभिः- पूर्वपुरुषैः पूर्वचार्येऽमर्गदर्शिभिः। संविदानः- सम्यक् ज्ञातः सन्। यम- नियमाधिदैवत। इमम्- एतत्। प्रस्तरम्- विस्तीर्णमुपासनमागत्य। सीद- उपविश। त्वा- भवन्तम्। कविशस्ता:- क्रान्तदर्शिप्रयुक्ताः। मन्त्राः। आ वहन्तु। राजन्- स्वामिन्। एना- अनेन। हविषा- हव्येन। मादयस्व- हर्षय॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे यम अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरं विस्तीर्ण यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश। हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ता: विद्वद्विर्द्वित्विभिः प्रयुक्ताः मन्त्राः त्वा त्वाम् आ वहन्तु। हे राजन् एना एतेन हविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षय॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

15इममिति ॥ हे पितृराज इमे प्रस्तरं प्रस्तीर्णमाश्रमं आसीद अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः संविदानः ऐकमत्यं गच्छन् । तत आसीदन्तं त्वां कविशस्ता: कविभिर्मेधाविभिः आस्माकीनैः ऋत्विग्भिः शस्ता: मन्त्राः आ वहन्तु प्राप्नुवन्तु । ततः एना अनेन हविषा **राजन् **राजनशील मादयस्व । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः ॥

▼ Wilson

English translation:

"Yama, who are associated with the Aṅgirasa Pitṛs, sit down at this sacrifice; may the prayers recited by the priests bring you here; be exhilarated, Sovereign, (Yam), by this oblation."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

At this sacrifice: **prastara** = a couch or bed (something strewed)

▼ Jamison Brereton

This strewn grass here, Yama—just sit here on it, in concord with the Aṅgirases, our forefathers. Let mantras pronounced by poets convey you hither. Become exhilarated on this oblation, o king.

▼ Griffith

Come, seat thee on this bed of grass, O Yama, in company with Angirases and Fathers. Let texts recited by the sages bring thee O King, let this oblation make thee joyful.

▼ Macdonell

Upon this sacred grass sit down, O Yama, Uniting with the Aṅgiras, our fathers. Let spells recited by the sages bring thee; Do thou, O king, rejoice in this oblation.

▼ Geldner

Setze dich, Yama, darum auf diesen Grasbüschel in Eintracht mit den Angiras', den Vätern! Die von den Sehern vorgetragenen Dichterworte sollen dich herführen. Ergötze dich an diesem Opfer, o König!

▼ Grassmann

So setz dich, Jama, hin auf diesen Grassitz, vereint den Angiras und unsren Vätern; Dich fahre her der Liederklang der Sänger, ergötz dich hier an unserm Trank, o König.

▼ Elizarenkova

Поэтому, Яма, садись на эту солому
В единении с Ангирасами, отцами!
Да привезут тебе молитвы, произнесенные поэтами!
Этой жертве радуйся, о царь!

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- यमः
- यमः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्यव्यभाषा: - (यम-अङ्गिरोभि: पितृभि: संविदानः इमं प्रस्तरं हि-आसीद) हे जीवनकाल ! तू प्राणों के साथ अनुकूल होता हुआ मेरे इस शरीररूपी यज्ञ को जीवनवृद्धि के हेतु अवश्य भली प्रकार प्राप्त हो (कविशस्ता: मन्त्रा: त्वा आवहन्तु) शरीर-विद्यावेत्ता विद्वानों के निर्दिष्ट मन्त्रव्य तुझ को मेरे शरीर में चिरकाल तक रखें, अत एव (राजन्-एना-हविषा मादयस्व) हे राजमान देव ! इस हविर्दान तथा खाने योग्य पदार्थ से मुझ को सन्तुष्ट, सजीवन कर ॥४॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - प्राणशक्ति के अभ्यास और वैद्यक सिद्धान्तों के अनुसार खानपान हवनादि क्रियाओं से मनुष्य दीर्घजीवी और सुखी हो सकता है ॥४॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्यव्यभाषा: - (यम-अङ्गिरोभि:-पितृभि:-संविदानः-इमं प्रस्तरं हि-आसीद) यम-हे जीवनकाल ! अङ्गानां रसैः प्राणैः सहानुकूलः संस्त्वमिमं प्रस्तरम्-शरीररूपं यज्ञं जीवनवृद्धिहेतोरवश्यमासीद्-समन्तात्प्राप्तो भव “यज्ञो वै प्रस्तरः” [श०१।३।४।१०] ‘पुरुषो वाव यज्ञः’ [छन्दो०३।६।१] “पुरुषो वै यज्ञस्तस्य शिर एव हविर्धानं मुखमाहवनीयः” [गो०५।४] (कविशस्ता:-मन्त्रा:-त्वा आवहन्तु) विद्वत्प्रोक्तानि शरीरविद्या-वित्त्रोक्तानि मन्त्रव्यानि त्वामावहन्तु-अत्र शरीरे समन्तात् प्रापयन्तु चिरं रक्षन्त्वित्यर्थः, अत एव (राजन्-एना हविषा-मादयस्व) राजन्-हे राजमान देव ! अनेन हविर्दानेनादानयोग्येन वस्तुना वा मां मादयस्व-युड्धक्ष-संतोषय सजीवनं कुर्वित्यर्थः ॥४॥

अ"ङ्गिरोभिर् आ" गहि यज्ञि"येभिर्
य"म वैरूपड़"र् इह" मादयस्व
वि"वस्वन्तं हुवे यः" पिता" ते
अस्मि"न् यज्ञे" बहिर्षि आ" निष"द्य अङ्गिरोभिरा गहि युज्जियेभिर्यमं वैरूपैरिह मांदयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्युज्ञे बुर्हिष्या निषद्य ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - यमः
- ऋषि: - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

अ"ङ्गिरोभिर् आ" गहि यज्ञि"येभिर्
य"म वैरूपड़"र् इह" मादयस्व
वि"वस्वन्तं हुवे यः" पिता" ते
अस्मि"न् यज्ञे" बहिर्षि आ" निष"द्य

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

á → á (invariable)
{}

áñgirobhiḥ ← áñgiras- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

gahi ← √gam- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

yajñiyebhiḥ ← yajñiya- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

ihá ← ihá (invariable)
{}

mādayasva ← √mad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

vairūpaīḥ ← vairūpá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

yáma ← yamá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

huve ← √hū- (root)
{number:SG, person:1, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

pitā ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

te ← tvám (pronoun)
{case:DAT, number:SG}

vívasvantam ← vívasvant- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

á ← á (invariable)
{}

asmín ← ayám (pronoun)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

niśádyā ← √sad- (root)
{non-finite:CVB}

yajñé ← yajñá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

अङ्गिरःऽभिः । आ । गुह्ये । युज्ञियेभिः । यमं । वैरूपैः । इह । मादुयस्त्र ।
विवर्सन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अुस्मिन् । युजे । बुर्हिषिं । आ । निःसद्य ॥

▼ Hellwig Grammar

- *aṅgirobhīr* ← *aṅgirobhiḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine

- "Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras."
-

- *ā*
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."
-

- *gahi* ← *gam*
 - [verb], singular, Aorist imperative
 - "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."
-

- *yajñiyebhir* ← *yajñiyebhiḥ* ← *yajñiya*
 - [noun], instrumental, plural, masculine
 - "sacrificial; divine; devoted."
-

- *yama*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Aswins."
-

- *vairūpair* ← *vairūpaiḥ* ← *vairūpa*
 - [noun], instrumental, plural, masculine
 - "Vairūpa."
-

- *iha*
 - [adverb]
 - "here; now; in this world; now; below; there; here; just."
-

- *mādayasva* ← *māday* ← √*mad*
 - [verb], singular, Present imperative
 - "delight; enjoy; intoxicate."
-

- *vivasvantam* ← *vivasvantam* ← *vivasvant*
 - [noun], accusative, singular, masculine
 - "Surya; sun; Vivasvant; Vivasvant."
-

- *huve* ← *hvā*
 - [verb], singular, Present indicative
 - "raise; call on; call; summon."
-

- *yah* ← *yad*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *pitā* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- "you."

- *'smin* ← *asmin* ← *idam*
- [noun], locative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); here."

- *yajñe* ← *yajñā*
- [noun], locative, singular, masculine
- "yajñā; religious ceremony; Vishnu; yajñā [word]; Yajñā; Shiva."

- *barhiṣy* ← *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- "Barhis; barhis [word]."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *nīṣadya* ← *nīṣad* ← *√sad*
- [verb noun]
- "sit down; sit; put."

▼ रङ्गनाथः

यज्ञियेभिः- यज्ञाहैः। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैर्भवद्वौः। आ गहि- आगच्छ। यम- नियमाधिदैवत। वैरूपैः- नानारूपैस्तैः। इह- अत्र। मादयस्व- हर्षय। यः। ते- तव पिता जनकस्तम्। विवस्वन्तम्- आत्मसूर्यम्। हुवे- आह्वये। अस्मिन्- एतस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि- दर्भासने चित्ताकाशे वा। आ निषद्य- उपविश्य। स विवस्वान् हर्षयतु॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय। यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ १४ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

16 अङ्गिरोभिरिति ॥ हे यम अङ्गिरोभिस्सह आगहि आगच्छ। पूर्ववत् शपो लुक् ।

यज्ञियेभिः यज्ञाहैः वैरूपैः विविधकर्मरूपसंबन्धिभिः, वैरूपसामप्रियैर्वा । यद्वा - स्वार्थिकोऽण् । विरूपैः विविधरूपैस्सह इह कर्मणि मादयस्व । अथ यस्तव पिता तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । सोप्यस्मिन् यज्ञे आगत्य बर्हिषि निषद्य माद्यताम् ॥

▼ Wilson

English translation:

"Come here, **Yama**, with the venerable multiform **Āngirasas**, and be exhilarated; I summon **Vivasvat**, who is your father, to this sacrifice; be seated on the sacred grass (delight the sacrificer)."

▼ Jamison Brereton

With the Āngirases, deserving of the sacrifice, come hither; Yama, become exhilarated here along with the Vairūpas—

I call upon Vivasvant, who is your father—once having sat down at this sacrifice, on this ritual grass here.

▼ Griffith

Come, Yama, with the Angirases the Holy, rejoice thee here with children of Virupa.
To sit on sacred grass at this our worship, I call Vivasvan, too, thy Father hither.

▼ Macdonell

Come hither with the Āngiras, the holy: Here with Virūpa's sons, O Yama revel, Vivasvant I invoke, who is thy father, When at this rite upon the straw he's seated.

▼ Geldner

Komm mit den opferwürdigen Angiras'! O Yama, ergötze dich hier mit den Vairupa's - ich lade auch den Vivasvat, der dein Vater ist - nachdem du bei diesem Opfer auf dem Barhis Platz genommen hast.

▼ Grassmann

Komm, Jama, mit den heil'gen Angirasen, berausch dich hier mit den Virupa-Söhnen; Ich rufe den Vivasvat, deinen Vater, bei diesem Opfer auf der Streu zu sitzen.

▼ Elizarenkova

Приди с Ангирасами, достойными жертвы!
О, Яма, радуйся здесь с Варупами!
Я призываю Вивасвата, кто отец тебе,
Когда (ты) сел на солому при этом жертвоприношении.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- यमः
- यमः
- पादनिचृत्विष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा: - (यज्ञियेभिः:-वैरूपैः:-अङ्गिरोभिः:-यम-आगहि इह मादयस्व) यज्ञ के योग्य नानाविध सायं-प्रातः, अमावस्या, पूर्णिमा, आदि सन्धियों के मुहूर्तरूप कालावयवों के साथ हे समय ! तू प्राप्त हो और इस यज्ञ में हमको अपने लाभ से तृप्त कर (यः ते पिता तं विवस्वन्त बर्हिष्या निषद्य-अस्मिन् यज्ञे हुवे) और जो तेरा पिता सूर्यदेव है, उसका भी मैं आसनोपविष्ट इस यज्ञ में आहुतिप्रदान द्वारा प्रयोग करता हूँ ॥५॥

▼ ब्रह्मसुनि - भावार्थः

भावार्थभाषा: - भिन्न-भिन्नपर्व दिवसों में जबकि सूर्यरश्मियाँ भी यज्ञ में संयुक्त हों, ऐसे स्थान पर पार्वण यज्ञ समयानुकूल बनाने के लिए करने चाहिये ॥५॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थन्वयभाषा:- (यज्ञियेभि:-वैरूपै:-अङ्गिरोभि:-यम-आ गहि इह मादयस्व) यज्ञार्हेयज्ञयोग्यैविभिन्नरूपैरङ्गिरोभि:- सायम्प्रातरमावस्यापौर्णमास्यादि-सम्बिधि-समप्राणैः कालावयवैः सह हे समय ! त्वमाग्न्यागच्छ तथाऽगत्येहास्मिन् यज्ञेऽस्मान्मादयस्व तर्पय (यः- ते पिता तं विवस्वन्तं बहिष्या निषद्य-अस्मिन् यज्ञे हुवे) यश्च ते पिता विवस्वान् सूर्योऽस्ति तमहमासनमुपविश्योपविष्टः सन्तस्मिन् क्रियमाणे यज्ञे हुवे-आहुतिप्रदानेनाददे युनज्ज्ञि। 'अत्र हु धातुरादानार्थः' "हु दानादनयोरादाने च" [जुहोत्यादिः] ॥५॥

अ"ङ्गिरसो नः पित"रो न"वग्वा

अ"थर्वाणो भृ"गवः सोमिया"सः

ते"षां वयं" सुमतउ" यज्ञी"यानाम्

अ"पि भद्रे" सौमनसे" सियाम अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगंवः सोम्यासः ।

तेषां वुयं सुमुतौ युजियानामपि भुद्रे सौमनुसे स्यांम ॥

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - लिङ्गोक्तदेवताः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

अ"ङ्गिरसो नः पित"रो न"वग्वा

अ"थर्वाणो भृ"गवः सोमिया"सः

ते"षां वयं" सुमतउ" यज्ञी"यानाम्

अ"पि भद्रे" सौमनसे" सियाम

▼ Vedaweb annotation

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular

popular

popular

popular;; repeated line

Morph

áṅgirasaḥ ← áṅgiras- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

nah ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

návagvāḥ ← návagva- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

átharvāṇaḥ ← átharvan- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

bhṛgavaḥ ← bhṛgu- (nominal stem)

{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyāśah ← somyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sumataú ← sumatí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:SG}

téśām ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

vayám ← ahám (pronoun)
{case:NOM, number:PL}

yajñiyānām ← yajñiya- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

ápi ← ápi (invariable)
{}

bhadré ← bhadrá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

saumanasé ← saumanasá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

syāma ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:PRS, voice:ACT}

▼ पद-पाठः-तत्त्वरीयः

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवंग्वा: । अथंवर्णः । भृंगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वृयम् । सुऽमुतौ । युज्ञियानाम् । अपि । भुद्रे । सौमनुसे । र्यामु ॥

▼ Hellwig Grammar

- *aṅgiraso* ← *aṅgirasah* ← *aṅgiras*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras."

- *nah* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- "I; mine."

- *pitaro* ← *pitaraḥ* ← *pitr*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *navagvā* ← *navagvāḥ* ← *navagva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "Navagva."

- *atharvāṇo* ← *atharvāṇah* ← *atharvan*
- [noun], nominative, plural, masculine

- "Atharvan; Atharvavedin."
-

- *bhṛgavah* ← *bhṛgu*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "Bṛgu; precipice; Bṛgu; Bṛgu; Venus; bhṛgu [word]."
-

- *somyāsaḥ* ← *somya*
 - [noun], nominative, plural, masculine
 - "saumya."
-

- *teṣāṁ* ← *teṣām* ← *tad*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *vayam* ← *vayam* ← *mad*
 - [noun], nominative, plural
 - "I; mine."
-

- *sumatau* ← *sumati*
 - [noun], locative, singular, feminine
 - "benevolence; favor; Sumati."
-

- *yajñiyānām* ← *yajñiya*
 - [noun], genitive, plural, neuter
 - "sacrificial; divine; devoted."
-

- *api*
 - [adverb]
 - "besides; even; surely; though; furthermore; among; contrastingly; assuredly."
-

- *bhadre* ← *bhadra*
 - [noun], locative, singular, neuter
 - "auspicious; lovely; good; happy; bhadra [word]; lucky; fine-looking; beautiful."
-

- *saumanase* ← *saumanasa*
 - [noun], locative, singular, neuter
 - "favor; satisfaction."
-

- *syāma* ← *as*
 - [verb], plural, Present optative
 - "be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform."
-

अङ्गिरसः- अङ्गनशीलाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वपुरुषाः पूर्वचार्या मार्गदर्शकाः। नवग्वाः- अद्याप्ययातयामगतयः। अथवा स्तुतिभूतमन्त्रमयगतयः। नु स्तुतौ। अर्थर्णाः- चित्तवृत्तिनिरोधकाः। थर्वतिश्वरतिकर्मा तत्प्रतिषेध इति यास्कः। भृगवः- तेजस्विनः। सोम्यासः- रसिकाः प्रसन्ना वा। वयम्। तेषाम् यज्ञियानाम्- पूजार्हाणाम्। सुमतौ। भद्रे- कल्याणे। सौमनसे- शोभनचित्तप्रदे संप्रदाये। स्याम- भवाम्॥६॥

▼ सायण-भाष्यम्

अङ्गिरसः: अङ्गिरोनामकाः **अर्थर्णाः**: अर्थर्नामकाः **भृगवः**: भृगुनामकाश्च नः अस्माकं **पितरः**: नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः। सदा नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च **सोम्यासः**:। सोममर्हन्तीति सोम्याः। **यज्ञियानां** यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम। **अपि च सौमनसे भद्रे** सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

17 अङ्गिर इति ॥ अङ्गिरसः पितृविशेषाः अस्माकं च पितरः नवग्वाः अभिनवागमनाः आगमने अभिनवा इव प्रियाः। किंविपि 'ऊङ् च गमादीनाम्' इत्यूकारः। आगमनमाहायातु उपसर्वयोस्स्वस्थानविनिमयः वा बहुत्रीहौ। नवग्वा अर्थर्णाश्च भृगवश्च पितृविशेषाः प्रशस्ताः सोम्यासः सोमार्हाः येऽप्येवंविधा महानुभावाः पितरस्तेषां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां सुमतौ शोभनायां मतौ सानुग्रहायां वयं स्याम भूयास्म। अपि च, भद्रे भजनीये कल्याणे सौमनसे सौमनस्यहेतुके तत्प्रदानहेतुके सर्वाभिमतसिद्धिरूपे कल्याणे च स्यामेति। येऽत्र अविनियुक्ता मन्त्राः ते लिङ्गेन क्वाप्यनुरूपे कर्मणि विनियोक्तव्याः॥

▼ मानसतर्जनीकृत्

The a~Ngirasas, the atharvANs, the bhR^igus, are our ancestors who performed the soma pouring, nine month rite;
may we be favored as these venerable ones and be auspiciously protected.

▼ Wilson

English translation:

"The **Aṅgirasas**, the **Atharvas**, the **Bṛhgus**, who are entitled to the **Soma**, are our recent progenitors; may we ever have a plural *ce* in the favour of these venerable (*pitr̄s*); may we be ever held in their auspicious regard."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Our recent progenitors: *navagvā* = having recently arrived, or inspiring affliction, as something new; also applied to the three classes; or, *navanīya*, those condition is to be praised

▼ Jamison Brereton

The Aṅgirases, our forefathers, the Navagvas, the Atharvanas, the Bṛhgus deserving of soma—
may we be in the favor of these who are deserving of the sacrifice; may we be also in their propitious benevolence.

▼ Griffith

Our Fathers are Angirases, Navagvas, Atharvans, Bhrgus who deserve the Soma.
May these, the Holy, look on us with favour, may we enjoy their gracious loving-kindness.

▼ Macdonell

The Aṅgiras, our fathers, the Navagvas, The Bṛhgus and Atharvans, Soma-loving: May we abide for ever in the favour And the good graces of those holy sages.

▼ Geldner

Unsere Väter, die Angiras, die Navagva's, die Atharvan's, Bhrigu's, die Somawürdigen - in der Gunst dieser Opferwürdigen und in ihrem glückbringenden Wohlwollen möchten wir sein.

▼ Grassmann

Die Angiras, die Neuner, und die Väter, die Feuerpriester und die frommen Bhrigu's, Sie mögen fest in ihrer Huld uns halten, die heiligen im Segen ihrer Liebe.

▼ Elizarenkova

Ангирасы – наши отцы, Навагва,
Атхарваны, Бхригу, достойные Сомы,
Да будем мы в милости у них, достойных жертвы,
И в добром (их) расположении!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- लिङ्गोक्ता:
- यमः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अङ्गिरसः पितरः-नवग्वाः-अथर्वाणः) ग्रीष्म ऋतु सम्बन्धी सूर्यरश्मियाँ वर्षात्रितु सम्बन्धी सूर्यकिरणों, शरदृतु संबन्धी भानुरश्मियाँ, हेमन्तऋतु संबन्धी दिवाकर किरणें, शिशिरऋतु संबन्धी सूर्यरश्मियाँ, वसन्तऋतु संबन्धी आदित्यकिरणें, हमारे जीवन के लिये हैं (तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे-अपि सौमनसे वयं स्याम) उन यज्ञयोग्य सूर्यकिरणों के विचारणीय विज्ञानव्यवहार में हम कल्याण मन से सुखयुक्त होकर रहें ॥६॥ प्रत्येक ऋतु को स्वानुकूल और सुखमय बनाने के लिए पुष्कल ऋतुयोग करने चाहियें ॥६॥

▼ ब्रह्मसुनि - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (अङ्गिरसः पितरः नवग्वाः-अथर्वाणः-भृगवः सोम्यासः-नः) अङ्गिरसः-ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मयः, पितरः वर्षर्तुसम्बन्धिरविकिरणाः, नवग्वः- शरदृतुसम्बन्धिभानुरश्मयः, अथर्वाणः-हेमन्तर्तुसम्बन्धिरविकिरणाः, भृगवः शिशिरर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मयः, सोम्यासः-वसन्तर्तु- सम्बन्धिसूर्यकिरणाः, नः-अस्मभ्यं जीवनाय सन्ति। पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'विवस्वन्तं हुवे' इति वचनात् तेन विवस्वता साकृतवस्तत्सहिता: सूर्यरश्मयश्चापि युज्यन्त इति दर्शयितुमङ्गिरःप्रभृतीनां वचनम्। अन्यत्रापि- "आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुस्तियाभिः" [अथ०३।८।१] सूर्यः, ऋतुभिरुस्तियाभिश्च सह आयातीति सिद्धान्तः। अत्र तु ते रश्मय ऋतुसहचरिता वर्णिताः सन्ति। एवंवच्च विज्ञानम्। "वीळु चिद् दृढा पितरो न उक्थेरद्वि रुजन्नङ्गिरसो रवेण। चक्रुर्दिवो बृहती गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्ताः" [ऋ०१।१।२] अन्नापि दर्शितं यदङ्गिरसो ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिनः सूर्यरश्मयोऽद्विं मेघं चक्रुः कृतवन्तस्तमेवाद्विं मेघं पितरो वर्षर्तुसम्बन्धिरविकिरणा रुजन् भङ्गयन्ति नीचैर्निपातयन्ति पुनश्चोसा विविधगुणवासयितारः शारदा: सूर्यकिरणा आदित्यं दिनं पृथिवीं प्राप्नुवन्ति, एवमृतुसाम्यं दर्शितम्। ऋतुत्रयत्वमपि भवति यथा चरके- "विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति, ऋतवस्त्रय इव" [चरके १।२।१३] तथा कृत्वैवात्र पितर इति शब्दो न विशेषणरूपेणापित्वङ्गिरआदिवद्वेवतारूपेण स्वतन्त्र एव। सायणेन 'पितरो नवग्वाः सोम्यासः' त्रयोऽप्यङ्गिरआदीनां विशेषणवाचकाः सन्तीति व्याख्यातं परन्तु सूक्तभाष्यावतरणे "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवता:" एवमत्र तु सायणेन 'पितरः' इति शब्दस्य देवतात्वं प्रतिपादितम्। अस्तु, निरुक्तेऽप्यस्मद्भृत् पितर इत्यस्य स्वतन्त्रं देवतात्वमेव प्रतिपादितमङ्गिरआदीनामर्थाश्च यथा- "पिता पाता वा पालयिता वा.....पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः" [निरु०४।२।१] इति लक्ष्यीकृत्योक्तमत्र "पितरो व्याख्याताः। अङ्गारेष्वङ्गिराः अचिषि भृगुः संबभूव" इति कृत्वैवोक्तं यास्केन। "अङ्गिरसो व्याख्याताः, भृगवो व्याख्याताः, अथर्वाणोऽथर्वन्तः, थर्वतिश्वरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः। तेषामेषा साधारणा भवति- 'अङ्गिरसो नः पितरो.....।' अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनः" [निरु०१।१।१९] "रसः सोमः" [श०७।३।१।३] सोम्यासः सोमसम्पादिनो रससम्पादिनो वसन्तर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मय इत्यर्थः। एवं नात्राङ्गिरआदयो मृतपितरोऽपि तु सन्ति देवा ऋतुयुक्तसूर्यरश्मयः। उक्तं च निरुक्ते 'पितर' इत्याख्यानम्। "माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः" [निरु०१।१।९] रश्मयो देवाः- "उदिता देवाः सूर्यस्य" (तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे-अपि सौमनसे वयं स्याम) "तेषां यज्ञियानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्याम" [निरु०१।१।९] तेषां पूर्वोक्तानां यज्ञार्हाणां सुमन्तव्ये व्यवहारे भाजनवति कल्याणे मनसि सुखयुक्ते प्रसन्नभावे वर्तमहि ॥६॥

१२. सोमभक्ष-मन्त्राः②

सोमभक्षमन्त्राः (तै. सं. ३-२-५)

▼ मूल-प्रस्तुति:

आपूर्यास् स्थ,
+आ मां पूरयत प्रजयां चु धनेन च ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

पुतत् तें तत् ये चु त्वाम् अनुं।
[पुतत् तें] पितामह [ये चु त्वाम् अनुं]।
[पुतत् तें] प्रपितामह [ये चु त्वाम् अनुं]।
अत्रं पितरो यथाभागम्मन्दध्वम् ।

▼ Keith

This for thee, O father, and for thy line;
This for thee, O grandfather, great-grandfather, and for thy line

▼ भट्टभास्कर-टीका

एनदनं ते तव भवतु हे तत तात ।
ये च त्वामनुगता आश्रिताः अन्ये, तेषाज्जैतदनं भवतु । एतते अनं हे पितामह, ये च त्वामनुगताः तेषां च । पितुः पिता पितामहः । एवमेतते अनं हे प्रपितामह, ये चान्ये त्वामनुगताः, तेषाज्ज्व । पितामहस्य पिता प्रपितामहः ।

हे तत तात एतदशनं तव ये चान्ये त्वामनुगताः । एतते पितामह, ये च त्वामनुगताः । एतते प्रपितामह, ये च त्वामनुगताः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अत्रं पितरो यथाभागम् मन्दध्वम् ।

▼ Keith

Do ye Pitrs rejoice in your portions.

Rejoice therein, O fathers, according to your shares.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अधुना सर्वेषि सामान्येनोच्यन्ते । अत्र अस्मिन् कर्मणि हे पितरः पातारः पितृप्रभृतयो वा पितृपितामहप्रपितामहाः यथाभागं योयो यस्य भागः तेनतेन । 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । यूयं मन्दधं मोदध्वम् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रगतिषु ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

18षद्दिन्नमस्कारैरुपतिष्ठते - नमो व इति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमौं व~ पितरो रसाय । [पितरो नमौं वः ।],

▼ Keith

Homage to your taste, O fathers;

▼ भट्टभास्कर-टीका

हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यजुषज्यते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमौं व~ पितरश्च शुष्माय (पितरो नमौं वः),

▼ Keith

homage to your birth, O fathers;

▼ भृत्यास्कर-टीका

शुष्मो बलम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमों व~ पितरो जीवाय । [पितरो नमों वः ।],

▼ Keith

homage to your life, O fathers;

▼ भृत्यास्कर-टीका

जीवः प्राणः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमों व~ पितरुस् स्वधायै । [पितरो नमों वः ।],

▼ Keith

homage to your [5] custom, O fathers;

▼ भृत्यास्कर-टीका

स्वधा अन्नम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमों व~ पितरो मुन्यवै । [पितरो नमों वः ।],

▼ Keith

homage to your anger, O fathers;

▼ भृत्यास्कर-टीका

मन्युर्दीपिः, क्रोधो वा ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमों व~ पितरो घुराय ,
पितरो नमों वः ।

▼ Keith

homage to your terrors, O fathers; O fathers, homage to you.

▼ भृत्यास्कर-टीका

घोरः कूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थते । हे पितरः युष्मभ्यं नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्ष्या नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः - पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

य एतस्मिलैँ लोके स्थ युष्मांस्तेऽनु ।

▼ Keith

Ye that are in that world, may they follow you;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितूलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्रधाना भवन्तु । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्रयं व्यपदिशति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

येऽस्मिलैँ लोके मान् तेऽनु ।

▼ Keith

ye that are in this world, may they follow me.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्रधाना भवन्तु ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

य एतस्मिलैँ लोके स्थ यूयन् तेषावृँ वसिष्ठा भूयास्त ।

▼ Keith

Ye that are in that world, of them be ye the most fortunate;

▼ भट्टभास्कर-टीका

ये यूयमेतस्मिन् लोके स्थ तेषां पितृणां यूयं वसिष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

येऽस्मिलैँ लोके ऽहन् तेषावृँवसिष्ठो भूयासम् ।

▼ Keith

ye that are in this world, of these may I be the most fortunate.

▼ भट्टभास्कर-टीका

येऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'ऐः' इति टिलोपः ॥

प्र"जापते न" त्व"द् (विश्वा जातानि→) एता"न्य् अन्यो"

वि"श्वा जाता"नि प"रि ता" बभूव ।

य"त्-कामास् ते जुहुम्"स् त"न् नो अस्तु

वयैँ स्याम प"तयो रथीणा"म् ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

20-22शकलैश् चरन्ति - देवकृतस्येति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

देवकृतस्यैनंसो ऽव्यजंनम् असि ।

मनुष्यकृतस्यैनंसोऽव्यजंनमसि ।

पितृकृतस्यैनंसोऽव्यजंनमसि ।

▼ Keith

Thou art the expiation of sin committed by the gods, thou art the expiation of sin committed by men, thou art the expiation of sin committed by the fathers.

▼ भृत्यभास्कर-टीका

देवादिविषये यदस्माभिः कृतमेनः अर्धमः तस्यावयजनं नाशनं असि । 'क्षेपे' इति सप्तम्यास्मासः, सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा - देवादिभिरस्मद्विषये, यत्कृतमेनः फलं दुखं तस्यावयजनमसि । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतेनोभे व्याख्याते ॥

▼ भास्करोक्त-विनियोगः

23 अथावभृथभक्षमन्त्रः - अप्सु धौतस्येत्यादि ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अप्सु धौतस्यं सोम देव ते
नृभिस् सुतस्यं+
इष्ट-यंजुषस् स्तुत-स्तोमस्य शुस्तोकथस्य
यो भुक्षो अंश्च-सनिर् यो गो-सनिस्
तस्य ते पितृभिर् भक्षङ् कृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि ॥

▼ Keith

Of thee, O god Soma, that art purified in the waters, that art pressed by men, over whom the Yajus is spoken, the Stoma sung, the Śastra recited, who art made by the fathers into food to win horses and cows, and who art invited, I invited eat.

▼ भृत्यभास्कर-टीका

अप्सु धौतस्य प्रक्षालितस्य नृभिः मनुष्यैः चेतनैः अभिषुतस्य ।

इष्टयजुष इत्यादि । व्याख्यातम् ।

(इष्टयजुषः अधर्युभिर्यजे इष्टानि विनियुक्तानि सर्वाणि यजूषि प्रायोगत्वसंस्कारार्थानीति इष्टयजुष्ट्वम् ।

स्तुतस्तोमस्य उद्घातृभिश्च स्तुतास्सोमाः स्तोत्राणि त्वदर्थमिति स्तुतस्तोमत्वम् ।

शस्तोकथस्य होतृभिश्चस्तान्युक्तानि शस्त्राणि त्वदर्थमिति शस्तोकथत्वम् ।)

हे सोम देव तवेदृशस्य यो भक्षः भक्षणं अश्वसनिः अश्वानां संभक्ता । यो गोसनिः गवां संभक्ता । 'छन्दसि वनसन' इतीन्प्रत्ययः । तस्य ते तव पितृभिः भक्षंकृतस्य । 'च्वौ' इतीत्वापवादः पूर्वपदस्य छान्दसो मुमागमः; 'ऊर्यादिच्छिडाचश्च' इति गतित्वात् 'गतिरन्तरः' इति तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।

उपहृतस्येत्यादि । गतम् ॥ (उपहृतस्य इन्द्रादिभिरनुजातस्य ईदृशस्य तव अहं उपहृतः देवैस्सहभक्षिभिरनुजातः भक्षयामि ।)

इति तृतीये द्वितीये पञ्चमोनुवाकः ॥

[[149]]

१३. एकविंशतिरात्रः②

१३. एकविंशतिरात्रः (तै. सं. ७-३-१०)

परिचयः⑥

- अतिरात्रः
- पृष्ठयष्ठडहः
- परस्-सामानस् त्रयः
- विषूवान् दिवाकीर्त्यम्
- आवृत्ताः परस्-सामानः प्रतीचीनास् त्रयः

- पृष्ठ्यष्ठ् षडहः
- अतिरात्रः

फलम्⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अुसाव् आंदित्योऽस्मिलँ लोक आंसीत् ।
 तन् देवा~ पृष्ठै~ (जडभिरहोऽभिः) परिगृह्यं सुवर्गलँ लोकम् अंगमयन् ।
 परैर् (त्रिभिरहोऽभिः) अुवस्तात् (=पृष्ठतः) पर्यगृल्न् ।
 दिवाकीर्त्येन (विषुव-प्रातर-गीयमानेन साम्ना) सुवर्गे लोके प्रत्यंस्थापयन् ।
 परैः (त्रिभिरहोऽभिः) पुरस्तात् पर्यगृल्न् (अवतरणात् प्राक्)।
 पृष्ठैर् (षडभिरहोऽभिः) उपावरोहन् ।
 स वा अुसाव् आंदित्योऽस्मिलँ लोके परैर् उभयतु~ परिगृहीतः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यत् पृष्ठानि (षडहगतानि) भवन्ति , सुवर्गम् एव तैर् लोकयैः यजंमाना यन्ति ।
 परैर् (त्रिभिरहोऽभिः) अुवस्तात् परि गृल्न्ति (आरोहणात् प्राक्)। दिवाकीर्त्येन (विषुव-प्रातर-गीयमानेन साम्ना) सुवर्गे लोके प्रतिं तिष्ठन्ति । [25]
 परैः (त्रिभिरहोऽभिः) पुरस्तात् परिगृल्न्ति (अवतरणात् प्राक्)।
 पृष्ठैर् (षडभिरहोऽभिः) उपावरोहन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यत् परैः (त्रीण्य अहानि +उत्तराधि) पुरस्तान् न स्यु~, परांज्यस् (उपरि) सुवर्गलँ लोकान् निष्पद्येत् (अतिवर्तित्वात्)।
 यद् (त्रीण्य अहानि +पूर्वाधि) अुवस्तान् न स्यु~, प्रजा (पृथिवीस्थानं च) निर् दंहेयुः (अतिवर्तित्वात्)।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अुभितो दिवाकीर्त्यम् (ऋहोऽभ्यां) परस्-सामानो भवन्ति ।
 (स्वर्गस्थितान् आदित्यादिदेवान्) सुवर्ग एवैनालँ लोक उभयतु~ परि गृल्न्ति (आरोहणावरोहण-कालयोः)।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यजंमाना वै दिवाकीर्त्यम् (→विषुवन्तम्) । (विषुवस्थानयोर् मध्ये वर्तमावाभ्यां खचक्राधर्थ्यां युक्तः) सव॑वृत्सुर~ परस्सामानः ।
 अुभितो दिवाकीर्त्यम् परस्सामानो भवन्ति ।
 सव॑वृत्सर एवोभयतु~ प्रतिं तिष्ठन्ति । [26]

▼ मूल-प्रस्तुति:

पृष्ठव॑ वै दिवाकीर्त्यम् (साम), पार्श्वे परस्सामानः ।
 अुभितो दिवाकीर्त्यम् परस्सामानो भवन्ति ।
 तस्मांद् अुभितज्ज्ञ पृष्ठम् पार्श्वे (प्रजानाम्)।

ग्रहविचारः⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

भूयिष्ठा ग्रहां गृह्यन्ते । भूयिष्ठैः शस्यते ।
 युजस्यैव तन् मंध्युतो ग्रन्थङ् ग्रन्थन्त्य् अविसँसाय ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

(त्रिषु परस्सामसु त्रीन् अतिग्राहान् गृल्लाति 'उपयामगृहीतोस्यद्भ्यस्त्वौषधीम्यः' इत्यादिभिः त्रिभिः, तान् ऊर्ध्वान् आवृत्तांश्च विष्णुवति । तेषां मध्ये सूर्यमुदुत्यं जातवेदसमिति ।)

(ततः -) सुप्त गृह्यन्ते ।

सुप्त वै शीर्षुण्याः प्राणाः (=रन्ध्राणि) ।

प्राणान् एव यजंमानेषु दधति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यत् पराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति , अमुम् एव तैर् लोकम् अभ्यारोहन्ति ।
यद् इमलँ लोकन् न प्रत्यवरोहेयुर् उद् वा माद्येयुर् यजंमानाऽप्न वां मीयेरन् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति-
इमम् एव तैर् लोकम् प्रत्यवरोहन्ति ।
अथो अस्मिन्न् एव लोके प्रतिं तिष्ठन्त्य् अनुन्मादाय ।

फलम् ⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

इन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत् ।
स प्रजापतिम् उपाधावत् ।
तस्मां एतम् एकविंशति-रात्रम् प्रायंच्छत् ।
तम् आहंरत् । तेनांयजत ।
ततो वै स प्रत्यतिष्ठत् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ये बंहुयाजिनोऽप्रतिष्ठितास् स्युस्, [28] त एकविंशतिरात्रम् आंसीरन् ।
द्वादश मासाऽप्न, पञ्चुर्तव्यस्, त्रये इमे लोका, असाव् आंदित्य एकविंशः ।
पुतावन्तो वै देवलोकाः ।
तेष्वेव यथापूर्वम् प्रतिं तिष्ठन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

असाव् आंदित्यो न व्यरोचत ।
स प्रजापतिम् उपाधावत् ।
तस्मां एतम् एकविंशतिरात्रम् प्रायंच्छत ।
तम् आहंरत । तेनांयजत ।
ततो वै सोऽरोचत ।
य एववै विद्वांस एकविंशतिरात्रम् आसन्ते , रोचन्त एव ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

एकविंशतिरात्रो भवति । रुग् वा एक-विंशः । रुचम् एव गच्छन्त्य् अथो प्रतिष्ठाम् एव । प्रतिष्ठा ह्य एकविंशः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अुतिरात्रावृभितो भवतो, ब्रह्मवर्चुसस्यु परिंगृहीत्यै ॥ [29]

१४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः ②

१४. संवत्सर सत्र मन्त्राः (तै. ब्रा. १-२-३)

ग्रहप्रामुख्यम्⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

(संवत्सर-पक्षयोस्) सन्ततिर् वा पुते (विषुवति गृह्यमाणा) ग्रहा-

यत् परस्-सामानः ।

(कुरु इति चैत्) विषूवान् (=पक्षद्वयवान्) दिवा-कीर्त्यम् (दिनग्र.)

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 सन्ततिर्वा इत्यादि ॥

सन्ततिः सन्तननम् । तादर्थात्ताच्छब्द्यम् ।

पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर् विषुवति सन्तनार्था एते ग्रहाः ये परस्सामानः,

तात्स्थात् ताच्छब्द्यं 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् ।

परस् सामदिवसेषु गृह्यमाणा अतिग्राह्याः ग्रहाः ते सन्तननार्थाः सन्ततरज्जुस्थानीया इति ।

ग्रह-रूपत्वात् दिवाकीर्त्यं यद् अहः

तत् विषूवान् -

विष्वङ् नाना पक्ष-द्वयावलम्बिनी स्थितिर् अस्येति विषूवान्

वंश-काष-स्थानीयो दिवसो मध्यमः, एतेन सन्तत्य-अपेक्षा दर्शिता ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यथा शालायै पक्षस्य्

एवं सर्वत्सुरस्यु पक्षसी ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

इदानीं तामेव सन्ततिं दर्शयितुं सन्तन्यमानं दर्शयति - यथेति । शालायाः पक्षाविव पक्षस्थानीयौ संवत्सरस्य पक्षौ ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यद् एते न गृह्येन्न

विषूची (=विष्वग-गमन) सर्वत्सुरस्यु पक्षसी व्य-अवस्थेयाताम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र यद्य अतिग्राह्याः सन्तनन-रज्जु-स्थानीया न गृह्येन्

ततो विषूची विष्वगमने संवत्सरस्य पक्षसी व्यवसंसेयातां भिन्नदिक्के पतिते स्याताम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

आर्तिम् आच्छेयुः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततश्च आर्ति गच्छेयुः यजमानाः कर्मनाशात् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यद् एते गृह्यन्ते ,

यथा शालायै पक्षसी मध्यमवृं वृशम् अुभि-संमायच्छत्य्

एवं सर्वत्सुरस्यु पक्षसी दिवा-कीर्त्यम् अुभि-सन्तन्वन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एषां तु ग्रहणे शालायाः पक्षौ मध्यमं वंशमभिसमायच्छति लौकिक इव । संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति आभिमुख्येनानीय आबधन्ति वंश इव दिवाकीर्त्ये सत्रिणः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नार्तिम् आर्चन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततो नार्ति गच्छन्ति ॥

स्तोमाः⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

(स्तोमसङ्ख्यया) एक-विंशम् अहंर् भवति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2 एतच्च अहंर् एकविंशं एकविंशस्तोमकं भवति ।

ग्रहा उतिग्राह्याश् च⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

शुक्राग्रा ग्रहां गृह्यन्ते - प्रत्य् उत्तंडधै, सयुत्वाय (← षिङ् बन्धने) ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रत्युत्तंडधै प्रत्युत्तभनाय वंशकाष्ठस्थानीयस्य उच्छ्रितावस्थानाय प्रतिष्ठात्वाद् एकविंशस्य ।

शुक्राग्रा ग्रहा गृह्यन्ते ।

सयुत्वाय संश्लेष्यमाणत्वाय स्थाने शुक्रप्राधान्यात् संज्ञानेरबन्धता(??) यथा स्यादिति । उत्तानास्यः सयः; षिङ् बन्धने पचाद्यजन्तात् भावप्रत्ययः ।

सौर्योऽतिग्राह्यः⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सौर्य एतद्-अहं॒ पुशुर् आलंभ्यते ।

सौर्योऽति-ग्राहों गृह्यते (सप्तमः) ।

अहंर् एव रूपेण समर्धयन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सौर्य इत्यादि । पश्वतिग्राह्योस्सौर्यत्वेन सूर्यसम्बन्धादहो रूपसमृद्धिर्भवति । दिवाकीर्त्यतं समृद्धं भवति । उभयत्रापि छन्दसमन्तस्वरितत्वम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अथो अहं एवैष बुलिर् ह्रियते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथो अपिच एषोऽहो बलिर्ह्रियते पूजा क्रियते, योऽयं सप्तमः सौर्योऽतिग्राह्यः ॥

सप्तत्वम्⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

सुप्त+ एतद् अहं अति-ग्राह्यां गृह्यन्ते ॥34॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 अस्मिन् अहिं सप्तातिग्राह्या गृह्यन्ते ये परस्सामसम्बन्धिनः त्रयः पूर्वे त्रय उत्तरे तेषां मध्ये सौर्य इति सप्तास्मिन्नहि गृह्यन्ते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

(चक्षुःश्रोत्र-नासिकास्य-सङ्ख्याय) सुप्त वै शीषुण्यां प्राणाः ।

अुसाव् आंदित्यश् शिरं प्रजानाम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सप्त वा इत्यादि । द्वे चक्षुषी द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके एकमास्यमिति ।⁽⁵⁾

आदित्यश् शिरस्-स्थानीयः प्रजानाम् उच्छ्रितत्वात्,

एकविंशश् च ज्योतिः तेषां स्तोमानाम् उच्छ्रितः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

शीषुष्न् (=शिरसि) एव प्रजानाम् प्राणान् दधाति ।

तस्मांथ् (सप्तातिग्राह्य-ग्रहणात्) सुप्त शीषुष्न् (=शिरसि) प्राणाः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्माद् एकविंशे दिवाकिर्त्ये सप्तातिग्राह्य-ग्रहणात्

प्रजानां शिरसि सप्त प्राणान् दधाति स्थापयति

अत एव शिरसि सप्त प्राणाः ॥

उत्तर-पक्ष-ग्रहाः⑥

विश्वकर्मणो ग्रहः⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

इन्द्रो वृत्रं हृत्वाऽसुरान् पराभाव्य स इमालै़ लोकान् अभ्यंजयत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4 इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्यादि ॥ गतम् । पराभाव्य पराभूतान् जितान् कृत्वा ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तस्यासौ लोको ऽनंभिजित आसीत् ।

तव् विश्वकर्मा भूत्वा ऽभ्यंजयत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

असौ लोको द्युलोकः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यद् वैश्वकर्मणो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अस्मिन्नहि वैश्वकर्मणस्य ग्रहणं स्वर्गस्याभिजित्यै भवति ॥

आदित्य-ग्रहः⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्र वा पुर्ते ऽस्माल् लोकाच् च्यवन्ते ये वैश्वकर्मणङ् गृह्णते ।
आदित्यश् श्वो गृह्णते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

इयं वाऽ अदितिर् - अस्याम् एव प्रतितिष्ठन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

5 प्रवा इत्यादि ॥ अस्माल्लोकात् भूलोकात् । उत्तरेद्युरदितिदेवत्यस्य ग्रहणात् पुनरस्यां प्रतिष्ठा भवति ।

ग्रहणक्रमः⑥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अन्योऽन्यो (पृथक्) गृह्णते ।
विश्वान्य् एवान्येनु कर्मणि कुर्वणा यन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अन्योन्य इत्यादि । अन्यो वा कदाचिद्वैश्वकर्मणादित्यौ पृथक् गृह्णते न सह ।
तत्र अन्येन वैश्वकर्मणेन विश्वानि कर्मणि स्वर्गाद्यभिजयसाधनानि कुर्वणा यन्ति कर्मसमाप्तिं गच्छन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

(आदित्यग्रहण) अस्याम् अन्येनु प्रतिं-तिष्ठन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अन्येन आदित्येन अस्यां प्रतितिष्ठन्ति । 'क्रियासमभिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुलम्' इति द्विर्वचनं समासश्च । 'अनुदत्तं च' इति द्वितीयं निहन्यते ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

ताव् आऽपरुर्धात् सवैऽवत्सुरस्य (प्रत्यहं)
+अन्योन्यो गृह्णते ।
ताव् उभौ सुहं मंहा-व्रते गृह्णते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

6 ताविरयादि ॥ तौ वैश्वकर्मणादित्यौ संवत्सरस्य आपराधात्
आ अपरपक्षसमाप्तेः प्रत्यहं अन्योन्यः एकैको गृह्णते । अथ महाव्रते उपांत्येऽह्नि तौ सह गृह्णते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

युजस्य+ एवान्तङ् गत्वोभयोर् लोकयोऽ प्रतिं-तिष्ठन्ति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अन्तं गत्वेति । समाप्तप्रायत्वात् । उभयोरिति । उत्तरयोर्वैश्वकर्मणादित्ययोः सहग्रहणात् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अुक्यम् उकथम् भंवत्य्
अन्नाद्यस्यावरुद्धै ('अर्को वै देवानाम् अन्नम्' इति हेतुना)॥ 36॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अक्यम् इति शस्त्रविशेषः ।
अन्नाद्यस्येति ।
'अर्को वै देवानाम् अन्नम्' इति तद्वेतुत्वाच्च ॥

इति द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्)②

काठके (नाचिकेतानि ध्यानम्) (२ - ७, ८, ९)

▼ मूल-प्रस्तुति:

अुयव् वाव यः पवंते (वायुः),
सोऽग्निर्नीचिकृतः ।

स यत् प्राङ् पवंते,
तद् अंस्य शिरः ।

अथु यद् दक्षिणा,
स दक्षिणः पुक्षः ।

अथु यत्पृत्यक्, तत्पुच्छम् ।

यद् उदङ्ङ्ङ, स उत्तरः पुक्षः ॥ 37 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 अथ नाचिकेतं ब्राह्मणं त्रयोऽनुवाकाः - अयं वावेत्यादि ॥
वायुत्वेन नाचिकेतस् स्तूयते ।
योऽयं पवते पवमानो वायुर् विश्वस्य पावयिता शोधयिता
स एव नाचिकेतोऽग्निः विश्वस्थितिहेतुत्वात् ।
तस्य प्राक्-पवनादीनि शिरः:-प्रभृतिस्थानीयानि ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथु यत् सवृँ वाति,
तद् अंस्य (कल्पित-शरीरस्य) सुमञ्चनज् (→सङ्कोचः) च प्रसारणज् च ।
अथो सुम्पद् एवास्यु सा ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

संवानं संगतं वानं, समं वानं वा दिग्न्तरविशिष्टं,
तदस्याग्नेश् शरीरस्य समञ्चनं संकोचः प्रसारणं विस्तारश्च ।
शरीरगता या चेष्टा अवयव-संकोच-विस्तारात्मिका
तत्स्थानीयं संवानमिति । अपिचास्यानि-शरीरस्य सा संपत् वृद्धिः जीवनवत्त्वं यदन्तर्वानं,
यद्वा - अस्य अग्ने: सा संपत् माहात्म्यं यत्पवमानवत् सर्वगामित्वम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

सँ हृ वा अंस्मै सकामः पद्यते,
यत्कांमो यजते,
योऽनिन्नाचिकेतज् चिनुते,
य उ चैनम् एववृं वेदं।

▼ भट्टभास्कर-टीका

सँ हृ वा इत्यादिर् यष्टुर् विदुषश्च प्रशंसा ॥ यं कामयत इति यत्कामः । 'शीलिकामि' इत्यादिना णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यो हृ वा अुग्नेर् नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठावृं वेदं,
आयतनवान्धवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ 38 ॥

हिरण्यवृं वा अुग्नेर् नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठा ।
य एववृं वेदं,
आयतनवान्धवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

यो हृ वा इत्यादि । आयतनं स्थानं प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः ।
हिरण्यं तदुभयं, हिरण्येष्टकाभिर् उपधानात् ।
विदित्वा यष्टुः प्रथमं फलं, द्वितीयं वेदितुः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

यो हृ वा अुग्नेर् नाचिकेतस्य शरीरवृं वेदं,
सशरीर एव स्वर्गलँ लोकम् एति ।
हिरण्यवृं वा अुग्नेर् नाचिकेतस्य शरीरम् ।
य एववृं वेदं,
सशरीर एव स्वर्गलँ लोकमेति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

हिरण्यं नाचिकेतस्य शरीरं हिरण्यात्मकत्वात्स्य ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथो यथां रुक्म (=स्वर्णम्) उत्तप्तो भाय्यात् ॥ 39 ॥,
एवम् एव स तेजस्य यशसा,
अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च भाति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 अथो यथेति ॥ अपिच उत्तप्तं स्वर्णं यथा भाय्यात् भाय्यात् । छान्दसो द्वितीयकारोपजनः, यकारान्तं वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यं, स्वार्थिकण्यन्तो वा भातिर्द्रष्टव्यः । एवमेव स नाचिकेतयाजी तद्वेदी च तेजसा यशसा च अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च भाति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

उरवों हृ वै नामैते लोकाः,
ये ऽवरेणाद्वित्यम् ।
अथ हृते वरीयाँसो लोकाः,
ये परेणाद्वित्यम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4 उरवो हृ वा इत्यादि ॥ द्वये लोकाः उरवो महान्तश्च वरीयांस उरुतराश्च । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । तत्रादित्यस्याधस्तादुरव उपरि वरीयांसः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अन्तवन्तं ह वा एष क्षय्यलँ लोकज्जयति ,
योऽवरेणादित्यम् ।
अथैैषौऽनन्तमपुरमक्षय्यलँ लोकज्जयति ,
यः परेणादित्यम् ॥ 40 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्रैष यजमानः कश्चिदन्तवन्तं क्षयं क्षपितुं शक्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यं वर्तते, अथ कश्चिद्यजमानः अनन्तं अविनाशं अपारं अपर्यवसानभोगं अक्षयं क्षपयितुमशक्यं च लोकं जयति यः परेणादित्यं वर्तते । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अनुन्तं ह वा अंपुरमक्षय्यलँ लोकज्जयति,
योऽनिन्नाचिकेतज्जिनुते,
य उ चैनमेवव॑ वेदं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र कोऽनन्तमपारमक्षयं लोकं जयतीति चेत् ब्रूम इत्याह - अनन्तं हेत्यादि । नाचिकेतयाजी नाचिकेतवेदी च तादृशस्य लोकस्य जेतेति वेदितव्यमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथो यथा रथे तिष्ठन्
(अथो वर्तमाने) पक्षसी (\rightarrow चक्रे) पर्यावर्तमाने प्रत्यपेक्षते,
एवम् अहोरात्रे प्रत्यपेक्षते ।

(आदित्याद् अथ एव वर्तमानत्वान्)
नास्याहोरात्रे लोकम् आंमृतः,
योऽग्निन् नाचिकेतज् चिनुते,
य उ चैनमेवव॑ वेदं ॥ 41 ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथो यथेति ॥
अपिच यथा रथस्योत्सङ्गे उपरि तिष्ठन्
अधस्तात् पर्यावर्तमाने पक्षसी पुनः पुनः परिवर्तमाने चक्रे
प्रत्यपेक्षते तद्विषयिणी अपेक्षा प्रत्यपेक्षणम् ।
एवम् अहोरात्रे आदित्य-वशेनाधस्तात् प्रवर्तमाने अयं प्रत्यपेक्षते,
न ह्यस्य लोकं स्थानं आदित्याद् उपरि स्थितं अहोरात्रे प्रामुतः,
तस्मात् कालतोऽनवच्छिन्नत्वाद् अनन्तत्वम् इति ।
योऽग्निमिति । गतम् ॥

[[152]]

नाचिकेतोपाख्यानम्②

नाचिकेतोपाख्यानम्

▼ मूल-प्रस्तुति:

उशन् हृ वै वांजश्रवुसस् सर्व-वेदुसन् (=धनं) दंदौ ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 उशन्नित्यादि ॥ उशन्नाम याजश्रवसोऽपत्यं सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ । सर्व वेदो धनं सर्ववेदसम् । 'अनसन्नन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि' इत्यच् समासान्तः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तस्य हु नचिकेता नामं पुत्र आंस ।
तँ हु कुमारै सन्तुं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्य नचिकेता नाम पुत्रो बभूव । छान्दसो भूभावाभावः । न चिकेत न जज्ञौ पितुर्भावमिति नचिकेता इति केचित् । पृष्ठोदरादिः ।
अथ तं पुत्रं कुमारम् एव बालम् एव सन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणानयनकाले पितुः श्रद्धा दानाभिनिवेशो विवेश प्राप,
श्रद्धातिशयेन पुत्रम् अपि दक्षिणात्वेन देयम् अमन्यत ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स होवाच -
"ततु कस्मै मान् दास्युसी" तिं,
द्वितीयं तृतीयं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ विदिताभिप्रायः पुत्र उवाच पितरं - हे तात! कस्मै मां दास्यसि? इति ।
एवं द्वितीयं तृतीयं च पुनःपुनः प्रप्रच्छ ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तँ हु परीत उवाच -
"मृत्यवै त्वा ददामी" तिं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ एवं पुत्रेण परीतः पर्याक्रान्तः पुनःपुनर्निर्बन्धितः पिता क्रुद्ध इव पुत्रमुवाच - मृत्यवे त्वा ददामीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तँ हु स्मोत्थितवुँ वागुभिवदति ॥ 42 ॥
"गौतम! कुमारम्?" इतिं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ पितृवचनानन्तरं मृत्युसकाशं गन्तुम् उत्थितं सहसोच्चलितं पुत्रम् अभिलक्ष्याकाशे काचिद् वाग् अभिवदति स्म उत्तस्थौ ।
कीदृशी? आह -
हे गौतम! किं कुमारम् इति किमेवं बालं मृत्यवे ददासि?
किमिदं गौतमगोत्रस्य तव युज्यते? इति दर्शयितुं गौतमग्रहणम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स होवाच -
परेहि मृत्योर् गृहान् । (यतो) मृत्यवे वै त्वाऽदामिति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ पितोवाच - परेहि मृत्योर् गृहान्
यथाऽहं पापो न स्यां,
मृत्यवे खलु त्वाम् अदां दत्तवान् अहं
नेदानीं दत्तं निवर्तयितुम् उत्सहे
न तद् अन्यथा भाति,
तस्मात् पुत्र परेहि मृत्योर् गहान् यास्यसीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

"तवैं वै प्रवसन्तङ् गुन्ताऽसी" ति होवाच -

तस्यं स्म तिसो रात्रीरनांश्वान् गृहे वंसतात् ।
स यदिं त्वा पृच्छेत् -
"कुमारु कति रात्रीर् अवात्सीर्" इति,
"तिस" इति प्रतिं बूतात् ।

(स यदिं त्वा पृच्छेत् -)
"किं प्रथमाँ रात्रिम् आश्वा" इति ॥ 43 ॥
"प्रजां तु" इति (प्रतिं बूतात्)।

(स यदिं त्वा पृच्छेत् -)
"किन् द्वितीयाम्" इति ।
"पश्चेस् तु" इति (प्रतिं बूतात्)।

(स यदिं त्वा पृच्छेत् -)
किन्तुतीयाम् इति -
साधुकृत्यां तु इति (प्रतिं बूतात्)।

▼ भृत्यभासकर-टीका

अथ पिता पुत्रमुवाच - तं मृत्युं प्रवसन्तं गृहे असनिहितं गन्तासि, असन्निहिते तस्मिन् मृत्यौ तस्य गृहा गन्तव्यास्त्वयेति यावत् । इत्थं च कर्तव्यमित्याह - तस्य गृहे तिसो रात्रीरनांश्वान् अनश्वन्नेव वसतात् वस । अथ स आगतो यदि त्वा पृच्छेत् हे कुमार! कति रात्रीर्म गृहे अवात्सीः उषितवानसि इति, तिसो रात्रीरिति प्रतिबूतात् प्रतिबूहि । अथ स यदि पुनः पृच्छेत् प्रथमां रात्रि किमाश्वा: अशितवानसि इति, तदैवं प्रतिबूया: प्रजां आश्वामिति ।

अथ पुनरपि यदि पृच्छेत् द्वितीयां रात्रि किमाश्वा इति, तदाऽपीत्यं बूया: पशुस्ते आश्वामिति ।

यदि भूयोपि पृच्छेत् तृतीयां रात्रि किमाश्वा इति, तदा चेत्थं प्रतिबूहि साधुकृत्यां सुकृतं त्वदीयमाश्वामिति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तवैं वै प्रवसन्तज् जगाम ।
तस्यं ह तिसो रात्रीरनांश्वान् गृहे उंवास ।

▼ भृत्यभासकर-टीका

एवं पित्रोक्ते पुत्रोऽपि तथैव कृतवानित्याह - तं वा इत्यादि । गतम् । परोक्षे लिट् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

तमागत्यं पप्रच्छ ।
कुमारु कति रात्रीरवात्सीरितिं ।
तिस इति प्रत्युवाच ॥ 44 ॥

किं प्रथमाँ रात्रिमाश्वा इति ।
प्रजान्तु इति ।

किन्द्वितीयामिति ।
पशुस्तु इति ।

किन्तुतीयामिति ।
साधुकृत्यान्तु इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

"नमस्ते अस्तु भगवु" इति होवाच -
"वरवैं वृणीष्वे" तिं ।

▼ भृत्यभासकर-टीका

2 अथ मृत्युरुवाच - हे भगवः! नमस्ते अस्तु प्रसीदेति । पुनरप्याह स्म - वरं वृणीष्वेति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

पितरमेव जीवन् अयानीतिः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ नचिकेता ब्रवीति स्म - पितरमहं जीवन्नेव अयानि गच्छानीति ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

द्वितीयवृ॑ वृणीष्वेति ॥ 4

"इष्टपूर्तयोर्मेऽक्षिंति ब्रूही"तिं होवाच ।

तस्मै हृतम् अुग्निन् नांचिकेतम् उंवाच ।

ततो वै तस्येषापूर्ते नाक्षीयेते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ तत्तथाऽस्तु, द्वितीयमपि वृणीष्वेति तेनोक्ते
नचिकेता वदति स्म -

इष्टपूर्तयोः क्षिंति स्थानं मे ब्रूहीति (←स्वरकलने देषः) ।

तत् तस्मै एतं नाचिकेतम् अग्निमुवाच । ततस्तस्येषापूर्ते नाक्षीयेताम् । छान्दसं डेरेत्वम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नास्येषापूर्ते क्षीयेते - योऽग्निन्नाचिकेतज्जिंनुते । य उचैनमेववृ॑ वेद ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

नास्येत्यादि विदुषस्तुतिः ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

"तृतीयवृ॑ वृणीष्वे"तिं ।

"पुनर्मृत्योर्मेऽपजिति ब्रूही"तिं होवाच ।

तस्मै हृतम् अग्निन्नांचिकेतम् उंवाच ।

ततो वै सोऽप्य पुनर्मृत्युम् अंजयत् ॥ १५ ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

ततस्तृतीयं वरं वृणीष्वेति तेनोक्तो नचिकेता ब्रूते स्म - पुनर्मृत्योरपजिति मे ब्रूहीति । पुनः पुनर्मृतिः पुनर्मृत्युः तस्यापजयोऽमृतत्वम् । तस्मै हेत्यादि । गतम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

अपं पुनर्मृत्युज्जंयति -

योऽग्निन् नांचिकेतज् जिंनुते,

य उचैनम् एउववृ॑ वेद ।

नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधिः②

नाचिकेताग्निप्रयोगः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

तैः हृतमेके पशुबृन्धं एवोत्तरवेद्याज् जिंन्वते -

(सावित्रवद् उत्तर-वेदि-देशे चितत्वात्) "उत्तरवेदि-संमित एषोऽग्निर्" इति वदन्तः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

1 तँ हैतमित्यादि ॥ तमेतं नाचिकेतमग्निं केचित् पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।

उत्तरवेदि-संमित उत्तरवेदि-स्थानीय एषोऽग्निः

सावित्रवद् उत्तर-वेदि-देशे चित्तवात् । उत्तरवेदिमतां प्रथमः पशुबन्धः, तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति वदन्तः पशुबन्ध एव चिन्वते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

तत्र तथां कुर्यात् ।

एतम् अग्निङ् (भूयिष्ठाहुति) कामेनु व्यंदृयेत् (=वियोजयेत्) ।

स एनुङ् कामेनु व्यृद्धः, (यजमानम् अपि) कामेनु व्यंदृयेत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत् तथा न कुर्यात्,

तथा ऽकुर्वन्

एतम् अग्निं हि कामेन भूयिष्ठाहुतिलाभाभिलाषेण व्यर्धयेत् वियोजयेत्

ततोऽसौ ऋद्धिकामो यजमानम् अपि तदीयेन कामेन व्यर्धयेत् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

सौम्ये वावैनंम् अध्वरे चिन्वीत ।

यत्रं वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

तस्मात्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चातुर्मास्यादौ भूयिष्ठा बहुतरा आहुतयो हूयेरन् तत्र चेतव्यः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

एतम् अग्निङ् कामेनु समंदृयति ।

स एनुङ् कामेनु समृद्धः कामेनु समंदृयति ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एतमग्निमित्यादि । गतम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अर्थं हैनं पुर्वय उत्तरवेद्याम् एव सुत्रियम् (नाचिकेतान्निम्) अचिन्वत ।

ततो वै तेऽविन्दन्त प्रजाम् ।

अुभि स्वर्गलँ लोकमंजयन् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

2 अथ हैनमित्यादि ॥ सत्रीयं सत्रे भवम् । गतमन्यत् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

विन्दतं एव प्रजाम् अुभि स्वर्गलँ लोकज्जयति,

योऽग्निन्नांचिकेतज्जिनुते ।

य उ चैनम् एववँ वेद ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अर्थं हैनवँ वायुर् ऋद्धिकामो

यथान्युप्तम् (=यथापातम्) एवोपदधे (विताव इष्टिकाः) ।

ततो वै स पुताम् ऋद्धिमाधोत्

याम् इदवँ वायुर् ऋद्धः ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 अथ हैनमिति ॥

यथान्युप्तं यथा-निपतितेष्टकम्
अञ्जलिना गृहीत्वा वेद्यां चेतिता इष्टका
यथा पतितास् तथैवोपहितवान् ।

ततो वायुर् एताम् ऋद्धिम् आधर्ता॑त् । याम् ऋद्धिम् ऋद्धो वायुर् इदानीम् अस्माभिर् गृह्यते । इदम् इति क्रिया-विशेषणम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

एताम् ऋद्धिम् ऋधोति -
याम् इ॒दव॑ वायुर् ऋद्धः,
योऽग्निन् नांचिकेतज् चिनुते,
य उचैनम् ए॒वव॑ वेद ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एताम् इत्य-आदि फल-स्तुतिः ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथं हैनङ्गोबुलो वार्ष्णः पुशु-कामः ।
पाङ्कतं ए॒व चिक्ये -
पञ्चं पुरस्तांत्,
पञ्चं दक्षिणुतः,
पञ्चं पुश्चात्,
पञ्चं ऊतरतः,
एकां मध्ये ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4 अथ हेति ॥ गोवलो नाम वृष्णोरपत्यं पाङ्कतं चिक्ये चितवान् चतसृषु दिक्षु पक्ष पञ्च, एकां मध्ये । एवं पञ्चत्वान्वयात् पाङ्कत्वम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै स सुहसं पुशून् प्राप्नोत् ।
प्र सुहसं पुशून् आप्नोति,
योऽग्निन् नांचिकेतज् चिनुते,
य उचैनम् ए॒वव॑ वेद ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

पाङ्कतस्य चेता वेदिता च सहसं पशून् प्राप्नोति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथं हैनं प्र॒जापति॒र् ज्यैष्ठचं-कामो यशंस-कामः प्रजननं-कामः -
(संख्या-त्रयान्वितं) त्रि-वृतं ए॒व चिक्ये - सप्त पुरस्तांत्,
त्रिसो दक्षिणुतः : ,
सूप्त पुश्चात् ,
त्रिस ऊतरतः : ,
एकां मध्ये ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

5 अथेति ॥ ज्यैष्ठचं प्राधान्यं, यशः ख्यातिः, प्रजननं प्रजासमृद्धिः ।

'शीलिकामि' इति नप्रत्ययः,
पूर्व-पद-प्रकृति-स्वरत्वं च ।
त्रिवृतं संख्या-त्रयान्वितम् ।
पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त,

दक्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिसः;
एकां मध्य इति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यम् आप्नोत् ।
एतां प्रजांति॑ (शक्ति॑) प्राजांयत॒ (=प्रजनयत्),
याम्॑ (अवलम्ब्य) इुदं प्रजाः प्रजायन्ते ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

एतां प्रजातिम् इति ।
एतां प्रजातिं प्रजनन-सामर्थ्यं प्राप्नोत्
यां प्रजा इदं प्रजायन्ते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

त्रिवृद् वै ज्यैष्ठ्यम् -
(यथा लोके-) माता पिता पुत्रः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

त्रिवृदा इत्यादि ।
ऋवयवं ज्यैष्ठ्यं -
मात्रादयस् ऋयस् संयुक्ताः
प्रशस्यतमा लोके भवन्तीति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

त्रिवृत् प्रजननम् -
उपस्थौ योनिर् मध्यमा (→शण्डः) ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रजननं च ऋवयवम् उपस्थादित्रयस्य प्रजनन-हेतुत्वात् । योनिमध्यस्थितं गर्भस्थानं मध्यगा । केचिदाहुः - उपस्थः पुमान्, योनिः स्त्री, मध्यमा गतिः नपुंसकमिति, सर्वप्रजननावृत्यभावादसमीचीनम् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

प्र यशो ज्यैष्ठ्यम् आप्नोति, एतां प्रजांति॑ प्रजायते॒ (=प्रजनयति॑) -
याम्॑ (अवलम्ब्य) इुदं प्रजाः प्रजायन्ते,
योऽप्निन् नाचिकेतज् चिनुते,
य उ चैनम् एुववृं वेदं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

प्रयश इत्यादि फलस्तुतिः ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

अर्थ हैनुम् इन्द्रो ज्यैष्ठ्यं-कामः -
ऊर्ध्वा एुवोपदधे ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

6 अथ हेति ॥
ऊर्ध्वा॑: मध्याद् आरभ्य ऊर्ध्व-रीतिका॑:
आ स्वयम् आतृणायाः प्राचीर् इत्य् अर्थः,
तस्याश् शिरस्-स्थानीयत्वाद् ऊर्ध्वा॑ इत्य् उक्तम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै स ज्यैष्यंम् अगच्छत् ॥ ज्यैष्यंद् गच्छति,
योऽनिन् नांचिकेतज् चिनुते,
य उ चैनमेववृं वेद ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथै हैनमुसावांदित्यस्स्वर्गकामः प्राचीर् एवोपदधे ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

7 अथ हेति ॥ प्राचीः पश्चिमस्वयम्-आतृणाम् आरभ्य आहवनीयाद् उत्सर्पेद् इति केचित् ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

ततो वै सौऽभि स्वर्गलँ लोकमंजयत् ।
अभि स्वर्गलँ लोकञ्जयति,
योऽनिन्नांचिकेतज्जिनुते,
य उ चैनमेववृं वेद ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

स यदीच्छेत् -
"तेजुस्वी यंशस्वी ब्रह्मवर्चुसी स्याम्" इति
प्राङ् आ होतुर्धिष्ण्याद् उत्सर्पेत् -
"येयं प्रागाद् यशस्वती, सा मा प्रोणोतु तेजंसा यशसा ब्रह्मवर्चुसेने"तिं ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

मन्त्रार्थस्तु - येयं वेदिः प्रागात् प्राची एति गच्छति । छान्दसो लुड् ।
यशस्वती अन्नवती हविषामाधारत्वात् ।
सा तादृशीं हविर्भिर् आसादितैश् छादिता
माम् अपि तेजःप्रभृतिभिः प्रोणातु प्रच्छादयत्विति ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

तेजुस्वयैव यंशस्वी ब्रह्मवर्चुसी भंवति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

अथू यदीच्छेत् -
"भूयिष्ठं मे श्रद्धीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुर्" इतिं -
दक्षिणासु नीयमानासु

प्राच्येहि प्राच्येहीति (प्रेयमाणा),
प्राचीं जुषुणा,
वेत्व आज्यस्य स्वाहा

+इतिं सूवेणोपुहत्यांहवनीये जुहयात् ॥

▼ मूल-प्रस्तुति:

भूयिष्ठम् एवास्मै श्रद्धंधते,
भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

पुरीषम् उपुधायं,
('चित्तिमचित्तिम्' इत्य-आदिभिश्) चित्तिकृतिभिर् अभिमृश्यं,

अुग्निं प्रणीयोपसमाधायु,
चतस्र एता आहुतीर् जुहोति -

"त्वमंगे रुद्र" इति शतरुद्रीयस्य रूपम्,
"अग्नांविष्णु" इति वसोर्धाराया (रूपम्),
"अन्नपत्" इत्य् अन्नहोमः,
"सूप्त तें अग्ने सुमिधंसूप्त जिह्वा" इति विश्वप्रीः ॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

9 पुरीषमुपधायेत्यादि ॥

चात्वालात् पुरीषम् आहृत्य चिताव् उपधाय
'चित्तिमचित्तिम्' इत्य-आदिभिश् चिति-कूप्तिभिर् अभिमृश्याग्निं प्रणीयोपसमाधाय उपसमिध्य
चतुर्गृहीतेन चतस्र आहुतीर् जुहोति

'त्वमंगे रुद्रः' इत्य-आदिभिर् एतत्-प्रपाठकाम्नातैश् चतुर्भिर् अनुवाकैः ।

तत्र 'नमस्ते रुद्र' इति शतरुद्रीयस्य रूपं

तत्थानीयं "त्वमंगे रुद्र" इति प्रथमोऽनुवाकः ।

शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । 'छ च' इति छः ।

वसोर्धाराया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः,

तृतीयोऽनुवाकोऽन्नहोमाख्यः अन्नसिद्धि-हेतुः,

चतुर्थोऽनुवाको विश्वप्रीर् नाम विश्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् ।

विश्वान् देवान् प्रीणातीति विश्वप्रीः ॥ इति द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः ॥

[[154]]

[[155]]

त्रिसुपर्णमन्त्राः②

त्रिसुपर्णमन्त्राः

48⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

ब्रह्मंमेतु माम् । मधुंमेतु माम् । ब्रह्मंमेव मधुंमेतु माम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

यास्ते सोम प्रुजावृत्सोभि सो अुहम् । दुख्वंप्रुहन्दुरुष्वहा ।

यास्ते सोम प्राणाँस्ताङ्गुहोमि ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

त्रिसुंपर्णमयांचितं ब्राह्मणायं दद्यात् ।

ब्रह्महुत्यावँ वा एते घन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुंपर्णं पठन्ति ।

ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।

आसुहुसात्पुङ्किं पुनर्नन्ति । ओम् । (63)

49⑥

▼ मूल-प्रस्तुति: - यजुः

ब्रह्मं मेर्धयां । मधुं मेर्धयां । ब्रह्मेव मधुं मेर्धयां ।

अद्या" नो देव सवितः

प्रजा"वत् सावीः सौ"भगम् ।

प"रा दुष्क्ष"प्यं सुव ॥

▼ अथिमन्त्रम् - sa

- देवता - सविता
- ऋषिः - श्यावाश्व आत्रेयः
- छन्दः - गायत्री

▼ Thomson & Solcum

अद्या" नो देव सवितः

प्रजा"वत् सावीः सउ"भगम्

प"रा दुष्क्ष"प्नियं सुव

▼ Vedaweb annotation

Strata

Archaic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

Morph

adyá ← adyá (invariable)

{}

deva ← devá- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

nah̄ ← ahám (pronoun)

{case:ACC, number:PL}

savitar ← savitár- (nominal stem)

{case:VOC, gender:M, number:SG}

prajávat ← prajávant- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

saúbhagam ← saúbhaga- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

sāvīḥ ← √sū- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

duṣvápnyam ← duṣvápnya- (nominal stem)

{case:NOM, gender:N, number:SG}

párā ← párā (invariable)

{}

suva ← √sū- 1 (root)

{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

▼ पद-पाठः

अ॒द्य । नः । देव् । सुवितृरिति । प्रजाऽवंत् । सा॒वीः । सौभंगम् ।
परा॑ । दुःऽस्वप्न्यम् । सुव् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *adyā* ← *adya*
- [adverb]
- “now; today; then; nowadays; adya [word].”

- *no* ← *nah* ← *mad*
- [noun], dative, plural
- “I; mine.”

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *savitṛ* ← *savitar* ← *savitṛ*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Savitar; sun; Surya; Savitṛ.”

- *prajāvat*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “prolific.”

- *sāvīḥ* ← *sū*
- [verb], singular, Aorist inj. (proh.)
- “give birth; urge; bestow; cause.”

- *saubhagam* ← *saubhaga*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “well-being.”

- *parā*
- [adverb]
- “away.”

- *duḥṣvapnyam* ← *dusṣvapnyam* ← *duḥṣvapnya*
- [noun], accusative, singular, neuter

- “nightmare.”

- *suva* ← *sū*
- [verb], singular, Present imperative
- “give birth; urge; bestow; cause.”

▼ रङ्गनाथः

अद्य- इदानीम्। देव- द्योतक। सवितः- प्रेरक सूर्यात्मन्। प्रजावत्- धर्मसन्ततिवत्। सौभगम्- सौभाग्यम्। नः- अस्मभ्यम्। सावीः- प्रेरय। दुःखप्यम्- दुस्स्वप्नम्। परा सुव- दूरे प्रेरय॥४॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सवितः देव नः अस्मभ्यम् अद्य अस्मिन् यागदिने प्रजावत् पुत्राद्युपेतं सौभगं धनं सावीः प्रेरय। दुःखप्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवहुः खकरं दारिद्र्यं परा सुव दूरे प्रेरय॥

8अथाष्टमीमाह - हे सवितर्देव! अद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकं प्रजावत् पुत्रपौत्राद्युपेतं सौभगं सौभाग्यं सावीः अनुजानीहि। दुष्क्षमियं दुस्स्वप्ननिमित्तं दोषं परासुव विनाश्य॥

▼ Wilson

English translation:

“Grant us today, divine **Savitā** affluence with progeny, and drive away evil dreams.”

Commentary by Sāyaṇa: R̄gveda-bhāṣya

Para duḥsapnyam suva: duḥsapnyam = dāridryam, poverty

▼ Jamison Brereton

Today, god Savitar, you have impelled to us a good portion consisting of offspring.
Impel away the bad dream.

▼ Griffith

Send us this day, God Savitar, prosperity with progeny.
Drive thou the evil dream away.

▼ Geldner

Mögest du, Gott Savitri, uns heute kinderreiches Glück zuweisen. Weise übeln Traum ab!

▼ Grassmann

O schaffe heut, Gott Savitar, uns kinderreichen Segen her; Fort schaffe böses Traumgesicht.

▼ Elizarenkova

Сегодня, о бог Савитар, вызови к жизни
Для нас удачу, заключающуюся в потомстве!
Прочь отзови дурной сон!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सविता
- श्यावाश्व आत्रेयः
- निचृद्रायत्री
- षड्जः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

फिर उसी विषय को कहते हैं ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे (सवितः) सम्पूर्ण ऐश्वर्य के देनेवाले स्वामिन् (देव) शोभित ! आप कृपा से (नः) हम लोगों के लिये वा हम लोगों के (आद्या) आज (प्रजावत्) बहुत प्रजायें विद्यमान जिसके उस (सौभगम्) सुन्दर ऐश्वर्य के भाग को (सावीः) उत्पन्न कीजिये और (दुःष्पञ्यम्) दुष्ट स्वप्नों में उत्पन्न दुःख को (परा, सुव) दूर कीजिये ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जो परमेश्वर की प्रार्थना करके धर्मयुक्त पुरुषार्थ करते हैं, वे बहुत ऐश्वर्यवाले होकर दुःख और दारिद्र्य से रहित होते हैं ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे सवितदेव ! त्वं कृपया नोऽद्या प्रजावत्सौभगं सावीर्दुःष्पञ्यं परा सुव दूरं गमय ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (आद्या) अद्य। अत्र निपातस्य चेति दीर्घः। (नः) असम्भ्यमस्माकं वा (देव) प्रकाशमान (सवितः) सर्वैश्वर्यप्रदेश्वर (प्रजावत्) बह्यः प्रजा विद्यन्ते यस्य तत् (सावीः) जनय (सौभगम्) शौभनैश्वर्यस्य भागम् (परा) (दुःष्पञ्यम्) दुष्टेषु स्वप्रेषु भवं दुःखम् (सुव) प्रेरय ॥४॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - ये परमेश्वरं प्रार्थयित्वा धर्म्य पुरुषार्थ कुर्वन्ति ते महदैश्वर्या भूत्वा दुःखदारिद्र्यविरहा जायन्ते ॥४॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - जे परमेश्वराची प्रार्थना करून धर्मयुक्त पुरुषार्थ करतात. ते अत्यंत ऐश्वर्यवान होऊन दुःख व दारिद्र्यरहित होतात. ॥ ४ ॥

वि"श्वानि देव सवितर्
दुरिता"नि प"रा सुव
य"द् भद्रं" त"न् न आ" सुव

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - सविता
- ऋषिः - श्यावाश्व आत्रेयः
- छन्दः - गायत्री

▼ Thomson & Solcum

वि"श्वानि देव सवितर्
दुरिता"नि प"रा सुव
य"द् भद्रं" त"न् न आ" सुव

▼ Vedaweb annotation

Strata

Archaic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

Morph

deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

savitar ← savitár- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

vísvāni ← vísva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

duritāni ← duritá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

párā ← párā (invariable)
{}

suva ← √sū- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

á ← á (invariable)
{}

bhadrám ← bhadrá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

nah̄ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

suva ← √sū- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

विश्वानि । देव । सुवितः । दुःङ्गतानि । परा । सुव ।
यत् । भुद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥

▼ Hellwig Grammar

- *viśvāni* ← *viśva*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); *viśva* [word]; completely; wholly.”

- *deva*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling."
-

- *savitar* ← *savitṛ*
 - [noun], vocative, singular, masculine
 - "Savitar; sun; Surya; Savitṛ."
-

- *duritāni* ← *durita*
 - [noun], accusative, plural, neuter
 - "danger; sin; difficulty; difficulty; evil."
-

- *parā*
 - [adverb]
 - "away."
-

- *suva* ← *sū*
 - [verb], singular, Present imperative
 - "give birth; urge; bestow; cause."
-

- *yad* ← *yat* ← *yad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "who; which; yat [pronoun]."
-

- *bhadram* ← *bhadram* ← *bhadra*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "auspicious; lovely; good; happy; bhadra [word]; lucky; fine-looking; beautiful."
-

- *tan* ← *tat* ← *tad*
 - [noun], nominative, singular, neuter
 - "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."
-

- *na* ← *nah* ← *mad*
 - [noun], dative, plural
 - "I; mine."
-

- *ā*
 - [adverb]
 - "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."
-

- *suva* ← *sū*
- [verb], singular, Present imperative
- "give birth; urge; bestow; cause."

▼ रङ्गनाथः

देव सवितः। विश्वा- सर्वाणि। दुरितानि- अघानि। परा सुव- दूरे प्रेरय। यत्। भद्रम्- कल्याणम्। तत्। नः- अस्मभ्यम्। आ सुव- आभिमुख्येन प्रेरय॥५॥

▼ सायण-भाष्यम्

हे सवितः देव त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तत् नः अस्मभ्यम् “ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय। ‘प्रजा वै भद्रं पश्चो भद्रं गृहं भद्रम्’ इति हि श्रुतिः ॥ २५ ॥

9अथ नवमीमाह - हे सवितर्देव विश्वानि दुरितानि परासुव विनाशय । यद्भद्रं कल्याणमस्ति तन्मे मम आसुव सर्वतोऽनुजानीहि ।

▼ Wilson

English translation:

“Remove from us, divine **Savitā**, all misfortunes; bestow upon us that which is good,”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Bhadram = progeny, cattle, dwelling, **prajā** vai bhadram, **pasa'**vo bhadram, grham bhadram iti

▼ Jamison Brereton

All difficulties impel away, god Savitar.
What is beneficial, that impel here to us.

▼ Griffith

Savitar, God, send far away all sorrows and calamities,
And send us only what is good.

▼ Geldner

Weise alle Gefahren ab, Gott Savitri. Was Glück bringt, das weise uns zu!

▼ Grassmann

O schaffe alles Ungemach von uns hinweg, Gott Savitar; Was heilsam ist, das schaff uns her.

▼ Elizarenkova

Все, о бог Савитар,
Бедствия прочь отзови,
Что благого – то к жизни вызови для нас!

▼ अधिमन्त्रम् (VC)

- सविता
- श्यावाश्व आत्रेयः
- गायत्री
- षड्जः

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

मनुष्य किसलिये ईश्वर की प्रार्थना करें, इस विषय को कहते हैं ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - हे (सवितः) संपूर्ण संसार के उत्पन्न करनेवाले (देव) और संपूर्ण संसार को प्रकाशित करनेवाले जगदीश्वर ! (विश्वानि) संपूर्ण (दुरितानि) दुष्ट आचरणों को आप (परा, सुव) दूर कीजिये और (यत्) जो (भद्रम्) कल्याणकारक है (तत्) उसको (नः) हम लोगों के लिये (आ, सुव) सब प्रकार से प्राप्त कीजिये ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - हे परमेश्वर ! आप कृपा से जितने हम लोगों में दुष्ट आचरण हैं, उनको अलग करके धर्मयुक्त गुण, कर्म और स्वभावों को स्थापित कीजिये ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः

अन्वयः हे सवितर्देव जगदीश्वर ! विश्वानि दुरितानि त्वं परा सुव यद्धद्रं तत्र आ सुव ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः

मनुष्यैः किमर्थमीश्वरः प्रार्थनीय इत्याह ॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः

पदार्थान्वयभाषा: - (विश्वानि) सर्वाणि (देव) सकलजगत्प्रकाशक (सवितः) सर्वविश्वोत्पादक (दुरितानि) दुष्टाचरणानि (परा) (सुव) दूरे प्रक्षिप (यत्) (भद्रम्) कल्याणकरम् (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (आ) (सुव) समन्तात् प्रापय ॥५॥

▼ दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - हे परमेश्वर ! भवान् कृपया यावन्त्यस्मासु दुष्टाचरणानि सन्ति तावन्ति पृथक्कृत्य धर्मगुणकर्मस्वभावान् स्थापयतु ॥५॥

▼ सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः

भावार्थभाषा: - हे परमेश्वरा ! आमचे जेवढे दुष्ट आचरण आहे ते तुझ्या कृपेने नाहीसे होऊन धर्मयुक्त गुण, कर्म, स्वभाव बनू दे. ॥ ५ ॥

मधु नक्तंम् उतोषसि
मधुमृत् पार्थिवृं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः प्रिता ॥

मधुमान् नो वनस्पतिर्
मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
मादधीर् गावौ भवन्तु नः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

य इमन्त्रिसुपर्णुमयांचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
भृणहृत्याव॑ वा एुते घन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णु पठन्ति ।
ते सोमुं प्राप्नुवन्ति ।
आसुहसात्पुङ्किं पुनन्ति । ओम् । (63)

50⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

ब्रह्मं मेधवा॑ । मधुं मेधवा॑ । ब्रह्मंमेव मधुं मेधवा॑ ।

ब्रह्मा॑ देवा॒ नां॑ पदवी॑ः (=पञ्चति-कृत) कवीना॑ म्॑
 ऋ॑ षिरि॑ प्राणां॑ महिषो॑ मृगा॑ णाम्॑।
 श्येनो॑ गु॑ ध्राणां॑ स्व॑ धितिर्॑ (=परशुः/ वज्रः) व॑ नानां॑ (=हिसकानां॑)
 (ब्रह्मा, कवय; ऋषयः इति चारु क्रमः। महिषः, श्येनः, वना इत्यपि। वज्रो वै स्वधितिः इति श्रुतौ दृश्यते।)
 सो॑ मः पवि॑ त्रम्॑ अ॑ त्यैति रे॑ भन्॑ (=शब्दायमानः) ६

▼ अधिमन्त्रम् - sa

- देवता - पवमानः सोमः
- ऋषिः - दैवोदासिः प्रतर्दनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ Thomson & Solcum

ब्रह्मा॑ देवा॒ नाम्॑ पदवी॑ः कवीना॑ म्॑
 ऋ॑ षिरि॑ वि॑ प्राणाम्॑ महिषो॑ मृगा॑ णाम्॑
 श्येनो॑ गु॑ ध्राणां॑ स्व॑ धितिर्॑ व॑ नानां॑
 सो॑ मः पवि॑ त्रम्॑ अ॑ त्यैति रे॑ भन्॑

▼ Vedaweb annotation

Strata

Normal

Pāda-label

genre M
 genre M
 genre M
 genre M

Morph

brahmā॑ ← brahmán- (nominal stem)
 {case:NOM, gender:M, number:SG}

devānām॑ ← devá- (nominal stem)
 {case:GEN, gender:M, number:PL}

kavīnām॑ ← kaví- (nominal stem)
 {case:GEN, gender:M, number:PL}

padavīḥ॑ ← padaví- (nominal stem)
 {case:NOM, gender:M, number:SG}

mahiṣáḥ॑ ← mahiṣá- (nominal stem)
 {case:NOM, gender:M, number:SG}

mṛgāñām॑ ← mṛgá- (nominal stem)
 {case:GEN, gender:M, number:PL}

śiḥ॑ ← śi- (nominal stem)
 {case:NOM, gender:M, number:SG}

víprāñām॑ ← vípra- (nominal stem)
 {case:GEN, gender:M, number:PL}

gýdhraṇām ← gýdhra- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

svádhitiḥ ← svádhiti- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

syenáḥ ← syená- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

vánānām ← vánā- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:PL}

áti ← áti (invariable)
{}

eti ← √i- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

pavítram ← pavítra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

rébhan ← √ribh- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

sómaḥ ← sóma- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ पद-पाठः

ब्रह्मा । देवानाम् । पुद्गवीः । कृतीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । मुहिषः । मृगाणाम् ।
श्येनः । गृध्राणाम् । स्वर्गधितिः । वनानाम् । सोमः । पुवित्रम् । अतिं । एति । रेभन् ॥

▼ Hellwig Grammar

- *brahmā* ← *brahman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Brahma; Brahmin; dhak; Brahman; brahman [word]; Brahman; Brahmin; Brahmapurāṇa; Vishnu; Brihaspati.”

- *devānām* ← *deva*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *padavīḥ* ← *padavī*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “path; padavī [word].”

- *kavīnām* ← *kavi*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “poet; wise man; bard; Venus; Uśanas; kavi [word]; Kavi; prophet; guru; Brahma.”

- *r̥ṣir* ← *r̥ṣih* ← *r̥ṣi*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "R̥ṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra."
-

- *viprāṇām* ← *vipra*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - "Brahmin; poet; singer; priest; guru; Vipra."
-

- *mahiṣo* ← *mahiṣah* ← *mahiṣa*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Old World buffalo; Mahiṣa; Mahiṣa."
-

- *mṛgāṇām* ← *mṛga*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - "game; deer; animal; antelope; mṛga [word]; Mṛgaśiras."
-

- *śyeno* ← *śyenah* ← *śyena*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "hawk; bird of prey; falcon; Śyena; eagle; śyena [word]; Śyena."
-

- *grdhṛāṇām* ← *grdhṛāṇām* ← *grdhra*
 - [noun], genitive, plural, masculine
 - "vulture."
-

- *svadhitir* ← *svadhitih* ← *svadhiti*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "ax; knife."
-

- *vanānām* ← *vanānām* ← *vana*
 - [noun], genitive, plural, neuter
 - "forest; wood; tree; grove; vana [word]; forest; brush."
-

- *somah* ← *soma*
 - [noun], nominative, singular, masculine
 - "Soma; moon; soma [word]; Candra."
-

- *pavitram* ← *pavitra*
 - [noun], accusative, singular, neuter
 - "strainer."
-

- *aty* ← *ati*
 - [adverb]
 - "very; excessively; beyond; excessively."
-

- *eti* ← *i*
- [verb], singular, Present indicative
- "go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask."

- *rebhan* ← *ribh*
- [verb noun], nominative, singular
- "moo; murmur; praise."

▼ रङ्गनाथः

३ देवानाम्- देवतानाम्। ब्रह्मा- हिरण्यगर्भः। कवीनाम्- क्रान्तदर्शिनाम्। पदवीः- उत्तमपदगन्ता। विप्राणाम्- मेधाविनाम्। ऋषिः- सूक्ष्मद्रष्टा। मृगाणाम्- पशूनाम्। महिषः- महान् सिंहः। गृध्राणाम्- द्विजानाम्। श्येनः। वनानाम्- वननीयानाम्। स्वधितिः- स्वधारणा। सोमः- रसः। पवित्रम्- शोधकं प्रतीकम्। रेभन्- मन्त्रान् शब्दयन्। अत्येति- अतिक्रम्य सरति। सर्वेषां सारभूतः सोम इति भावः॥६॥

▼ सायण-भाष्यम्

सोम एवं-रूपे भवति।

देवानां स्तोत्रकारिणाम् ऋत्विजां **ब्रह्मा** ब्रह्माख्यत्विक् स्थानी यो भवति,
यद् वा **देवानां** द्योतमानानाम् इन्द्रादीनां **ब्रह्मा** राजाभवति ।

तथा **कवीनां** क्रान्तप्रज्ञानां **पदवीः** स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति सपदवीः। वीगत्यादिष्व इत्येतस्मात् क्विपि रूपम् ।

तथा **विप्राणां** मेधाविनामध्ये ऋषिर्भवति । यः परोक्षम्पश्यति सऋषिः । ऋषिर्दर्श- नादिति । मृगाणां महिषोभवति महिषाख्योबलवान् राजाभवति । तथा गृध्राणां पक्षि- विशेषाणां श्येनः शंसनीयः पक्षिराजोभवति । वनानां वनतिहिसाकर्मा । हिंसकानां छेदका- नामध्ये स्वधितिः एतन्नामकः छेदकोसि । एवम्प्रभावः सोमः रेभन् शब्दायमानःसन् पवि त्रमूर्णस्तुकेन कृतमत्येति अतिगच्छति ॥ ६ ॥

▼ Wilson

English translation:

"The **Brahmā** of the gods, the guide of the sages, the ṛṣi of the pious, the buffalo of wild animals, the falcon of the vultures, the hatchet of deadly weapons, the **Soma** passes through the filter with a roar."

Commentary by Sāyaṇa: Rgveda-bhāṣya

The Brahmā of the gods: i.e., the king of the gods; or, it may mean the **brāhmaṇa** of the priests; the ṛṣi: yaḥ **parokṣam** paśyati sa ṛṣih, ṛsirdarśanāt (**Nirukta** 2.11)

▼ Jamison Brereton

Formulator for the gods, trail-blazer for the sage poets, seer for the inspired poets, buffalo of the wild beasts,
falcon of the birds of prey, axe of the trees—Soma goes rasping
through the filter.

▼ Jamison Brereton Notes

Though the syntax is kept absolutely constant - nom. sg. + gen. pl. - there is a shifting functional relationship between the head noun and its genitive in the seven phrases here: the first two are roles Soma performs for the group identified by the gen., the next three a particular, and superior, individual token from the group (though the third pairing, "seer for/of the inspired poets," is ambiguous between the first type and the second), and the last is sort of a negative version of the role he plays for the group.

▼ Griffith

Brahman of Gods, the Leader of the poets, Rsi of sages, Bull of savage creatures,
Falcon amid the vultures, Axe of forests, over the cleansing sieve goes Soma singing.

▼ Geldner

Der Hohepriester der Götter, der Pfadfinder der Seher, der Rishi unter den Beredten, der Büffel unter den wilden Tieren, der Adler unter den Geiern, die Axt für die Bäume, geht Soma laut redend durch die Seihe.

▼ Grassmann

Der Götter Beter und der Priester Führer, der Sänger Dichter und der Stier der Thiere, Der Geier Adler und die Axt der Wälder, der Soma wandert singend durch die Seihe.

▼ Elizarenkova

Брахман богов, пролагатель пути поэтов,
Риши среди вдохновенных, буйвол среди диких животных,
Орел среди хищных птиц, топор для деревьев,
Сома проходит сквозь цедилку, распевая.

▼ अथिमन्त्रम् (VC)

- पवमानः सोमः
- प्रतर्दने दैवोदासिः
- निचूत्रिष्टुप्
- धैवतः

(अह) हुँसश शुचि-षद् वसुं र अन्तरिक्ष-सद्
+होता वेदि-षद् अतिथिर् दुरोण-सत् ।
नृ-षद् वरु-सद् ऋतु-सद् व्योमु-सद्
अब्-जा, गो-जा, ऋतु-जा, अंद्रि-जा, ऋतुं बृहत् ॥

▼ Keith

I The gander seated in purity, the bright one seated in the atmosphere,
The Hotr seated at the altar, the guest seated in the house,
Seated among men, seated in the highest, seated in holy order, seated in the firmament, Born of the
waters, born of the cows, born of holy order, born of the mountain, the great holy order.

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथात्ममधिदैवमधियज्ञं चाधिकृत्य त्रेधेम मन्त्रं व्याचक्षते । तत्र प्रकरणानुरूपोर्थविशेषो गृहीतव्यः । अथात्मे तावत् - हंसः आत्मा । शुचिषु स्थानेषु सीदतीति शुचिष्टत् । वासयिता वसुः वरिष्ठो वा । अन्तरिक्षे हृदयाकाशादिषु सीदतीति अन्तरिक्षसत् । होता आह्राता देवानामादाता वा । वेद्यां यागार्थं सीदतीति वेदिष्टत् । अतिथिस्सततगतिः, तिथिकृतविशेषरहितो वा । दुःखरक्षणेषु गृहादिषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु प्राणिशरीरेषु तद्वावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु फलेषु भोक्तृत्वेन सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे सत्ये वा सीदतीति ऋतसत् । विविधे रक्षणे तृप्तौ वा सीदतीति व्योमसत् । अद्भ्यो जातः अब्जाः शरीराभिप्रायं, शुक्क्लाज्जातत्वात् । यथा 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । अपां वा यागद्वारेण जनयिता । अन्तर्भवितप्यर्थात् 'जनसनखन' इति विद्, 'विड्वनोः' इत्यात्वम् । गोषु पशुषु अनुग्राहकतया जातः गोजाः । ऋते यज्ञे ऋतार्थं वा जातः प्रादुर्भूतः ऋतजाः । अद्रिजाः पर्वतादिष्वपि प्रादुर्भूतः । ऋतं सत्यरूपं बृहदब्रह्म । अथाधिदैवे - हंस आदित्यः । शुचिनि मण्डले सीदतीति शुचिष्टत् । होता अपामादाता । वेद्यामाराध्यतया सीदतीति वेदिष्टत् । अतिथिस्सततगतिः । दुरोणेषु गृहेषु मेषादिषु सीदतीति दुरोणसत् । वराणां दातृत्वेन तेषु सीदतीति वरसत् । अपो जनयतीत्यब्जाः । गोजाः रश्मेसमूहवर्ती । ऋते सत्ये जात ऋतजाः । अद्रिजाः उदयाचलात्प्रादुर्भूतः । समानमन्यत् ।

अथाधियज्ञे - हंसो रथः हन्ति पृथिवीमिति । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिष्ट । शुचिर्यजमानः सीदत्यस्मिन्निति वा शुचिष्ट । होतेव वेदां सीदतीति वेदिष्ट । अतिथिसर्वत्राप्रतिहतगतिः । नृष्ट् मनुष्यार्थं शूरार्थं वा सीदतीति नृषु वा उपकारार्थं सीदतीति नृष्ट् । ऋतार्थं सत्यार्थं यज्ञार्थं वा सीदतीति ऋतस्त् । अब्जाः उदकाज्जातः । गोजाः गोविकारचर्मादिग्रथितत्वात् ततो जात इत्युच्यते । अद्विभिर्भिरुत्पादितत्वात्तो जात इत्युच्यते अद्विजाः । गतमन्यत् ॥

इत्यष्टमे पञ्चदशोनुवाकः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः - यजुः

य इमन्त्रिसुपर्णमयांचितं ब्राह्मणार्थं दद्यात् ।
वीरुहत्याव॑ वा एुते घन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णु पठन्ति ।
ते सोमुं प्राप्नुवन्ति ।
आसहुसात्पुङ्किं पुनंन्ति । ओम् । (63)

२१. अन्नसूक्तम्②

▼ सायणोक्त-विनियोगः

१सप्तमे सौयदिपशूनां सूक्तान्यभिहितानि । अष्टमे वेहदादिपशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । ते च पशवः शाखान्तरे समान्नाताः । तत्र सूत्रकारणोदाहतम् - 'सान्नाय्ये वेहत्भालभेत' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह - बहूचा आरण्यकाण्डे त्रिविधमन्नमामनन्ति - 'त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादः' इति । तस्याशनादेस्त्रिविधस्यान्नस्याभिमानिनी या देवता तदीयानि वचनान्यस्मिन्सूक्ते प्रतिपाद्यन्ते ।

अुहम् **अस्मि** प्रथमजा (^{=प्रथमजनयिता}) कृतस्य (=यज्ञस्य) । पूर्वं द्वेष्योऽनुमृतस्य नाभिः । यो मा **ददाति** , स इद् एव मा (^{=अन्नरूपं}) **ऽस्तुः** (^{=आवृणोति [पश्चात्]}) । अुहम् (दात्रे) अन्नम् (अदत्य) अन्नं अुदन्तम् **अद्विः** ।

▼ सायण-टीका

अहं अन्नस्वामी देवः कृतस्य यज्ञस्य प्रथमजा: प्रथमं जनयिताऽस्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वाद्विषोऽन्न रूपत्वात् ।

तादृशोऽहमन्नस्वामी पूर्वं पुरा देवभ्यः देवार्थं अमृतस्य नाभिः बन्धकोऽस्मि । नह्यति बन्धात्यमृतमिति नाभिः । देवा ह्यमृतमुपजीवन्ति । अमृतं चान्नविशेषः, तस्मादहमेवामृतस्य संपादकः ।

यः श्रद्धालुः पुमान् मा मामन्नरूपं ददाति ब्राह्मणादिभ्यः प्रयच्छति स हदेव स दाता स्वयमेव मा मामन्नदेवं आवाः आवृणोति स्वीकरोतीत्यर्थः । द्वौ हि लोके पुरुषौ दाता चादाता च । तत्राऽद्यः कालान्तरे भोक्तुं मां संगृह्णाति । यावद् अन्नम् इदानीं दीयते तावदेव कालान्तरे शतधा सहस्रधा वर्धते । तस्माद् दातैव मां संगृह्णाति ।

यस्त्व अन्तिमो माम् अदत्त्वा स्वयम् एवात्ति

अहम् एवान्नम् अद्वीत्य अभिमन्यते

तम् अन्नम् अदत्ताभिमानिनम् अन्न-देवोऽहम् अद्विः

तं विनाशयामि ।

अदातुः कालान्तरेऽन्नाभावात् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

२अथ वपाया याज्यामाह -

पूर्वम् (^{=मरण/नरक-}) अग्नेर् अपि **दहृत्य** अन्नंम् (^{=अदातारम्}) । युत्तौ (^{=ऽदाता, दाता च}) हां **ऽस्ते** , अहम्-उत्तरेषु । व्यात्तम् अस्य (^{=अन्न-देवस्य}) पुश्वंस् (^{=ये ऽदातारस् तान्प्रति}) सुजाप्तम् । **पश्यन्ति** धीरा (^{=दातारः}), **प्रचरन्ति** पाकाः (^{=मूढा [अदातारः]}) ।

▼ सायण-टीका

यद् इदम् अन्नम् अग्नेर् अपि पूर्वम्

अदातृभिर् भुज्यते

तद् इदम् अन्नं तं भोक्तारं दहति ।

अथ भुक्तम् अन्नम् उदराग्निर्
दिन-मात्रेण दहति पाचयति ।

आदाता तु भोक्ता भुज्यमानेनान्नेन तदानीम् एव दह्यते

नरकहेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नत्वात् ।

अत एवाहुः - 'अदाता विषमश्रुते' इति ।

यत्तो हा प्रयत्नवन्ताव् एव आसाते दाता चादाता चेत्युभौ तिष्ठतः । दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति, इतरस्तु भोजनार्थम् । तयोर्मध्ये ये पुरुषा दातुः पक्षे वर्तन्ते त एवोत्तराः श्रेष्ठाः ।
तेषूत्तरेषु दातृषु कालान्तरेष्व अहम् अक्षीणो वसामि ।

ये पश्वो मूढा अदातारः तान्प्रति अस्य अन्नदेवस्य मुखं व्यातं विवृतं सुजम्बं तीक्ष्णदन्तोपेतं वर्तते खादयाम्य् अदातृनिति सर्वदोद्युद्धक्त इत्यर्थः । एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो धीरा: बुद्धिमन्तः पश्यन्ति जानन्ति । अत एवाददतः पाकाः बाला मूढाः प्रचरन्ति प्रकर्षेण भक्षयन्त्येव न तु किञ्चिदपि ददति ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

3अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह - अन्नदेवोऽहमन्नमदातारं जहामि परित्यजामि ।

जहाम्य अन्यन् **न जंहाम्य** अन्यम् । अहम् अन्नं, (उक्त-नियम-) वशम् इच् **चरामि** । (दात्रदात्रोः) सुमानम् अर्थं (→नियमं)
पर्योमि (केवलम्) - "भुज्जत् (=पालयन्) । को माम् अन्नं मनुष्योँ **दयेत्**?" ।

▼ सायण-टीका

अन्यं तु दातारं न जहामि । अहमन्नं अन्नदेवरूपोऽहं वशम् इत् स्ववशमेव यथा भवति तथा चरामि ।

अदातुः परित्यागो दातृस्वीकारश्चेत्य् एतत् स्ववशत्वम् ।

यः पुमान् भोगदानयोः समानः सन् धनमर्थयते तं समानं अर्थयितारं भुज्जन् पालयन्नहं पर्योमि परितः प्राप्नोमि ।

यातु भोगमात्रलम्पटस्तं न पालयामि नापि तं पर्योमीत्यभिप्रायः ।

एवम् अदात्-परित्यागेन दातृ-पक्षपातेन च वर्तमानं मां को मनुष्यो दयेत रक्षेन् निवारयेत् ।

न कोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यथः ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

4अस्य पुरोडाशस्य याज्यामाह -

परांके (→लोके) अन्नं **निहिंतं** लोक पुतत् । विश्वैर् द्वैरैः पितृभिर् **गुप्तम्** अन्नम् । यद् **अुद्यते लुप्यते***, यत् **पंरोप्यते**
(-बहिस्त्यज्यते) (अस्तिलँ लोके) । शृत्तमी (=.०३), **सा त्वूर्** में बभूव (पर-लोके) ।

▼ सायण-टीका

प्रूर्वस्मिन् मन्त्रे वशम् इच्चरामि मां को दयेतेति यत् स्वातन्त्र्यम् उक्तं

तदुपादयितुं स्वमाहात्यमत्र वर्ण्यते ।

द्विविधो ह्यन्नस्य व्यवहारः पारलौकिक ऐहिकश्चेति ।

तत्र पराके परलोके दूरस्थे पित्रादिलोके एतद् अन्नं निहितम् । दाता हि देवलोके पितूलोके वा ममेदं भूयादित्यभिप्रेतैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति । अतो दत्तमन्नं दूरस्थे लोके निहितं भवति । तच्चान्नं तत्तल्लोके विश्वैः सर्वैः देवैः पितृभिश्च स्वार्थं गुप्तं रक्षितं भवति । यदग्नौ हुतं यच्च ब्राह्मणेभ्यो दत्तं तदेवोपजीव्य देवा: पितरश्च वर्तन्ते । एवं पारलौकिकोऽन्नव्यवहार उक्तः । ऐहिकोऽपि व्यवहार उच्यते - यदन्नमद्यते प्राणिभिर्भक्ष्यते, यच्च विदग्धं सत् भाण्डे अपि भवति पर्युषितवेन वा पूतीभवति तादृशं लुप्यते नष्टं भवति । यच्च परोप्यते स्वकीयैश्वर्यप्रकटनाय बहिः परित्यज्यते सा सर्वाप्यैहिकामुष्मिकान्नरूपा मे अन्नस्वामिनो देवस्य शततमी शतसंख्यापूरणी तनूः । स च सर्वोऽपि लेश एवेत्यर्थः । ईदृशं मदीयं माहात्यम् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

5अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह -

मुहान्तौ चुर्स (=कुम्भौ) संकृद् दुधेनं **पप्रौ** (←पूरण) । दिवं च **पृश्नी** (=स्वल्पम् [अभिः]) पृथिवीं च साकम् । तत् **सुंपिबन्तु** न मिनन्ति**
(-हिंसन्ति आत्मनः) वेधसः । नैतद् भूयो **भवंति***, नो कर्नीयः (अपि च पर्याप्तः) ।

▼ सायण-टीका

पुनरपि माहात्यमेव प्रपञ्च्यते ।

तत्रायं दृष्टान्तः -

यथा लोके बहुक्षीर-प्रदाया गोः सकृद् दुधेन

महान्तौ चर्स प्रौढौ कुम्भौ पूरयति एवमत्रापि पृश्नि स्वल्पमपि दत्तमन्नं दिवं च पृथिवीं च साकं लोकद्वयमपि सह पूरयति । अग्नौ ब्राह्मणेषु वा दत्तमन्नं मन्त्रपूतं सत्सहस्रधा फलति । अत एवान्यत्राप्नयते - 'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते' इति । तदन्नं संपिबन्तः सम्यग्भक्ष्यन्तः वेधसः बुद्धिमन्तः न मिनन्ति न हिंसन्ति स्वात्मानमन्नं वा न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग्भक्षणं तत्कुर्वन्तः पुरुषा अन्नं न

हिंसन्ति, दत्तस्यान्नस्य च वर्धमानत्वात् । स्वात्मानमपि न हिंसन्ति, प्रवृद्धस्यान्नस्य च चिरभोक्तृत्वात् । अपि चैतद्गोजनार्थमन्नं न भूयो नापि कनीयः, भूयस्त्वे स्यादजीर्तिः कनीयस्त्वे नास्ति क्षुन्निवृत्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते - 'नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्वतः' इति । एवं दानपुरस्सरं युक्तेन प्रमाणेन भुज्जानान्पुरुषान् लोकद्वये पालयतीत्यर्थः ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

6अथ हविषो याज्यामाह -

अन्नं प्राणम्, अन्नं अपानम् **आहुः** । अन्नं मृत्युं तम् उ जीवातुम् (=जीवनौषधिम्) **आहुः** । अन्नं ब्रह्माणों जुरसवैँ **वदन्ति** । अन्नं **आहुः** पूजनंनम् पूजानांम् ।

▼ सायण-टीका

सर्वव्यवहारकारणत्वादस्यान्नस्य माहात्म्यमविवादम् । तत्कथमिति तदुच्यते - योयं प्राणवायुरूर्ध्वं संचरति यश्चापानवायुरथः संचरति तावुभावन्नजन्यबलादेव संचरतः । अतस्तयोरन्नात्मकत्वमाहुः । रसवैषम्येण व्याधिद्वारा मारकत्वादन्नं मृत्युमाहुः । तमेवान्नदेवं जीवातुं जीवनौषधमाहुः । तच्च लोके प्रसिद्धम् । ब्रह्माणः आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणाः अन्नमेव जरसं वदन्ति जराहेतुमाहुः । केनचिदाहारविशेषण सहसा अतिपलितत्वप्राप्तिरित्यायुर्वेदप्रसिद्धिः । अन्नमेवेन्द्रियवृद्धिद्वारा प्रजानां प्रजननं उत्पादकमाहुः ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

7अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह -

मोघम् अन्नवैँ **विन्दते** अ-प्रे-चेताः (अदातुत्वेन लक्षितः) । सत्यम् **ब्रवीमि** वृथ इत्स तस्य । नार्यमण्णम् **पुष्ट्यंति** नो सखायम् । केवलाधो **भवति** केवलादी ।

▼ सायण-टीका

योऽयमदाता सोऽयं **अप्रचेता**: प्रकृष्टज्ञानरहितः मोघं व्यर्थमेव अन्नं **विन्दते** लभते । तदेतत्सत्यं ब्रवीमि न केवलं वैयर्थ्यं किंतु सः अयमदत्तोऽन्नपदार्थः तस्य दानरहितस्य पुरुषस्य वृथ इत् वृथ एव वधवद्वाधकमेवेत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यं तावत्स्पष्टीक्रियते - योऽयमदाता सोऽयमन्नेनार्थमादिकं देवं न पुष्ट्यति अग्नावाहृत्यभावात् । सखायं अतिथ्यादिरूपं मनुष्णं न पुष्ट्यति दानाभावात् । अतः परलोके अनुपयोगेन वैयर्थ्यम् । वृथहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते - केवलादी केवलं भुड्कते न तु ददाति सोऽयं केवलाधो भवति पापमेव संपादयति न तु किञ्चिदपि पुण्यम् सोऽयं वृथ एव, नरकहेतुत्वात् ॥

▼ सायणोक्त-विनियोगः

8अथ हविषो विकल्पिता याज्यामाह -

अुहम् मेघस् स्तुनयुन् **वर्षन् अस्मि** । माम् **अंदन्त्य्**, अुहम् **अंदम्य्** अुन्यान् ॥ 61 ॥ अुहँ सद् अुमृतों **भवामि** । मद् आंदित्या अधि सर्वे **तपन्ति** ।

▼ सायण-टीका

योऽयं मेघः स्तनयन् गर्जन् वर्षश्च वर्तते सोऽयं मेधोऽपि अहमन्नदेवः अस्मि । अग्नौ हृतस्यान्नस्य मेघरूपेण परिणतत्वात् । अत एव स्मर्यते - 'अग्नौ प्रासादऽहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । दातारो ये सन्ति ते मामदन्ति सुखेन भक्षयन्ति । अन्यांस्तु दानरहितानहमेवाद्वि विनाशयामि । अहमेव दातृणां पथ्यं सत् अमृतो भवामि अमरणहेतुर्भवामि देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः । सर्वेऽप्यादित्या मत् अन्ननिमित्तत्वादधिकत्वेन तपन्ति । अन्नाभावे ते स्वयमेव न जीवेयुः कुतस्तपेयुरित्यर्थः ॥

[[156]]

1. https://vishvAsa.github.io/vedAH_yajuH/taittiriYam/sArasvata-vibhAgaH/saMhitA/sarva-prastutiH/4/4/12_ashva-medha-dasha-haviShkeShTi-yAjyA-puronuvAkyA/

2.

https://archive.org/stream/Anandashram_Samskrita_Granthavali_Anandashram_Sanskrit_Series/ASS_04_2_Krishna_Yajurvediya_Taittiriya_Samhita_Part_1_-Kasinath_Sastri_Agase_1940#page/n325/mode/2up

3.

https://archive.org/stream/RgVedaWithSayanaCommentaryPart2/rv_sayanabhasya_part2#page/n573/mode/2up

4.

https://archive.org/stream/Anandashram_Samskrita_Granthavali_Anandashram_Sanskrit_Series/ASS_04_2_Krishna_Yajurvediya_Taittiriya_Samhita_Part_1 - Kasinath_Sastri_Agase_1940#page/n327/mode/2up

०९ निमन्त्रितैर् जपाः①

१. दोग्धी जपः -②

▼ भास्करोक्त-विवेचनः

१ अथ ब्रह्मवर्चसं उपजुहोति - आ ब्रह्मनित्यादि ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

आ ब्रह्मान् (जातौ) ब्राह्मणो ब्रह्म-वर्चसी जायताम् ।
 आऽस्मिन् राष्ट्रे राजन्यं इषुव्यंशं शूरों महारथो जायताम् ।
 दोग्धीं धेनुर्, वोढाऽनुङ्वान्, आशुस् सत्पि॒, पुरञ्छिर् योषां, जिष्णू रथेषास्,
 सुभेयो युवा, अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् ।
 निकामेनिकामे न~ पुर्जन्यों वर्षतु ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

ब्रह्मन् ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ अस्य यजमानस्य सम्बन्धी सर्वो ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी आजायताम् । अस्मिन्नाष्टे यजमानस्य सम्बन्धी राजन्यः सर्वोपि क्षत्रः इषव्यः इष्वादिषु साधुः शूरः महावीरः महारथः रथचर्यायां प्रकृष्टश्च आजायताम् । 'राजश्वशुराद्यत्' 'राजोपत्ये जातिग्रहणम्' ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

दोग्धीं धेनुर्, वोढाऽनुङ्वान्, आशुस् सत्पि॒, (सुन्दर-पुरंन्-कायं)-धिर् योषां, जिष्णू रथेषास्,
 सुभेयो युवा, अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

दोग्धी बहुक्षीरा सुदोहा च धेनुराजायतां अस्य यजमानस्य । साधुकारिणि तृन् । वोढा साधुवाही अनुङ्वानाजायताम् । आशुशीघ्रगतिः सप्तिराजायताम् । **पुरञ्चितः** रूपवती पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः । पूर्वपदस्याभावश्छान्दसः । दासीभारादिः । पुरुभिर्वा ध्यातव्या पुरञ्चितः । ईदृशी योषा योषित् अस्य यजमानस्य आजायताम् । जिष्णुः जयशीलः रथेषाः रथे स्थातुं शक्तः । रथे तिष्ठति सङ्ग्रामेष्विति 'सुपि स्थः' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्, वचनव्यत्ययः । सभेयः सभायां साधुः रूपवत्तया, 'डश्चन्दासि' इति डः । युवा तरुणः । वीरः विक्रान्तः । एवं जिष्णवत्यादिगुणयुक्तः पुरुषोस्य यजमानस्य आजायताम् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

निकामेनिकामे न~ पुर्जन्यों वर्षतु ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

निकामेनिकामे इच्छायां नः अस्माकं पर्जन्यो वर्षतु ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

फुलिन्यों नु ओषधय~ पच्यन्ताम् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

फलिन्यः बहुफला ओषधयः अस्माकं राष्ट्रे पच्यन्ताम् । कर्मकर्तरि यत् ।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

योगुक्षेमो नंx कल्पताम् ॥ [44]

▼ भट्टभास्कर-टीका

योगसहितः क्षेमः योगक्षेमः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । इतरेतरयोगद्वन्द्वे वा वचनव्यत्ययः । समाहारद्वन्द्वे वा लिङ्गव्यत्ययः ।

योगश्च क्षेमश्वास्मिन् राष्ट्रे प्रजानां कल्पताम् । अलब्धलाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये सप्तमे काण्डे पञ्चमे प्रश्ने अष्टादशोनुवाकः ॥

२. नियोगानन्तरं निषङ्गिणी②

नियोगानन्तरं २. निषङ्गिणी

[[105]]

▼ विश्वास-टिप्पनी

निषङ्गिणी।

▼ सायण-टीका

द्वितीयानुवाक उभयतोनमस्काराणि कानिचिद्यजूंष्य उक्तानि ।
अथावरणि तथाविधान्येव तृतीयेऽस्पष्टार्थानि द्वादश यजूंष्य उच्यन्ते ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः सहमानाय निव्याधिन
आव्याधिनीनां पतंये नमः

▼ भट्टभास्कर-टीका

तत्र प्रथमं यजुराह- नमः सहमानायेति । सहमानो विरोधिनोऽभिभवन् । नितरां विरोधिनो विध्यतीति **निव्याधी**, तादृशाय रुद्राय नमः ।
आ समन्ताद्विष्णनीत्य् **आव्याधिन्यः** शूरा: सेनास्तासां पालकाय नमः ।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः ककृभायं (=महते) निषुङ्गिणै
स्तेनानां पतंये नमः

▼ सायण-टीका

अथ द्वितीयं यजुराह- नमः ककृभायेति ।
ककृभाय ककृभ-सदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः।
निषङ्गी खण्ठगहस्तस्तसै नमः।
स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः।
रुद्रो हि लीलाया नट इव तत्तद्वेषं धत्ते।
यद्वा तस्य सर्वजगदात्मकत्वाद्ये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र तथारूपेण रुद्रो वर्तत इति रुद्रस्य सार्वात्म्यमनुसंधातुं मन्त्रेरेवमुच्यते।
स्तेनादिशरीरेषु रुद्रो द्वेष्य वर्तते जीवरूपेणेश्वररूपेण च।
तत्र च यज्जीवरूपं तत्स्तेनादिशब्दानां वाच्योऽर्थः।
स एव शास्त्रेषु निन्द्यः।
यत्त्वीश्वररूपं तत्स्ते नादिशब्दैरुपलक्ष्यते।
तदनुसंधानं तु पापक्षय-हेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थीविवक्ष्या मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम्।
उपलक्षकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्यार्थो मुख्यैरपि सहसा सम्यग्बोद्धुं शक्यते।
यथा शाखाग्रे चन्द्र इत्यत्र।
तस्माल्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो निषुङ्गिणं इषुधिमते
तस्कराणां पतंये नमः

▼ सायण-टीका

अथ तृतीयं यजुराह— नमो निषङ्गिण इति।
धनुषि संधातुं हस्ते घृतो बाणो निषङ्गः।
पृष्ठे वद्धो बाणाधार इषुधिः तदुभययुक्ताय नमः।
तस्काराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमों वज्चते परिवज्चते
स्तायूनां (←तै वेष्टने) पतये नमः

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ चतुर्थं यजुराह— नमो वज्चत इति।
स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीय-क्रय-विक्रयादि-व्यवहारेषु
यत्र क्वापि यत्-किंचित्-तदद्व्यापह्नवो वज्चनम्।
सर्वेष्वपि व्यवहरिष्वपह्वः परिवज्चनं, तदुभयरूपाय नमः।
गुप्तचोरा द्विविधाः-
दूराद् आगत्य रात्राव् अज्ञाताः सन्तः
कपाटोद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते स्तेनाः।
स्वकीया एव भूत्वा
रात्राव् अहि वाऽन्यैर् अज्ञाताः सन्तो
पहर्तारो ये ते स्तायव।
तेषां स्तायूनां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमों निचेरवे (←चर) परिचुरायारण्यानां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ पञ्चमं यजुराह— नमो निचेरव इति।
स्वामिगृह एव कदाऽपहरिष्वामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो
निचेरुः परित आपणवीथिप्रवाटिकादावपहारबुद्ध्या चरणशीलः परिचरस्तदुभयरूपाय नमः।
मार्गे गन्तुर्द्व्यापहारेण बाधितु निरन्तरमरण्ये वर्तमानाश्वोरा अरण्यास्तेषां पालकायनमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं सृकाविभ्यो (←सृक=बाणः) जिधांसद्भ्यो
मुष्णातां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ षष्ठं यजुराह— २१२१
नमः सृकाविभ्य इति।
सृकशब्दो वज्वाची।
तेन स्वशरिमवन्ति रक्षन्तीति सृकाविनः, प्राणिनो हन्तुमिछन्तश्वोरा जिधांसन्तस्तदुभयरूपाय नमः।
कृषिकाः सन्तः स्वामिधान्यानामपहर्तारो मुष्णान्तस्तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरंदृश्यः
प्रकृन्तानां पतये नमः

▼ सायण-टीका

अथ सप्तमं यजुराह— नमोऽसिमद्भ्य इति।
असिमन्तः खड्गधारिश्वोराः।
ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान्प्राणिनो वाधमानाश्वोरास्ते नक्तं चरन्तः।
तदुभयरूपाय नमः।
हत्वैवापहरन्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं उष्णीषिणे गिरिचुरायं
कु-लुज्जानां पतंये नमः

▼ सायण-टीका

अथाष्टमं यजुराह— नम उष्णीषिण इति।

शिरोवेष्टनवानुष्णीषीषी।

ग्राम्यजनवदुष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्वोर उष्णीषीषी, गिरौ काषादिसंपादकानां वस्त्रादिकम-पहर्तु चरतीति

गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः।

कुं भूमिं गृहक्षेत्रादिरूपां लुज्जन्त्य् अपहरन्तीति कुलुज्जास् तेषां पालकाय नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमः इषुमद्भ्यो

धन्वाविभ्यंश् च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथ नवमं यजुराह— नम इषुमद्भ्य इति।

भीषयितुं हस्ते बाणधारिण इषुमन्तः।

तथा भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः।

तदुभयरूपा हे रुद्रा वो युष्मभ्यं नम इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेतुं द्विर्नमस्कारः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं आतन्वानेभ्यः

प्रतिदधानेभ्यश्च नमः

▼ सायण-टीका

अथ दशमं यजुराह— नम आतन्वानेभ्य इति।

धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानास्तदूपेभ्यो युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः।

धनुषि बाणं संदधानाः प्रतिदधानास्तदूपेभ्यो बुष्मभ्यं नमः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं आयच्छंद्भ्यो विसृजद्भ्यंश्च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथैकादशं यजुराह— नम आयच्छंद्भ्य इति।

ज्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तो वाणं मुज्जन्तो विसृजन्तः।

शेषं पूर्वद्व्याख्येयम्।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमोऽस्यद्भ्यो विध्यंद्भ्यश्च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथ द्वादशं यजुराह— नमोऽस्यद्भ्य इति।

मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं नमनमसनं तरय कर्ता-रोऽस्यन्तः।

लक्ष्यसमीपं गतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधस्तस्य कर्तारो विध्यन्तः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नम् आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमः

▼ सायण-टीका

अथ त्रयोदशशयजुरारभ्य सप्तदशशयजुः पर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजूष्याह-नम आसीनेभ्य इति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमः स्वपदभ्यो जाग्रदभ्यश्च वो नमः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमुस् तिष्ठदभ्यो धावंदभ्यश्च वो नमः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमः सुभाभ्यः सुभापतिभ्यश्च वो नमः

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः [२] ॥

▼ विस्तारः (द्विं नोद्यम)

अग्निर्कृषिः

▼ सायण-टीका

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)।
षष्ठेऽनुवाकि यान्य् अन्यतरतोनमस्काराणि यजूष्युक्तानि
तेभ्योऽन्यानि कानिचिद् यजूषिं सप्तमेऽभिधीयन्ते।
तत्र विद्यमानानि षोडश यजूष्याह— नमो दुन्दुभ्यायेति।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो दुन्दुभ्याय चाहन्न्याय (शब्दाय) च ।

▼ सायण-टीका

दुन्दुभौ भर्या भवः शब्दो दुन्दुभ्यः।
आहन्यते ताड्यतेऽनेत्याहननं दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो धृष्णवें च प्रमृशायं च ।

▼ सायण-टीका

घृष्णुर्युद्धे पलायनरहितः।

प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्षकः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो द्रुतायं चु प्रहिताय च ।

▼ सायण-टीका

दूतस्तद्वृत्तान्तज्ञापनकुशलः।

प्रहितः स्वामिना प्रेषितः पुरुषः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमो निषुङ्गिणे चेषुधिमते च ।

▼ सायण-टीका

निषङ्गी खडगयुक्तः।

इषुधि मान्बाणाधारयुक्तः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमंस्तीक्ष्णेषंवे चायुधिने च ।

▼ सायण-टीका

तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः।

बहून्यायुधानि यस्य सन्तीत्यायुधी।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमंस्वायुधायं च सुधन्वने च

▼ सायण-टीका

शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः।

शोभनं धन्वपिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमुस्सुत्यायं चु पथ्यायं च ।

▼ सायण-टीका

सुतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमहर्तीति सुत्यः।

पन्या रथाश्वादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमहर्तीति पथ्यः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमं^x काऽट्यायं च नीप्याय_(←नीपः = जलपातस्थलम्) च ।

▼ सायण-टीका

कुत्सितम् अटति जलमत्रेति काटोऽल्पप्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशस्तत्र जलरूपेण भवः काट्यः।

यस्मिन्प्रदेशे पर्वताग्राज् जलं न्याभावेन पतति स प्रदेशो नीपस्तत्र जलरूपेणावस्थितो नीप्यः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमुस् सूद्यायं_(←सूदः=कर्दम-प्रदेशः) च सरस्यायं च (जलाय) ।

▼ सायण-टीका

सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रजलरूपः सूद्यः।

सरः प्रसिद्धं, तत्रत्य जलरूपः सरस्यः।

▼ मूल-प्रस्तुतिः

नमौ नाद्यायं च वैशुन्तायं_(←अल्पसरो वैशन्तः) च (जलाय)

▼ सायण-टीका

नदीगतजलरूपो नाद्यः।

अल्पसरो वैशन्तस् तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमु^० कूप्यांय चावुट्यांय च ।

▼ सायण-टीका

कूपस्थजलरूपः कूप्यः।

अवटस्थजलरूपोऽवट्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वर्ष्णांय चावुष्णांय च ।

▼ सायण-टीका

वर्षजलरूपो वर्षः।

वर्षनिरपेक्षजलरूपोऽवर्षः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो मुद्धांय च विद्युत्यांय च ।

▼ सायण-टीका

मेघेषु स्थितो मेघः ।

विद्युता सह चरतीति विद्युत्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमं ईध्रियांय (\leftarrow इध्य) चातुप्यांय च ।

▼ सायण-टीका

ईध्रं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईध्रियः।

आतपेन सह दृष्ट आतप्यः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वात्यांय चु रेष्मियाय (\leftarrow रिष्म) च

▼ सायण-टीका

वातेन सह वृष्टे वात्यः।

रिष्मन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः प्रलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः।

▼ मूल-प्रस्तुति:

नमो वास्तुव्यांय च वास्तुपायं च ।

▼ सायण-टीका

वस्तु धनं(न)गवाश्वदिपदार्थरूपं तत्र तत्कार्यरूपेण वा स्थितो वास्तव्यः।

गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तु तत्पालको वास्तुपः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७ ॥

३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्②

(परिवेषणकाले) १ ३. ब्रह्मोद्यम्

▼ विस्तारः (द्रुष्टं नोद्यम्)

१-४ अनुष्टुप् ५-६ त्रिष्टुप् विश्वेदेवा ऋषयः

▼ विश्वास-टिप्पनी

अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचानानि।
मुक्तसमये तत्त्वज्ञानं खलु विमृशेयुर् यागेष्व इति शिष्टाः।

द्यव्य अश्वावी⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

किं स्विद् आसीत् पूर्व-चित्तिः^w (=ज्ञानम्),
किं स्विद् आसीद् बृहद् वयः^v (=पक्षी)।
किं स्विद् आसीत् पिशङ्गिला (=नानावरणा),
किं स्विद् आसीत् पिलिप्पिला (=प्रीणयित्री)।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचानानि - किं स्विदासीदित्यादीनि आनुषुभस्सर्वानुवाकः । पृच्छामीति द्वे त्रिष्टुप्हौ । तत्र प्रथमा 'किं स्वित्' इति प्रश्नः । किमिति सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् । स्विदिति वितर्के । किन्तु पूर्वचित्तिरासीत् पूर्वा प्रथमा चित्तिः ज्ञानमस्याः किन्तु इदमेव श्रेष्ठमिति प्रथमं चिन्त्यत इत्यर्थः । उत्तरापेक्षया स्त्रीलिङ्गता । यद्वा - पूर्वे देवाः त एव चित्तयश्वेतयितारो यस्याः । कर्मणि वित्तिन्, कर्तरि बहुत्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्रा न्तोदात्तत्वं छान्दसम् । किन्तु खलु बृहत् महत् वयः अन्नमयमासीत् । यदन्त्रं लब्ध्वा पुनरन्यदन्त्रं न मृग्यं भवति तन्महत् ।

किं वा नु खलु पिशङ्गिलाऽसीत् । पिश अवयवे रौधादिकः । इगुपथलक्षणः कः । पिशशद्वेन रूपादीन्युच्यन्ते । तानि गिराति छादयतीति छान्दसः कः, करणं वा 'घजर्थं कविधानं' इति कः । पचाद्यचि वा 'बहुलं छन्दसि' इति कित्वम्, 'अचि विभाषा' इति लत्वं पर्वूपदस्याभ्यावः । यद्वा - पिशङ्गो नानावरणः तेन तद्वती पिशङ्गिला तुन्दादिलक्षणा इलच् । केन रूपादिकं छादयते केन वा प्रकाशयते इत्यहोरात्राभिप्रायेण प्रश्नः । नानावरण्ता चाहर्मिश्रत्वात् । किं वा स्वित् पिलिप्पिला आसीत् अत्यर्थं प्रीणयित्री पिलिप्पिला । पृ प्रीतौ, यड्लुगन्तात्परिपर्तेः पचाद्यचि गुणे उपधाया इत्यं उभयत्र लत्वं पकारोपजनः, अभ्यासस्य चेत्वं छान्दसम् । पिलिप्पिलेति धात्वन्तरमौज्ज्वल्यवाचीति केचित् । ततः पचाद्यच् । का स्वित् उज्ज्वलयित्री प्रजानामिति ॥

परिहारा:⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

द्यौर् आसीत् पूर्व-चित्तिर्,
अश्वं^v (=दधिक्रावा प्रोषपदासु) आसीद् बृहद् वयः^v (=सूर्यः)।
रात्रिर् आसीत् पिशङ्गिला,
उविर्^w (=मेषराशिः) आसीत् पिलिप्पिला ।

▼ विश्वास-टिप्पनी

- सूर्योऽश्वः, बृहद् वयोऽपि । अवतीत्य् अविः । आदित्यप्रभवा श्रीर्वा सा । 'श्रीर्वे पिलिप्पिला' इति च ब्राह्मणम् ।
- If the horse (दधिक्रावा - say pegasus) was the big bird (sun), it might make nearby aviH (meSha) "pilappila" at sandhyA.

▼ भट्टभास्कर-टीका

2अथ उत्तराणि - द्यौरित्यादीनि ॥ द्यौः पूर्वचित्तिः चित्यानां मुख्यत्वात् देवैर्ज्ञातव्यत्वाच्च । तस्य च साधनं अश्वो बृहद्वयः । तेन हि सकृदिष्ट्वा वरामुच्छ्रितिं प्राप्य पुनरन्यत्थानं भोगार्थमिच्छतीति तस्य निमित्तकारणम् । रात्रिः पिशङ्गिला सा हि रूपाणां छादयित्री स्वयं च प्रकाशप्रकाशव्यामिश्ररूपा, तारकाभिरन्धकारेण च समन्वितत्वात्, अहर्मिश्रत्वाद्वा । अथ तस्याप्यभिवृद्धिकारणं अविः पिलिप्पिला अवति विश्वमित्यविः वृष्टिः । आदित्यप्रभवा श्रीर्वा । सा हि जगत् भृशं प्रीणयति ज्वलयति च 'श्रीर्वे पिलिप्पिला' इति च ब्राह्मणम् ॥

सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः⑥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

कस्त्विद् एकाकी चरति ,
क उं स्विज् जायते पुनः ।
किं स्विद् हिमस्य भेषुजङ् ,
किं स्विद् आवपनम् मुहत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

3 'किं स्विदासीत्' इत्यादयः प्रश्ना: उक्तान्य् आदित्य-व्यापार-जानि प्रश्न-प्रतिवचनानि । इदनीम् आदित्यम् आरभ्य प्रश्ना: क्रियन्ते - को नु खलु एकाकी असहायश् चरति; सामर्थ्यात् सर्वदेति गम्यते । सर्वो हि कदाचिद् एकाकी चरति । प्रकृतत्वाच्च वृष्टेः प्रवर्तयिता एकाकी चरतीति । क एव खलु पुनर्जायते अत्रापि सामर्थ्यात् पुनःपुनरिति गम्यते । सर्वोपि हि मृत्वा पुनर्जायते । प्रकृतत्वाच्चादित्यवशात् पुनःपुनर्जायत इति । किं नु खलु हिमस्य शैत्यस्य भेषनं निर्वत्कं प्रकृतत्वाच्च चन्द्रमसोत्पादितस्य । किन्तु खलु महदावपनं आवापस्थानं उप्यन्ते अस्मिन्नित्यावपनम् ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

सूर्य एकाकी चरति ,
चन्द्रमा जायते पुनः ।
अुनिर् हिमस्य भेषुजम् ,
भूमिर् (अोषध्यादीनां) आवपनम् मुहत् ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

4अथोत्तराणि - सूर्य इत्यादीनि ॥ सूर्योऽसहायः सर्वदा दिवि चरति । सेनान्यादीनामनुपलभात् असहायत्वं मन्यन्ते । चन्द्रमा: पुनःपुनरादित्याज्जायते । तदुत्पादितस्य हिमस्याग्निर्भेषजम् । तत्सृष्टानामोषध्यादीनां भूमिरावपनमिति ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

पृच्छामि त्वा परम् अन्तम् पृथिव्याऽ ,
पृच्छामि त्वा भुवनस्यु नाभिम् ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्यु रेतः ,
पृच्छामि वृच्च अं परमवृ व्योम ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

5एवं भूम्यन्तानि प्रश्नप्रतिवचनानि । अधुना भूमेर् आरभ्य प्रश्ना: क्रियन्ते -

पृच्छामीत्याद्याः ॥

हे ब्रह्म त्वां पृच्छामि पृथिव्याः परमन्तं यत्र सर्वा पृथिवी समाप्ता । अथ तत्र प्रतिष्ठितां भुवनस्य नाभिं पृच्छामि यत्र प्रतिबद्धं सर्वं जीवति स नाभिः 'नहोभश्व' इतीङ्गप्रत्ययः । हेतुं च पृच्छामि तस्य वृष्णो वर्षितुरश्वस्य व्यापकस्य किं रेतः यतस्सर्वं जायते । अथ तच्च पृच्छामि वाचो वेदात्मिकायाः क्रहगादेः तस्य रेतसो विधात्र्याः किं परमं व्योम प्रकृष्टं रक्षास्थानं सर्गप्रतिसर्गनिबन्धनं व्योमेति । विपूर्वादवते: मन्प्रत्ययः, 'ज्वरत्वरसिव्यविमवाम्' इत्यादिना ऊठि गुणः ॥

▼ मूल-प्रस्तुतिः

वेदिम् आहुऽ परम् अन्तम् पृथिव्या ,
युजम् आहुर् भुवनस्यु नाभिम् ।

सोमंम् आहुर् वृष्णो अश्वस्यु रेतो ,
ब्रह्मैव वाच~ परमवै व्योम ॥ [46](5)

▼ भट्टभास्कर-टीका

6 अथोत्तराणि वेदिमित्यादीनि ॥

पृथिव्या: परमन्तं वेदिमाहुः ब्रह्मवादिनः

'सा वा इयं सर्वेव वेदिः' इति च स्तूयते ।

तत्र निवर्त्य यज्ञमाहुः भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्य नाभिः ।

तस्य वृष्णः अश्वस्य यज्ञस्य रेतः सोममाहुः सर्वस्य बीजं यागद्वारेण वृष्णाद्युत्पत्तिहेतुत्वात् ।

अश्वस्यैव वा वर्षितुः सोमो रेतः सर्वलोकजीवनोदकहेतुभूतसोमसाधनत्वात् ।

तत्फलं वाचः परमं व्योम ब्रह्मैव परमात्मैव प्राप्यत इति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे अष्टादशोनुवाकः ॥

1. हुतशिष्टान्नातिरिक्तवस्तुपरिवेषणे इत्यर्थः

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (<https://rebrand.ly/dyuganga>) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study. Long term goal (<https://rebrand.ly/dg-archive>) is to save texts to last for millennia into the coming post-electronic/industrial age.

The texts may be presented as

- audio files (eg: [MahAbhArata audio book project](#)),
- as web pages (eg. [Apastamba-gRhya-sUtra](#), [Apastamba-dharma-sUtra](#), [EkAgnikANDa commentary](#), [manu-smRti](#), [raghuvaMsha](#), more [kalpa-texts](#), [tattva-texts](#), [universal subhAShita DB](#)),
- as dictionaries (eg: [stardict](#))
- ebooks distributed on various platforms - (eg: [vishvasa.github.io/book-pub](#), amazon, google play - [SVK SVT का](#)). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.) You may subscribe to mail-streams for past and future announcements ([dg](#), [hv](#), [san](#)).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANAs).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था - अजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाज्च, हिन्दुककलानाज्च प्रसारणाय वर्तते।

तदीयस् स्थूलोदेशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थ-सङ्कलन-केन्द्रम् इति वक्तुम् अलम्। दूरोदेशस् तु (<https://rebrand.ly/dg-archive>) आधुनिक-शिला-तैल-युगात् परम् अपि सहस्राधिक-वर्षाणि यावद् ग्रन्थ-रक्षा।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा [महाभारतपारायणप्रसारणे](#)), जाल-क्षेत्र-पृष्ठैर् वा (यथा [विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु](#), [एकाग्निकाण्डटीका](#)), शब्द-कोशैर् वाऽपि ([stardict](#))। इमे उस्मत्-पक्षतो मुक्त-रीत्या प्रसार्यन्ते।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहास-पुराणानि, कल्प-वेदाङ्ग-ग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use [contact page on our website](#)) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.

Table of Contents

ॐ	5
०१ प्रतिज्ञादि	6
उपवीत-नियमः	6
०२ पूर्वद्युः	7
प्राक्सिद्धता	7
निमन्त्रणम्	7
०३ होमात् प्राक्	9
श्राद्धदिने सिद्धता	9
पुनर्-निमन्त्रणम्	9
पाक-स्नपनादि	9
माध्याहिकादि	9
पाद्यादि	10
औपसनाग्नि-सिद्धता	10
अनुज्ञा	10
सङ्कल्पः	11
०४ होमः	12
पूर्वाङ्गम्	12
अग्निप्रतिष्ठा	12
पात्रसादनादि	12
आज्य-निर्वापादि	13
दर्वी-संस्कारः	13
परिधि-स्थापनादि	13
आघारः	14
आज्यभागौ	14
आवाहनम्	14
वैश्वदेवम्	14
पैतृकम्	15
वैष्णवम्	16
अन्नाहुतयः	16
आज्याहुतयः	17
स्विष्टकृत्	18
अहविष्यहोमः	18
लेपकार्यम्	18
उत्तराङ्गम्	18
परिधिप्रहरणम्	19
संसावः	19
प्रायश्चित्ताहुतयः	19
व्याहृतिहोमाः	19
पूर्णहुति-प्राणायामौ	20
परिषेचनम्, प्रणीताविमोकः	20
उपस्थानानि	20
०५ भोजनम्	22

आसनम्	22
पाद-प्रक्षालनम्	22
मण्डले	22
प्रक्षालनम्	22
आसन-दानम्	24
अर्चनम्	24
पात्रस्थापनम्	25
परिवेषणम्	26
अर्धम्	28
प्रदक्षिणीकरणम्	29
ब्रह्म-भावनम्	29
अभिमर्शः	29
कत्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः	29
देव-पात्रे	30
समष्टिदत्तम्	31
परिषेचनादि	32
शुश्रूषा-नियमाः	33
श्रावणम्	34
तृप्ति-प्रश्नाः	34
प्रकिर-दानम्	35
अथवा विकिरदानम्	35
उत्तरापोशनं	36
रोचनम्	36
निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च	37
स्वधा-वाचनादि	37
उपस्थानम्	38
आशीर्वचनम्	41
धन्यता	41
०६ पिण्डप्रदानविधिः	45
दर्भासन-कल्पनम्	45
मार्जनम्	45
पिण्ड-स्थापनम्	45
अर्चनादि	46
तिलोदकम्	46
तर्पणम्	46
परिषेचनम्	47
पात्र-वर्तनम्	47
प्राशनम्	47
पिण्ड-दानानि	47
०७ उत्तरकर्म	49
०८ अभिश्रवणमन्त्राः	50
01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्	56
02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्	60
03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्	65
04 त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्	70

05 तस्माद्विराङ्गजायत विराजो - अनुष्टुप्	75
06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्	80
07 सप्तास्यासन् परिधयः	84
08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप्	89
09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः समृतम् - अनुष्टुप्	94
10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्	100
11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप्	104
12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्	108
13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू - अनुष्टुप्	112
14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्	117
15 नाभ्याम् - अनुष्टुप्	121
पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः	126
16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्	128
उत्तरनारायणानुवाकः	134
नारायण-सूक्तम्	134
विष्णु-गायत्री	139
विष्णु-सूक्तम्	139
राक्षोघ्नमन्त्रौ	175
आह्वानम्	175
युद्धप्रार्थना	175
उपासकसौभाग्यम्	176
प्रतिज्ञा	176
किरणकीर्तिः	176
प्रतिज्ञानुवर्तनम्	177
रक्षोहाग्निध्यानम्	177
महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः	185
English translation:	194
१२. सोमभक्ष-मन्त्राः	269
१३. एकविंशतिरात्रः	273
परिचयः	273
फलम्	274
ग्रहविचारः	274
फलम्	275
१४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः	275
ग्रहप्रामुख्यम्	276
स्तोमाः	277
ग्रहा ऽतिग्राह्याश्च	277
सौर्योऽतिग्राहः	277
सप्तत्वम्	277
उत्तर-पक्ष-ग्रहाः	278
विश्वकर्मणो ग्रहः	278
आदित्य-ग्रहः	279
ग्रहणक्रमः	279
उक्थ्यम्	280
काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्)	280
नाचिकेतोपाख्यानम्	282

नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधि:	285
त्रिसुपर्णमन्त्रा:	290
48	290
49	290
50	298
२१. अन्नसूक्तम्	304
०९ निमन्त्रितैर् जपाः	308
१. दोऽधीं जपः -	308
२. नियोगानन्तरं निषङ्खणी	309
३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्	315
द्यव्य् अश्वावी	315
परिहाराः	315
सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः	316
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा	318
Goals ध्येयानि	318
संस्कृतानुवादः	318
Contribution दानम्	318